

КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНЫН
БИЛИМ БЕРҮҮ ЖАНА ИЛИМ МИНИСТРЛИГИ
ОШ МАМЛЕКЕТТИК УНИВЕРСИТЕТИ

Кол жазма укугунда
УДК: 811.11.112:81.44(575.2) (043.3)

Жороева Айгүл Митаевна

**ТҮРДҮҮ СИСТЕМАДАГЫ ТИЛДЕРДЕ “ЭРКЕК/МАН”
КОНЦЕПТИНИН БЕРИЛИШИ ЖАНА КОТОРУЛУШУ
(кыргыз жана англис тилдеринин материалында)**

10.02.20 – тектештирме-тарыхый, типологиялык
жана салыштырма тил илими

Филология илимдеринин кандидаты илимий
даражасын изденип алуу үчүн жазылган
диссертация

Илимий жетекчи – филология илимдеринин доктору,
профессор Караева З.К.

Ош – 2023

МАЗМУНУ

КИРИШҮҮ	3
1-БАП. ПРОБЛЕМАНЫН ИЗИЛДЕНИШИНЕ ЖАЛПЫ СЕРЕП	
1.1. Когнитивдик тил илиминин теориялык маселелери жана негизги багыттары.....	8
1.2. Когнитивдик лингвистиканын бирдиги – концепттин изилдениши.....	15
1.3. Концепттин мазмуну жана түрлөрү.....	25
1.4. Концептти которуунун теориялык жана практикалык маселелери.....	41
1-баптан алынган тыянактар.....	53
2-БАП. “ЭРКЕК/MAN” КОНЦЕПТИНИН НОМИНАНТТАРЫН ИЗИЛДӨӨНҮН МАТЕРИАЛДАРЫ ЖАНА МЕТОДДОРУ	
2.1. Концептини анализдөөнүн ыкмалары.....	55
2.2. Изилдөөнүн материалдары жана методологиялык негиздери.....	59
2.3. “Эркек/man” концептинин лингвомаданий жана лингвокогнитивдик каражаттары.....	65
2.4. “Эркек/man” концептинин номинанттарынын көркөм чыгармаларда которуу ыкмалары.....	67
2-баптан алынган тыянактар.....	69
3-БАП. КЫРГЫЗ ЖАНА АНГЛИС ТИЛДЕРИНДЕГИ “ЭРКЕК/MAN” КОНЦЕПТИНИ ИЗИЛДӨӨНҮН НАТЫЙЖАЛАРЫ	
3.1. “Эркек/man” концептинин этимологиялык катмары	71
3.2. “Эркек/man” концептинин деривациялык катмары	81
3.3. “Эркек/man” концептинин башкы номинанттарынын моделдер боюнча берилиши	87
3.4. “Эркек/man” концептинин түшүнүктүк, мотивациялык, образдык, символдук белгилери.....	108
3.5. “Эркек/man” концептинин лингвопаремиологиялык, лингвомаданият таануучулук өңүттөрдөн сыпатталышы.....	123
3.5.1. “Эркек/man” концептинин түрдүү лингвомаданий аспектиде каралышы.....	135
3.5.2. “Эркек/man” концептинин британ жана кыргыз улуттук дүйнө таанымында кабылданышы.....	141
3.5.3. “Эркек/man” концептинин фразеологиялык бирдиктерде чагылдырылышы.....	155
3.6. Көркөм чыгармалардагы “эркек” концептинин номинанттарынын англис тилине которулушу.....	161
3.7. “Эркек/man” концепти боюнча ассоциативдик экспериментин натыйжалары.....	173
3-баптан алынган тыянактар.....	180
КОРУТУНДУ	183
КОЛДОНУЛГАН АДАБИЯТТАРДЫН ТИЗМЕСИ	187
ТИРКЕМЕЛЕР	199

КИРИШҮҮ

Биздин изилдөө лингвомаданият таануу жана когнитивдик лингвистика багытында аткарылды жана *эркек/man* концептинин кыргыз жана англис тилдериндеги репрезентативдери этнолингвистикалык жана лингвомаданий каражаттар аркылуу салыштырылды. Антропоборбордук парадигма катары аталган концепт түрдүү лингвомаданият үчүн маанилүү жана универсалдуу вербалдык каражаттардын маңызын ачып бере алат. Антропоборбордук парадигма – бул изилдөөчүлөрдүн кызыгууларынын таанып билүүнүн объектинен субъектине карай өтүүсү, башкача айтканда, адамдын тилде анализдениши же тилдин адам аркылуу талдануусу. “Эркек/man” концепти ар бир улуттун тилинде жана маданиятында башкы орунда турат.

Акыркы мезгилде мамлекеттер аралык мамилелердин парадигмасында этномаданий процесстерди иликтеген аналитикалык изилдөөлөр көбөйүүдө. Изилдөөбүздүн **актуалдуулугу** кыргыз маданиятындагы айрым баалуулуктардын өзгөрүү процесстеринин жаңы этапка өтүүсү менен шартталат. Учурда этностор аралык байланыштар абдан маанилүү фактор болуп жаткандыгына байланыштуу тышкы таасирлер (социалдык, экономикалык, саясий, туризм) маданиятыбыздын айрым бир баалуулуктарынын өзгөрүшүнө алып келүүдө. Кыргыз менталитетинде эркектердин коомдо, үй-бүлөдө, жашоодо доминант болуу салттуу модели, акырындап батыштык гендердик теңдиктин моделине өтүшү мүмкүн болгон модификациясынын белгилери байкалат. Демек, маданиятыбыздын борбордук өзөгү болгон улуттук өзгөчөлүктү британ маданияты менен салыштырма планда изилдөө актуалдуу маселелердин бири болуп саналат.

Изилдөөнүн максаты жана милдеттери

Изилдөөнүн максаты – кыргыз жана британ маданиятындагы “эркек/man” концептинин улуттук-маданий өзгөчөлүктөрүн ачып берүү жана анын номинанттарынын которуу ыкмаларына талдоо жүргүзүү.

Бул максатка жетүү үчүн төмөнкүдөй **милдеттер** коюлду:

1) Этимологиялык жана тарыхый-этимологиялык сөздүктөрдү талдоонун негизинде “эркек/man” концептин түшүнүүгө түрткү берүүчү: түшүнүктүк, мотивациялык, образдык, символикалык белгилерин аныктоо;

2) Англис тилинин корпустук лингвистикасынын маалыматтарын, түшүндүрмө, синонимдик, антонимдик, фразеологиялык сөздүктөрдү пайдаланып, “эркек/man” концептинин структурасы боюнча алынган маалыматтарды жалпылоо жана анын концептуалдык өзгөчөлүктөрүн аныктоо;

3) “Эркек/man” концептинин лингвоэтномаданияттык белгилерин табуу, анын түзүмүн, ар түрдүүлүгүн жана ага байланыштуу номинанттарын аныктоо;

4) “Эркек/man” концептинин семантикалык, номинативдик алкагынын моделин түзүү, анын өзөгүн жана жака белин аныктоо, концептиге тиешелүү вербалдык/вербалдык эмес каражаттардын түзүмүн, санын жана түрлөрүн талдоо, аларды маанилик топторго бөлүштүрүү жана аксиологиялык касиеттерин табуу;

5) Кыргыз жана британ маданиятын чагылдырган көркөм адабий чыгармалардагы “эркек/man” концептинин номинанттарынын которулуш ыкмаларына экстралингвистикалык талдоо жүргүзүү;

6) Эркин ассоциативдик эксперименттин жана сурамжылоонун негизинде респонденттердин аң-сезиминдеги “эркек/man” концептинин ассоциативдик бирдиктерин, антропологиялык касиеттерин сыпаттап берүү.

Изилдөөнүн талдоо **материалдары** катары энциклопедиялык, түшүндүрмө, фразеологиялык сөздүктөрдөн, макал-лакап, афоризм, накыл сөздөр жыйнактарынан жана көркөм чыгармалардан алынган мисалдар кызмат кылат.

Иште: 1) сыпаттама-аналитикалык ыкма; 2) когнитивдик, лингвомаданий, лингвopsихологиялык жана концептуалдык талдоо; 3) салыштырма-типологиялык ыкма; 4) ассоциативдик эксперимент; 5) компоненттик, контекстуалдык жана семантикалык анализ; 6) статистикалык

ыкма, жалпылаштыруу, синтездөө ж.б. Ал эми котормодо колдонулган алмаштыруу, толук, кыскартылган котормо, эквиваленттик, сүрөттөп берүү, транслитерация ыкмаларына талдоо жүргүзүлдү.

Изилдөөнүн теориялык жана методологиялык негиздери бир нече окумуштуулардын изилдөөлөрүндөгү жоболорго, көз караштарга жана пикирлерге таянылды. Алсак, лингвокогнитивдик багытта Е.С. Кубрякова, З.Д. Попова, И.А. Стернин, В.Н. Телия, Е.Ю. Балашова, С.А. Аскольдов, В.И. Карасик, В.А. Маслова, М.Д. Арутюнова, А.Д. Шмелов, Д.С. Лихачев, М.В. Пименова, М.Дж. Тагаев, З.К. Дербишева, К. Зулпукаров, У.Д. Камбаралиева, К. Саматов, Б.Т. Борчиева, С.Б. Эргешева, Э.Т. Төлөкова, М.Е. Дарбанов, А.Т. Абдраеванын ж.б. окумуштуулардын эмгектериндеги, ал эми котормо жаатында В.И. Липгарт, О.С. Ахманова, Т.Б. Назарова, З.К. Караева, М.Э. Коңурбаевдин илимий изилдөөлөрүндөгү көз караштар диссертациянын методологиялык базасын түздү.

Изилдөөнүн жаңы натыйжалары:

1. Кыргыз тилдик чөйрөдө али изилдене элек “эркек” концептинин табияты иликтенип, британ лингвомаданиятындагы “man” концептиси менен салыштырылып, концептти репрезентациялоочу бардык тилдик каражаттар улуттук өзгөчөлүктөргө ээ экендиги аныкталды. Ошондой эле байыркы түрк тилдериндеги **er* архетипинин трансформалары жана индоевропа тилдериндеги *man* лексемасынын маанилери этимологиялык изилдөөлөр аркылуу такталды.

2. “Эркек/man” концепти образдык жана аксиологиялык компоненттерден турган көп катмарлуу концепт экендиги аныкталды. Аталган концептини репрезентациялаган лексикалык, фразеологиялык, паремиологиялык жана стилистикалык каражаттар аркылуу концептинин концептуалдык өзгөчөлүктөрү (түшүнүктүк, мотивациялык, образдык, символикалык) көрсөтүлдү.

3. Изилдөөнүн негизинде “эркек/man” концептинин борбордук жана жака белдик тилдик бирдиктери аныкталды. Когнитивдик-ассоциативдик

эксперимент коомдогу социалдык-экономикалык өзгөрүүлөргө жараша концепттин жака бели жаны белгилер менен толукталып турарын далилдеди.

4. “Эркек/man” концепти боюнча материалдар коммуникативдик жана этнолингвистикалык аспектиде салыштырылды. Комплекстүү талдоонун жыйынтыгында ылайыктуу илимий тыянактар чыгарылды жана концептинин номинаттарын которуудагы өзгөчөлүктөр көрсөтүлдү.

Изилдөөнүн практикалык мааниси. Диссертациялык иште системалаштырылып, анализденип чыккан материалдар жана алынган натыйжалар кайсы бир этностун менталитетин чагылдыруучу концептилерди иликтөөдө жардам берет. Мындан чыгарылган тыянактарды, жоболорду жана принциптерди когнитивдик лингвистика, этнолингвистика, салыштырма типология ж.б. тармактар боюнча практикалык сабактарды өтүүдө, сөздүктөрдү түзүүдө жана окуу китептерди жазууда пайдаланса болот.

Коргоого коюлуучу жоболор:

1. “Эркек/man” концепти – өзөктү жана кенен периферияны камтыган көп катмарлуу, татаал маданий концептилердин бири жана ал бир жагынан, дүйнөнүн түрдүү тилдик сүрөтүндө универсалдуу концептуалдык өзгөчөлүктөргө ээ болсо, экинчи жагынан, улуттук өзгөчөлүктөрдү чагылдырат. Бул концепт жабык эмес, ал кеңейүүгө, өзгөрүүгө жана жаңыланууга жөндөмдүү.

2. Кыргыз жана англис тилдериндеги түшүндүрмө, синонимдик, антонимдик, фразеологиялык, тарыхый-этимологиялык сөздүктөрдөгү тилдик бирдиктер, паремиялык бирдиктер, көркөм сөз каражаттары «эркек/man» концептинин түшүнүктүк, мотивациялык, образдык, символикалык белгилерин чагылдырат. Мындай белгилердеги окшоштуктар жана айырмачылыктар кыргыз жана британ маданиятынын спецификалык өзгөчөлүктөрү менен түшүндүрүлөт.

3. “Эркек/man” концептинин когнитивдик белгилерин комплекстүү анализдөө эркектин кулк-мүнөзүн, жүрүм-турумун, кыял-жоругун, сырткы келбетин, курактык, физиологиялык, улуттук ж.б. өзгөчөлүктөрүн

конкреттүү тилдик иллюстративдик материалдардын негизинде лингвопсихологиялык, лингвомаданий планда ачып берет.

4. Патриархалдык коомдо эркектин баатырлаштырылган жана идеалдаштырылган артыкчылыктары басымдуулук кылат (бирок эксклюзивдүү). Азыркы учурда социалдык-экономикалык өзгөрүү, өсүү процесстерине байланыштуу кыргыз жана британ менталитетинде эркектерге берилген баа эки тараптуу: ал оң гана эмес, терс да болушу мүмкүн.

5. Кыргызча көркөм адабий чыгармалардагы “эркек” концептине байланыштуу тилдик бирдиктерди англис тилинде адекваттуу которууда тектеш эмес тилдердеги лингвстикалык жана экстралингвистикалык аспектилер эске алынуусу керек. Котормодо этностук көз карашты, ой-пикирди, менталитетти эске алуу чоң мааниге ээ.

Изилдөөчүнүн жекече салымы. Теманын, багыттын тандалышы, материал жыйноо, аларды системалаштыруу, чечмелөө, комментарийлөө жана жалпылоо изденүүчү тарабынан жекече аткарылды.

Изилдөөнүн натыйжаларынын апробацияланышы жана жарыяланышы. Иштин теориялык негиздерин жана практикалык тыянактарын камтыган макалалар боюнча республикалык, регионалдык, окуу жайлар аралык илимий-практикалык конференцияларда баяндамалар жасалды (жалпы 5 доклад). Изилдөөгө байланыштуу 9 макала жарыяланып, 4 макала чет өлкөлүк, ал эми калгандары РИНЦке кирген ата мекендик илимий журналдарда жарык көрдү.

Эмгектин структурасы жана көлөмү. Диссертациялык изилдөө киришүүдөн, үч баптан, корутундудан, колдонулган адабияттардын тизмесинен жана тиркемелерден турат. Иштин жалпы көлөмү – 186 бет.

1-БАП. ПРОБЛЕМАНЫН ИЗИЛДЕНИШИНЕ ЖАЛПЫ СЕРЕП

1.1. Когнитивдик тил илиминин теориялык маселелери жана негизги багыттары

XX кылымдын экинчи жарымында жана XXI кылымдын башында когнитивдик лингвистика өзүнчө илимий тармак катары пайда болуп, калыптана баштаган. Тилдин, ойдун, аң-сезимдин жана маданияттын ортосундагы өз ара байланыштарды, алакаларды изилдөө бул тармактын негизги максатына айланган. Когнитивдик лингвистиканын объекти катары тил аркылуу дүйнөнү өздөштүрүү, тилде катталган этностук билим тажрыйбаны изилдөө, тилде чагылдырылган дүйнө сүрөтүн жана концептосфераны талдоо проблемасы тандалды. Когнитивдик изилдөөлөр элдин маданий эс тутумунда калыптанган универсалдуу тажрыйбаны таанып-билүүгө багытталып, улуттук менталитетти, анын баалуулуктарын жана приоритеттерин терең түшүнүүгө жол ачат. Когнитивдик лингвистиканын негизги максаты дүйнөнү тил аркылуу таанып-билүү, түшүнүү, маалыматтарды топтоо, системалаштыруу, категорияларга бөлүү, классификациялоо болуп калды. Бул тармактын түптөөчүлөрү катары америкалык илимпоздор Дж. Лакофф, Р. Джакендофф жана Р. Лангакер саналат. Аны россиялык окумуштуулар Н.Ф. Алефиренко, Ю.С. Степанов, Е.С. Кубрякова, В.З. Демьянков, Маслова , Н.Д. Арутюнова, В.И. Карасик, З.Д. Попова, М.В. Пименова ж.б. ар тараптуу изилдешкен. Ал эми кыргыз илимпоздору М.Дж. Тагаев, З.К. Дербишева, К.З. Зулпукаров, У.Ж. Камбаралиева, А. Абдулатов, С.Б. Эргешова, ж.б. когнитивдик лингвистиканын маселелерине кенен талдоо жүргүзүшкөн.

Когнитивдик лингвистикада маалыматты каттоо, сактоо, өзгөртүү жана жайылтуу каражаты – тил болуп саналат да, тил менен ойдун, сүйлөө менен ойлоонун байланышын когнитивдик механизмдер чагылдырат. Анын предмети катары маалыматтарды, билимди тил аркылуу өздөштүрүүнүн, аң-сезимде сактоонун жана таркатуунун каражаттары белгиленет.

1987-жылы Р. Лангакердин “Когнитивдик грамматиканын негиздери” китебинин биринчи тому, Р. Джакендоффтун “Аң-сезим жана эсептеп чыгаруучу ойлом (Сознание и вычислительное мышление)” китеби басылып чыккан. “Бенджаминс” басмаканасында Б. Рудзки-Остындын жалпы редакциясы астында “Когнитивдик лингвистиканын маселелери” аттуу ири макалалар жыйнагы жарыяланган. 1990-жылдардын башына чейин когнитивдик лингвистика изилдөөчүлөрдүн (Дж. Лакофф, Р.Л. Талми, У. Чейф, Р. Джакендофф, С. Филмор) бири-бири менен байланышпаган жекече программаларынын топтому катары берилип келген. Когнитивдик лингвистиканын маанилүү жыйынтыктарын Д. Герэртс, Е. Свитсер, Т. Регир, А. Голдберг ж.б. жарыялашкан. Калифорния университетинин Беркли жана Сан-Диегодогу, Нью-Йорк мамлекеттик университетинин Буффалодогу филиалдары когнитивдик лингвистиканын негизги борборлору болуп саналат. Европада когнитивдик лингвистика боюнча алгачкы окуу китептери 1990-жылдардын ортосунда жарык көргөн.

Когнитивдик илимдин предметтеринин бири катары *когниция* эсептелет. Адамдын когнитивдик ишмердүүлүгүнүн негизинде кабыл алуу, ой жүгүртүү жана сүйлөө процесстерин өз ичине камтыган когниция түшүнүгү жатат. Англис тилиндеги *cognition* сөзү “таанып-билүү” деген маанини туюндуруп, дүйнөнү таанып-билүү менен байланышкан жараяндарды өз ичине камтыйт.

Когнитивдик лингвистика – салыштырмалуу жаш илим катары пайда болушу лингвисттердин тилдин ар кандай өнүгүү жактарын жана ишмердүүлүгүн адамдын таанып-билүү аракети аркылуу түшүнүүсүнүн жаңы деңгээлге көтөрүлүшү менен байланыштуу. “Когнитивдик илим” термининин өзү адамдын ой жүгүртүү жана сүйлөө жөндөмүнө байланыштуу таанып-билүү аспектилерин менен, айрыкча, философияны, билим теориясын, лингвистиканы, психологияны бириктирип бирге иштеген илим катары чечмеленет. Ушунун негизинде когнитивдик лингвистика интегралдуулугу жана предметтер аралык мүнөзү менен тил илиминдеги жалпы антропологиялык багытка дал келет.

Oxford English Dictionary сөздүгү когницияга төмөнкүдөй аныктама берет: *Cognition /kɒgˈnɪʃ(ə)n/ refers to "the mental action or process of acquiring knowledge and understanding through thought, experience, and the senses". It encompasses many aspects of intellectual functions and processes such as attention, the formation of knowledge, memory and working , memory, judgment and evaluation, reasoning, problem solving and decision making, comprehension and production of language. Cognitive processes use existing knowledge and generate new knowledge.* Когниция (таанып-билүү) – “акыл-эстин иш-аракеттери же ой жүгүртүү, тажрыйба жана сезим аркылуу билим жана түшүнүккө ээ болуу процесси”. Когниция көңүл буруу, билимдерди калыптандыруу, эс-тутум, ой жүгүртүү, баалоо, көйгөйлөрдү чечүү жана чечим кабыл алуу, тилди түшүнүү жана сүйлөө сыяктуу интеллектуалдык функцияларды жана процесстерди өз ичине камтыйт. Таанып-билүү процесстери бар билимди колдонот жана жаңы билимди жаратат (котормо өзүбүздүкү). Бул аныктамада таанып-билүү менен билимдин өз ара алакасына басым жасалган.

Когнитивдик лингвистика, когнитивдик илим түшүнүктөрүнөн тышкары айрым окумуштуулар “когниция илими” терминин колдонуп жүрүшөт (Л.Г. Лузина, Г. Харман, К. Саматов ж.б.). Когниция илими – билим алуу, анын аң-сезимде кандайча сакталары жана өзгөрүүлөрү жөнүндөгү илимдердин топтому. Когниция таанып-билүү процесси, адам аң-сезими тарабынан болумушту чагылдыруу жана ал маалыматтарды өзгөртүү катары кабыл алынса, азыр “когнициялык” термини “ички”, “менталдык” деген маанилерде колдонулууда. Когниция илиминин милдети – билим түшүнүктөр системасын жана ал маалыматтарды кайрадан иштөөнү сыпаттоо, иликтөө, ошол эле мезгилде адамдын когнициялык жөндөмдүүлүктөрүн бирдиктүү менталдык механизмге айлантуунун жалпы принциптерин жана алардын өз ара байланыштарын аныктоо. Ал когнитивдик психология, когнитивдик лингвистика, когнициянын философиялык теориясы, тилдин логикалык анализи, жасалма интеллект теориясы, нейрофизиология, когнитивдик

антропология, когнитивдик социология, когнитивдик адабият таануу сыяктуу илимий тармактар менен тыгыз байланышта. Азыр когнитивдик илимдин модель-символдук, модулдук жана нейрон-желелик сыяктуу негизги теориялык багыттары бар [Саматов, 2021: 6-7].

Когнитивдик лингвистика – аң-сезимде чын дүйнөнү чагылдыруу, өздөштүрүү учурунда пайда болгон менталдык процесстерди, менталдык бирдиктердин ойдо жайгашуусунун түрлөрүн жана формаларын иликтеген илим. Белгилүү тилчи В.А. Маслованын аныктамасы боюнча: “Когниция – когнитивдик лингвистиканын негизги түшүнүгү, ал билимди жана ойломдун тилдик туюнтмасын камтыйт, ошондон улам когниция, когнитивизмдик лингвистика менен өтө тыгыз байланышта. Азыр адам жөнүндөгү илимдер комплексинде, биринчи кезекте, тил менен адамдын башка ишмердиктеринин түрлөрүнүн ортолорундагы алакалардын тиреши аксиомага айланды” [Маслова, 2008: 89].

Е.С. Кубрякова когнитивдик лингвистиканын изилдөө функциясын мындайча түшүндүрөт: “Когнитивдик лингвистика аң-сезимде чын дүйнөнү чагылдыруу, өздөштүрүү учурунда пайда болгон менталдык процесстерди, менталдык бирдиктердин ойдо жайгашуусунун түрлөрүн жана формаларын иликтейт. Анын талдоо материалы катары тил кызмат кылат, максаты ар түрдүү: ал тилди когнитивдик жалпы категориялар жана терминдер аркылуу иликтөөдөн тартып, этностун аң-сезимин түзгөн айрым концепттердин мазмунун жана түзүлүшүн конкреттүү моделдештирүүгө чейин изилдейт. Когнитивдик лингвистика когнитивдик илимден бөлүнүп чыгып, негизги максаты катары ой-туюмдун иш-аракети тууралуу тилдик маалыматтарды алууну жана талдоону тандап алган” [Кубрякова, 2004: 10]

Бул илим өзүнүн өзгөчө методдору менен когницияны иликтеген илимдердин катарына кирет. Когнитивдик лингвистиканын объектиси – маалыматтарды репрезентациялаган жана трансформациялаган белгилердин системасы, жалпы когнициялык механизм, когнициялык инструмент катары тил эсептелет. Анын предмети – маалыматты өздөштүрүүнүн, сактоонун,

иштетүүнүн бөтөнчөлүктөрү, тилдин жардамы менен билим-тажрыйбаны менталдык чөйрөдө жайгаштыруунун ыкмалары.

Аталган илим ар кандай багыттарда өнүгүп жатса дагы, аларды бириктирген негизги принциптер тууралуу маселе үзгүлтүксүз талкууланып келет. Бул жерде орус когнитивдик лингвистикасына урунттуу салым кошкон мектептерди, мындагы окумуштууларды жана алардын багыттарын кыскача белгилеп кетүү зарыл:

1. Москва – Ю.Д. Апресян (тил семантикасы, дүйнөнүн сүрөтү); Н.Д. Арутюнова (тил семантикасы, тилди логикалык анализдөө, маданий концептилер); А.Н. Баранов (когнитивдик моделдештирүү); В.З. Демьянков (билимдердин трансферинин когнитивдик техникалары, лексикографиянын когнитивдик аспектилери); Ю.Н. Караулов (тилдин антропологиялык теориясы); А.В. Кравченко (грамматика когнитивдик-семиотикалык феномен катары); Е.С. Кубрякова (тил менен билимдин өз ара байланышы, грамматиканын когнитивдик аспектилери, концепттештирүү жана категориялаштыруу маселелери ж.б.); А.Д. Шмелев (дүйнөнүн тилдик сүрөтү, маданий концептилер) ж.б.

2. Санкт-Петербург – Н.А. Кобрина (грамматикалык категориялаштыруунун теориясы жана практикасы); И.К. Архипов (когнитивдик структураларды репрезентациялоо жолдору); В.В. Колесов (архетиптүү концептилер); М.В. Пименова (маданий лингвоконцептология); Е.В. Сергеева (көркөм лингвоконцептология) ж.б.

3. Воронеж – А.П. Бабушкин (ар кыл тилдердеги концептилердин жана категориялардын типологиясы); О.О. Борискина (тилдеги жашырын категориялуулуктун теориясы); А.А. Кретов (тилдеги категориялаштыруунун проблемалары); З.Д. Попова (когнитивдик лингвистиканын теориялык маселелери); И.А. Стернин (когнитивдик моделдер, тилдеги концепттештирүү жана категориялаштыруу) ж.б.

4. Волгоград, Краснодар, Кемерово, Тамбов ж.б. – В.И. Карасик (дискурс, дүйнөнүн баалоо сүрөтү ж.б.); Н.А. Красавский (салыштырма

лингвоконцептология), С.Г. Воркачев (лингвоконцептология); Н.Д. Голев (карапайым аң-сезим жана аны репрезентациялоо жолдору); О.Н. Кондратьева (метафоралык моделдөө); Е.А. Пименов (лингвоконцептология, когнитивдик моделдер); Н.Н. Болдырев (тилдеги билимдерди концепттештирүүнүн методологиялык жана теориялык проблемалары, билимдерди репрезентациялоо жана интерпретациялоо проблемалары); Л.В. Бабина (сөз жасоонун жана лексикологиянын когнитивдик негиздери); Л.А. Фуре (когнитивдик синтаксис) ж.б. Бул жерден россиялык бир катар авторлордун когнитивдик семантика жаатына ыкташын, билимдерди когнитивдик жактан моделдештирүүгө, лингвоконцептологиянын семантикалык көйгөйлөргө, маалыматты репрезентациялоонун методологиялык негиздерине көңүл буруп жаткандыгын байкоого болот.

Биздин өлкөдө да когнитивдик-лингвистикалык изилдөөлөр жүргүзүлүп, анын метод-ыкмалары, идеялары, илимий аппараты конкреттүү материалдардын негизинде колдонулуп бир топ ийгиликтер жаратылды. Окумуштуулар М.Дж. Тагаев (2003, 2004, 2005); К.З. Зулпукаров (2005, 2011, 2020); З.К. Дербиева (2010, 2018); М.И. Лазариди (2005); А. Абдулатов (2008); Л.И. Дрофа (2009); С.Б. Эргешева (2009, 2010); Б.Т. Борчиева (2008); Ш. Абдразакова (2009, 2010), Ч. Найманова, Г. Жумалиева (2021) ж.б. чоң салымдарын кошуп келишет. М.Ж. Тагаевдин когнитивдик-лингвистикалык анализди морфемика менен дериватологияга карата жазылган эмгеги, А. Абдулатов менен С.Б. Эргешованын лингвопаремиология, М.И. Лазаридинин психикалык абалды (коркуу, кыжырлануу, сүйүнүү ж.б.) билгизүүчү каражаттардын номинативдик-функциялык бөтөнчөлүктөрү тууралуу, Э. Төлөкованын “Бала”, С.М. Амиралиев “Ит” концептилерин иликтеп талдаган когнитивдик изилдөөлөрү когнитивдик-лингвистикалык илимдин өнүгүшүнө далил. Профессор К.З. Зулпукаров жана анын окуучулары тарабынан когнитивдик лингвистиканын принциптери тилдин конкреттүү деңгээлдеринин материалында иликтенип, кыргыз тили илимине жаңы багыт жана табылгалар кошулгандыгын белгилеп коюу зарыл [Зулпукаров, 2005;

2010; 2011, 2013; 2020]. К.З. Зулпукаровдун көз карашында концепт когнитивдик түзүм, ой жүгүртүүнүн бирдиги катары аныкталат. У.Дж. Камбаралиеванын монографиясында тилди изилдөөнүн когнитивдик ыкмалары, “Время/Убакыт” концептилерин глобалдык менталдык бирдиктер катары когнитивдик лингвистиканын нугунда комплекстүү анализдөөгө алынган [Камбаралиева, 2013: 49].

Окумуштуу У. Камбаралиева өзүнүн «Когнитивдик тил илими» аттуу эмгегинде орус окумуштууларынын концепцияларын жалпылаштырып, төмөнкүдөй таблица аркылуу көрсөткөн:

Алар төмөнкүчө:

№	Багыттардын аталыштары	Багыттардын маңызы жана мүнөздөмөсү	Багыттардын жактоочулары
1	Маданият таануучулук багыт	Мында ар түрдүү илимдердин негизинде концептилер маданияттын элементтери катары бааланат. Тил концептилер тууралуу билимдин бир булагы катары сыпатталат да, аларды дисциплиналар аралык объект катары белгилешет. Лингвистика концептилер жөнүндө илимдердин бири катары мүнөздөлөт.	Ю.С. Степанов
2	Лингвوماданият таануучулук багыт	Тилдик бирдиктер атаган концептилер бул учурда улуттун тилдик да, маданияттык да элементи катары каралат. Тилдик каражаттар улуттук дөөлөттөр менен маданияттын улуттук бөтөнчөлүктөрү менен кошо талданат. Изилдөө «тилден маданиятка» формуласы менен жүргүзүлөт. Тил баштапкы позицияны ээлейт.	В.И. Карасик С.Б. Воркачев Г.Г. Слышкин Г.В. Токарев С. Ибрагимов З.К. Дербишева А.А. Жапанов А. Абдулатов ж.б.
3	Этномаданий багыт	Аталган окумуштуулардын “Лингво-этномаданий объекттери илимдин учурдагы парадигмаларынын контекстинде” аттуу 2009-2011-жж. илимий отчету, Москвада чыккан «Этнокультурная специфика языкового сознания» аттуу жыйнактын материалдары ушул багытты ар тараптан изилдөөгө арналган.	Т.А. Фесенко К.З. Зулпукаров Л. Жусупакматов С. Сейитбекова В.Б. Суркеева ж.б.
4	Психолингвистикалык жана когнитивдик-педагогикалык багыт	Концепт индивиддин энчиси катарында, базалык перцептивдик-когнитивдик-аффекттик түзүм катарында каралат.	И.А. Зимняя А.А. Леонтев Б.В. Колшанский Н.Д. Арутюнова Р.И. Повиленис
5	Улуттук-менталдык багыт	Воронежде ар жылы чыккан «Язык и национальное сознание» деген жыйнак (1998-2006) бул багыттагы көп маалыматты камтыйт.	В.В. Колесев, В.М. Касевич, О.А. Леонтович О.Н. Чарыкова ж.б.
6	Психика-эмотивдик багыт	Концептинин эмоция менен байланыштуу репрезентативдери (таң калуу, коркунуч, жек көрүү ж.б.) иликтенет.	Н.А. Красавский В.И. Шаховский М.И. Лазариди
7	Логикалык багыт	Мында концептилерди талдоо логикалык методдор, ыкмалар аркылуу жүргүзүлөт. Алардын	Н.Д. Арутюнова Р.И. Повиленис

		анализи түздөн-түз тилдик формага баш ийбейт.	
8	Семантика-когнитивдик багыт	Бул өңүттөн алганда тилдеги лексика-грамматикалык семантика концепттердин мазмунуна кирүүчү каражат катары каралат. Изилдөө “семантикадан концептке” ыкмасы аркылуу аткарылат.	Е.С. Кубрякова Н.Н. Болдырев Е.В. Рахилина Е.В. Лукашевич А.П. Бабушкин З.Д. Попова И.А. Стернин
9	Философиялык-семантикалык багыт	Мында тилдик каражаттар билип таанууну уюштуруучу белгилер катары сыпатталат. “Белгилөөчү” менен “белгиленүүчү” концепт түзүүчү каражат катары аныкталат.	А.В. Кравченко

Булак: [Камбаралиева, 2019, 38-б].

Ар бир багыт өзүнчө түптөлүп калган, ар биринин өзүнүн принциптери бар. Баарын бириктирүүчү – концепт багыттардын баарында аң-сезимдин бирдиги катары мүнөздөлөт.

Жалпысынан алганда, когнитивдик лингвистика кенен жайылып, тездик менен өнүгүп бара жаткан илимий багытка айланды. Бул илим аң-сезимди тилдин материалында мүнөздөп, когнитивдик процесстерди, адамдын ой-туюмунда менталдык кубулуштардын жайгашуу, иштөө, түрлөнүү жолдорун иликтеп келе жатат. Анын үч түшүнүгү – концепт, фрейм, дүйнөнүн тилдик сүрөтү негизгилерден болуп саналат.

1.2. Когнитивдик лингвистиканын бирдиги – концептинин

изилдениши

Бүгүнкү күнгө чейин концептини изилдөөгө арналган көптөгөн эмгектер бар, бирок учурда ата мекендик жана чет өлкөлүк лингвисттер бул терминди түрдүүчө кабылдашууда. Акыркы жылдарда “концепт” термини тил илиминде жемиштүү колдонулуп, натыйжада анын маанисин чечмелөөдө көптөгөн карама-каршылыктар, кайчы пикирлер жана дал келбөөчүлүктөр пайда болууда. “Концепт” термини дисциплиналар аралык мүнөзгө ээ болгондуктан, философия, маданият таануу, тил илими, адабият таануу ж.б. гуманитардык илимдерде колдонулуп келе жатат.

Когнитивдик лингвистиканын изилдөө объектиси болгон концептиге сөздүктөрдө түрдүүчө аныктамалар берилип жүрөт. Алардын айрымдарын атап өтсөк:

Логикалык сөздүк аны төмөнкүдөй түшүндүрөт: **концепт** – объектинин белгилеринин, касиет-сапаттарынын бүтүндөй жыйындысы катары каралып, тилде белгилүү бир аталыштын адекваттуу колдонуунун зарыл шарты болуп эсептелген *түшүнүүнү, абстрактуу мазмунду* атоого болот (Логический словарь, 1994, 94-б.). Демек, объект жөнүндө *абстрактуу мазмун* деп кыскача түшүнүктү алабыз.

Ал эми чоң лингвистикалык сөздүктө, концепт – (лат. “conceptus” ой-пикир) тил илиминде аң-сезим менен тикеден тике байланышкан материалдык жана идеалдуу объектинин тилдик белгилери менен дал келген *ой образы* катары аныкталат (Большой лингвистический словарь, 2008. 264-б.). Бул аныктаманы тил менен *ойдогу образдын* дал келиши деп түшүнүүгө болот.

Концепт – лексемада аныкталган *түшүнүктүн мазмуну* деген түшүндүрмө советтик энциклопедиялык сөздүктөн алынды (Советский энциклопедический словарь. 1983: 624).

Концепт – нерсенин (белгинин) түпкү мааниси, б.а. нерсени, предметти (денотатты) билдирген көлөм, *түшүнүктүн мазмуну* экендиги тууралуу чечмелөө дагы бир чоң лингвистикалык сөздүктө берилет (Большой лингвистический словарь. 1991: 568)

Концепт – сөздүн мааниси менен дал келген түшүнүк, экөө бир эле кубулуш. Логикалык мамиледе жана формада – *түшүнүк*, ал эми тилдик системада – *маани* деп тил илиминде жана логикада изилденген терминдер деген аныктама *логикалык мамиле, форма жана тилдик система* деген 3 түшүнүктү бириктирет (Лингвистический энциклопедический словарь. 1990: 384).

Философиялык энциклопедиялык сөздүк маани менен түшүнүктүн мазмуну ажырагыс экендигин төмөнкүдөй берет: концепт – денотаттын атынын *түпкү маанисине* таянуу менен *түшүнүктүн мазмунун* билдирет [Философический энциклопедический словарь, 1997: 618].

Жаңы философиялык сөздүктө: “Концепт – атты, нерсени түшүндүрүү үчүн конкреттүү тилдик формадан абстракттуулукка өтүүдө *түпкү маани* (смысл) менен толукталган *түшүнүктүн мазмуну*” деп берилет (Новый философический словарь. 2003: 503).

Кезектеги аныктама дагы бир логикалык сөздүктөн алынды: концепт сөзү өз алдынча түшүндүрүлбөйт, ал түшүнүккө кирет. Түшүнүк – эң биринчи ой-пикирлердин бүтүндөй жыйындысы. Ал аркылуу изилденип жаткан объектинин өзгөчөлөнгөн белгилери кандайдыр бир нерсеге бекемделет. Объектинин жалпы жана жеке белгилери жөнүндөгү ойлор анын өзөгү (ядросу) болуп эсептелет (Логический словарь, 1994: 94).

Концепт – мээнин тилинин жана концептуалдык системанын, менталдык лексикондун, эс тутумдун оперативдүү *мазмундук бирдиги*. Адамдын психикасында чагылдырылган бардык дүйнө сүрөтүнүн мазмундук бирдиги деген түшүндүрмөнү когнитивдик терминдердин кыскача сөздүгүнөн жолуктурабыз (Краткий словарь когнитивных терминов. 1996: 90). Демек, концепт – *абстракттуу мазмун, ойдогу образдын сүрөттөлүшү, түшүнүктүн мазмуну, ой жүгүртүүчү, байкоо жүргүзүүчү* сыяктуу мүнөзгө ээ болгон категория жана анын мындай өзгөчөлүктөрү изилдөөчүлөр үчүн кеңири мейкиндикти жаратат. Концепт категориясы бүгүнкү күндө филологдорду, философторду, психологдорду, маданият таануучуларды өзүнө тартып келүүдө. Лингвوماданият таануунун борбордук түшүнүктөрүнүн бири болгондуктан, көптөгөн чечмелөөлөргө жана аныктамаларга ээ болууда. Коммуникативдик байланышта концепт вербалдуу жана вербалдуу эмес түрдө берилиши мүмкүн. Концептинин түзүмүн ички форма, өзөк жана актуалдуу катмар түзөт. Акыркы учурда тил илиминде “концепт” түшүнүгү өтө кеңири колдонулган терминге айлангандыгы, анын колдонулушу эле изилдөөнүн жаңылыгынан, зарылдыгынан кабар берип тургандай. Бирок, бул терминдин маани-маңызы изилдөөчүлөр тарабынан түрдүүчө аныкталууда.

Концептиге карата бир топ илимпоздор өздөрүнүн аныктамаларын билдиришкен. Алгач, чет өлкөлүк окумуштуулардын пикирлерине кайрылалы.

Америкалык лингвист Р. Джакендофф концептиге “a concept is a mental structure that reflects and records experience” б.а. “концепт – тажрыйбаны чагылдыруучу жана фиксациялоочу менталдык структуралык түзүлүш” деген пикирин айткан [Jakendoff, 1996:78]. М. Хайдеггердин пикиринде “a concept is a semantic structure that characterizes the specifics of a certain ethnoculture” [Heidegger, 1993: 447], демек “концепт – бул белгилүү этномаданияттын өзгөчөлүгүн мүнөздөгөн семантикалык түзүлүштүн бир түрү”, – дейт. Анын пикири боюнча, этникалык дүйнө таанымды чагылдырган концепт дүйнөнүн этнолингвистикалык сүрөтүн камтыйт жана болмуш “турак жайын” курууга “кирпич” болуп берет. Б. Смиттин айтуусунда, концепт – адам дүйнө таанымынын натыйжалары [<http://ontology.edu/bfo/BeyondConcepts>]. Стивен Лоуренс менен Эрик Марголистин ою боюнча, концепттер – ой жүгүртүүнүн теорияларындагы эң негизги конструкциялар [<https://www.cs.nyu.edu/courses>]. М. Джонсон, Р. Лангакер, Ж. Лакоффтун эмгектеринде концепт психологиялык же менталдык көрүнүш, И. Зальта, А. Кофф, К. Пикоктун иштеринде логикалык семантиканын абстракттуу бирдиги катары берилет.

Эми россиялык илимпоздордун ойлоруна токтолсок. “Концепт” терминин билим чөйрөсүнө эң биринчи С.А. Аскольдов киргизген делинет. 1928-жылы чыккан “Концепт жана сөз” деген макаласында ал концептини ой операцияларынын башаты деп атаган [Аскольдов, 1997: 267-279]. Д.С. Лихачев “Орус тилинин концептуалдык сферасы” деген макаласында С.А. Аскольдовдун идеясын өнүктүрүп, концептини маанинин «алгебралык» туюнтмасы катары кароону сунуштайт. Ал маанини туюнтууда, жазууда жана сүйлөөдө колдонулушу мүмкүн. Окумуштуунун пикиринде, адам сөздүн маанисинин татаалдыгын дароо эле түшүнө албайт, алгач аны өз алдынча кабылдайт, ошондуктан концепт жалпылоочу алгебралык формула

катары бүт адамзаттын предмет жөнүндө топтогон түшүнүктөрүн чечмелейт [Лихачев, 1997: 281].

Кийинчерээк В.В. Колесов концептини баштапкы маанинин “эмбриону” (лат. *conceptum*) деп атап, бул мааниден баарлашуу процессинде анын иш жүзүнө ашырылышында анын бардык мазмундуу формалары өсүп чыгат деп жазган. Анын көз карашында, концепт – улуттук кептик ой жүгүртүүнүн лингвистикалык формаларын изилдөөчү когнитивдик грамматиканын бирдиги жана ар кайсы мезгилде ар кандай аталган гендик эс тутумдун бир бөлүгү болгон менталдык генотип [Колесов, 2004: 11, 20]. Н.К. Рябцева концептке “дүйнө таанымдын бирдиги, адам тажрыйбасын толуктоого, өзгөртүүгө жана чагылдырууга жөндөмдүү интегралдык билим” – деген аныктама берет [Рябцева, 1991: 77]. В.И. Карасик “дүйнө канчалык көп кырдуу болсо, концепт да ошончолук көп кырдуу” деген пикирин улуттук маданиятка ыктап берген [Карасик, Слышкин, 2001: 39]. Бул окумуштуунун аныктамасына ылайык, “концепт” түшүнүгүн лингвوماданий көз караштан алганда, ал мазмунуна маданий маалымат камтылган тилдик бирдик катары саналган татаал түшүнүк экендигине толугу менен кошулууга болот.

Ю.С. Степанов: “Концепт – бул адамдын аң-сезиминде калыптанган жана аны маданияттуу кылган маданий түшүнүктөрдүн уюткусу. Маданият концепт катары инсандын менталдык дүйнөсүнө кирбестен, адам концептинин жардамы аркылуу маданиятка өзү кирет”, - деп түшүндүрөт. Ошондой эле ал “концепт – нерсенин абстрактуу, конкреттүү, ассоциативдик, эмоционалдык, баалуулук белгисин, ошондой эле, ага байланыштуу кеп маалыматын өз ичине камтыган идея; концепт – адамдын менталдык дүйнөсүндөгү маданияттын негизги бирдиги” деген аныктамаларды берген [Степанов, 1997: 41].

А. Соломоник: “Концепт – бул күнүмдүк турмуштун базасында иштелип чыккан абстракттуу илимий түшүнүк”, деген [Соломоник, 1995: 246]. Биздин көз карашыбызда, илимпоздун бул пикири концептинин мүмкүнчүлүктөрүн, көп кырдуулугун чектеп коет. Ар кайсы илимий

багыттардын өкүлдөрү концепт жөнүндө ой жүгүртүшүп, анын көп кырдуу мүнөзүн, аны изилдөөнүн татаалдыгын жана илимдеги интеграциялык ролун баса белгилешет. Г.Г. Слышкин, концепт – маданият, аң-сезим жана тил жаатындагы илимий изилдөөлөрдү *байланыштыруучу бирдик*, анткени бул түшүнүк элдин маданияты жана анын тили менен байланышкан жана ал аң-сезимге таандык деген тыянакты берет [Слышкин, 200: 128].

В.Н. Телиянын түшүнүгү боюнча, концепт бул билимди кеңейтүүдө нерсе жөнүндө билгендерибиздин баары болуп саналат. Концепт – объект жөнүндөгү билимдин толук жыйындысы [Телия, 1996: 97].

“Концепт” терминин когнитивдик лингвистиканын негизги бирдиги катары эсептеп, акыркы мезгилдеги изилдөөлөрдө ага карата бирдиктүү аныктаманын жок экенине ынанып, С.Г. Воркачевдин пикирине көз чаптырсак, ал азыркы тил илиминде концептини түшүнүүнүн 3 өңүтү бар экендигин белгилейт:

1. Концептилердин катарына маанилери улуттук тилдик аң-сезимдин мазмунун түзүп, дүйнөнүн тилдик сүрөтүн калыптандырган лексемалар кирет. Өз кезегинде мындай концептилер тилдин концептосферасын түзөт.
2. Концептилер лингвомаданий өзгөчөлүккө ээ, ошондуктан белгилүү этномаданиятты алып жүргөн лексика-семантикалык каражаттар болушат.
3. Концептилер саны чектелүү, улуттук менталитетти түшүнүүдө өзгөчө ролду ойногон, элдин дүйнөгө карата спецификалык мамилесин туюндурган семантикалык түзүмдөр катары мүнөздөлөт. С.Г. Воркачев “Концептилердин эң олуттуу ички позициясы – бул алардын когнитивдик жана маданий бирдиктер, лингвокогнитивдик жана лингвомаданий түшүнүктөр катары карама-каршылыгы”, - деп белгилейт [Воркачев, 2004: 192].

Бул теманы изилдеген окумуштуулар “Концепт кандай структурадан турат, аны түзүүчүлөргө эмнелер кирет?” деген суроолорго дагы токтолушат. Концептинин структурасын аныктоодо З.Д. Попова менен И.А. Стернин 3 компонентти ажыратат: *образдык, маалыматтык мазмундар жана интерпретациялык* (чечмелөө) *талаасы*. Булардын биринчиси перцептивдүү

образдан (реалдуу дүйнөнү сезүү органдарынын жардамы менен чагылдырган натыйжадан) жана метафоралык же когнитивдик белгиден (курчап турган дүйнөнү кабыл алуунун натыйжасынан) турат. Маалыматтык мазмун – бул объект жана аны колдонуу үчүн маанилүү болгон негизги таанып-билүү белгилери, компоненттери, функциялары). Интерпретациялык талаасы концепттин негизги мазмунун чечмелөөчү, ачып берүүчү когнитивдик белгилерди камтыйт. Интерпретациялык талааны талдоо концепттин белгилеринин ар кандай мезгилде жана ар кандай жагдайда кандайча өнүккөндүгүн көрсөтөт. Бул алкактын структурасы өтө бүдөмүк болгонуна карабастан, ал белгилүү бир лингвомаданий жамааттын менталитетин түшүнүү үчүн чоң мааниге ээ. Аталган окумуштуулар интерпретациялык талааны анализдөө концептинин көп өлчөмдүүлүгүн жана көп катмардуулугун аныктоого жардам берерин айтышат [Попова, Стернин, 2000: 22-30, 104-115]. Кошумчалай кетсек, З.Д. Попова менен И.А. Стернин: “Концептинин структурасын моделдөө мүмкүн эмес, анткени анын катмарлары абдан мобилдүү же кыймылдуу” деп жазышат [Попова, Стернин, 2000: 61].

Жогоруда Д.С. Лихачев белгилегендей, ар кандай концепт контекстке жана маданий тажрыйбага, ошондой эле концептини колдонуучунун индивидуалдуулугуна жараша түрдүү жолдор менен чечмелениши мүмкүн [Лихачев, 1997: 282]. Мындан улам, контекст, тажрыйба жана индивидуум үч бурчтугу концептти интерпретациялоочу негизги түшүнүктөр деген ойго токтолобуз.

О.И. Лыткина жана башка илимпоздор концептинин структурасы менен мазмунун айырмалашпайт жана алар анын структурасын З.Д. Попова жана И.А. Стернин сыяктуу “мазмун” деп аташат [Лыткина, 2010: 70].

Ю.С. Степанов концептинин структурасын башкача өңүттөн карайт. Анын пикиринде, бир жагынан, концепттин структурасына түшүнүктүн курамына кирген нерселердин бардыгы, ал эми экинчи жагынан, концептини маданият менен байланыштыруучу элементтер: анын баштапкы формасы

(этимологиясы), тарыхы, конкреттүү маанилик белгилери, заманбап ассоциаттары, баалоо касиети ж.б. кирет [Степанов, 1980: 41]. Бул изилдөөчү концептиде актуалдуу жана этимологиялык катмарлар бар деп эсептейт. Актуалдуу катмар – маданиятты алып жүрүүчүлөрдүн аң-сезиминде орун алган жана алар үчүн маанилүү болгон негизги актуалдуу өзгөчөлүк. Адистер гана этимологиялык катмар жөнүндөгү маалыматка ээ. Ошондой эле ал кошумча (пассивдүү, тарыхый) белгини да бөлүп көрсөтүп, концептинин структурасынын этимологиялык катмарын көбүнчө сезилбеген «ички форма» деп атайт [Степанов, 1980: 43-44].

В.И. Карасик болсо Ю.С. Степанов бөлүп көрсөткөн катмарларды башка тараптан карайт. Ал аларды бир концептинин компоненттери катары эмес, ар кандай өлчөмдөгү өзүнчө концептилер катары кароону сунуштайт. Ошентип, анын пикири боюнча, актуалдуу катмар улуттук концептиге кирет; пассивдүү катмарлар жеке субмаданияттардын концептилерине тиешелүү [Карасик, 1996: 3]. Концептинин В.И. Карасик жана Г.Г. Слышкин тарабынан сунушталган модели И.А. Стернин менен З.Д. Поповдун моделине бир аз окшошот. Аталган изилдөөчүлөрдүн ою боюнча, концепт эне тилинде сүйлөгөндөр үчүн эң актуалдуу ассоциацияларды камтыган өзөктөн (ядродон) жана өтө маанилүү эмес ассоциацияларды камтыган жакабелден (перифериядан) турат (З.Д. Попова жана И.А. Стернин тарабынан сунушталган концепттин моделинде периферия – эң абстракттуу өзгөчөлүктөр, алар анча маанилүү эмес). Бардык концепттилер аң-сезимдин баалуулукка багытталган чекитинин айланасында жайгашат, андан ассоциативдик векторлор ажырап чыгат. Концептинин так чеги жок. Ассоциациялар акырындап өзөктөн алыстаган сайын аны менен байланышы азая баштайт. Концепт үч компонентти камтыйт: *баалуулук*, *фактылык* жана *образдуулук*. Концептинин *фактылык* элементи вербалдуу, ал аң-сезимде жашайт жана сөз аркылуу тике берилет, *образдуу* элемент вербалдуу эмес, аны сүрөттөөгө гана болот [Карасик, Слышкин, 2001: 77-78].

Эми концепт темасына кайрылган ата мекендик айрым илимпоздордун эмгектерине азыноолак токтолсок, учурда Кыргызстанда концепт менен алектенген бир топ окумуштуулар бар. Алардын айрымдарын атап өтөлү: З.К. Дербишева, К.З. Зулпукаров, К. Саматов, У.Дж. Камбаралиева, М.И. Лазариди, Г.А. Абыканова, Э.Т. Төлөкова, Ы. Темиркулова, С.М. Амиралиев ж.б.

З.К. Дербишева “Кыргыз лингвомаданиятындагы негизги концепттер (Ключевые концепты кыргызской лингвокультуры)” деп аталган монографиясында кыргыз тилиндеги негизги концептилерди төмөнкүдөй бөлүштүргөн: 1) турмуш-тиричилик концептилери (өмүр, өлүм, ажал ж.б.); 2) социомаданий концептилер (каада-салт, аш-той ж.б.); 3) антропоморфтук концептилер (бала, аялзат, тууган-урук ...); 4) табият концептилери (тоо, жылкы ж.б.); 5) улуттук маданий концептилер (бата, сөз, арбак ...); 6) руханий, адеп-ахлактык концептилер (абийир, ар-намыс, адамгерчилик, ынтымак); 7) руханий-психологиялык концептилер (кут, бакыт, арман) ж.б. [Дербишева, 2012: 30]. Демек, бул жерде концептилерди классификациялоо менен категорияларга да бөлүүгө болот деген ой келет.

У.Дж. Камбаралиева “Когнитивдик тил илими” аттуу монографиясында концепт менен сөздүн ортосундагы айырмачылыкты түшүнүктүү, жеткиликтүү берген. Белгилүү бир сөз концептти толук бойдон чагылдырып көрсөтө албайт, ал өзүнүн мааниси менен сүйлөшүп жаткан адамдын айткысы келген ойдун бир нече концептуалдык белгилерин гана бере алат, ал эми концепт болсо, бүтүндөй мазмунду толук тилдик каражаттар аркылуу теориялык жактан чагылдыра алышы мүмкүн деген ойду айткан [Камбаралиева, 2019: 93-98]. Демек, концепт жана сөз бири-биринен айырмаланат жана ошол эле учурда бири-бирин толуктайт.

Г.А. Абыканова орус жана кыргыз тилдериндеги вода/суу концепти боюнча жазган диссертациялык ишинде вода/суу түшүнүгүн ар тараптуу сыпаттайт. Орус жана кыргыз маданиятында сууга болгон эки түрдүү көз карашты белгилейт. Бир тараптан суу адамдын жашоосунда зарыл нерсе,

ошол эле учурда суу бардыгын бүлдүрүп жок кылуучу стихиялык күчкө ээ деген ойду келтирет. Демек, түрдүү маданият өкүлдөрү бир эле концептини түрдүүчө кабылдап, түшүнөт. [Абыканова, 2012: 5-10].

Э.Т. Төлөкова “Кыргыз тилиндеги “Бала” концепти (лингвомаданият таануу илиминин аспектиси боюнча)” аттуу эмгегинде лингвомаданият жана когнитивдик лингвистиканын алкагында кыргыз тилиндеги бала түшүнүгүн кеңири карайт [Төлөкова, 2012: 182].

Окумуштуу М.Е. Дарбанов өзүнүн “Адам” концептинин когнитивдик-тилдик мазмуну боюнча жазган докторлук диссертациясында “концепт биринчиден, мазмунуна бизди курчап турган дүйнөгө байланыштуу жалпы маалыматты камтыган бирдик болсо, экинчиден, улуттук маданиятта сакталуучу, топтолуучу, муундан-муунга өтүүчү өздөштүрүлүүчү касиетке ээ болгон менталдык бирдик” деп кыскача дефиниция берет [Дарбанов, 2021: 25-26]. Мындан улам концептини маалыматты сактап берүүчү менталдык бирдик катары түрдүү улуттун бейнесин чагылдыруучу касиетке ээ деп айтууга болот. Ошентип, когнитивдик лингвистиканын башкы бирдиги болгон концептиге карата сөздүктөрдүн материалдары жана окумуштуу-когнитологдор берген аныктамалар бир кылка эместигине, ошол эле учурда концепт түшүнүгү адистер тарабынан бир нече өңүттөн каралып чыкканына күбө болдук. Ал эми биз өз ишибизде концептилер адам билип, таанып, түшүнүп турган маалыматтарды, ойду сөз, сүрөт, элес, ар кандай кыймыл-аракет аркылуу уюштуруучу жана улуттук маданияттын баалуулуктарын топтоп, сактап, кийинки муундарга өткөрүп берүүчү жөндөмгө ээ менталдык татаал бирдик деген пикирге ыктайбыз.

Талдоого алынып жаткан “эркек” концепти негизинен кайсы бир улуттук лингвомаданияттын алкагында салыштырылып изилденип келе жатат. Изилдөөлөрдө өзгөчө бинардык, гендердик салыштыруулар басымдуулук кылат. Мисалы, орус окумуштуулары Е.Н. Калугина (Концепты "мужчина" и "женщина" в субстандарте русского и английского языков, 2008), В.А. Ефремова («Мужчина» и «женщина» в русской языковой

картине мира», 2009). А. Н. Гайфуллина (Гендерные особенности вербализации концепта “мужчина” в интернет-дискурсе, 2010), М. Н. Мукова (Стереотипы маскулинности и фемининности в британской лингвокультуре, 2011), Н.И. Жданова (Образы и стереотипы маскулинности в европейской культуре, 2011), А.Н. Махмутова (Аксиологические характеристики концептов женщина и мужчина в русском, английском и татарском языках, 2011), У.В. Паутова (Концепты «мушкарац» ‘мужчина’ и «жена» ‘женщина’ в сербохорватском языке, 2015), ал эми түрк тили менен салыштыруу жазылган эмгек «Концепт мужчина и его выражение в картине мира разноструктурных языков (2012)» А. Бозташка таандык.

1.3. Концептинин мазмуну жана түрлөрү

Концепт – бул адамдын акыл-эсиндеги менталдык ресурстардын бирдиктерин түшүндүрүүчү термин. Ал адамдын психикасында чагылдырылган дүйнөнүн бүтүндөй картинасын камтыган бирдик. Ошондой эле, концепт – белгилүү этномаданиятты алып жүргөн лексика-семантикалык каражаттар катары алардын маанилери улуттук тилдик аң-сезимдин мазмунун түзгөн дүйнөнүн тилдик сүрөтүн түзгөн лексемалар болгондуктан, алар лингвимаданий өзгөчөлүккө ээ. Концептти маданият менен байланыштыруучу белги: анын баштапкы формасы (этимологиясы), тарыхы, конкреттүү маанилик белгилери, заманбап ассоциаттары, жана баалоо касиети. Когнитивдик лингвистиканын башкы бирдиги болгон концептке карата сөздүктөрдүн материалдары жана окумуштуу-когнитологдор берген аныктамалары бир кылка эмес, ошол эле учурда концепт түшүнүгү окумуштуулар тарабынан бир нече өңүттөн каралып чыккан. Ал эми биз өз ишибизде окумуштуулардын эмгектерине таянып концепттер адам билип, таанып, түшүнүп турган маалыматтарды, ойду сөз, сүрөт, элес, ар кандай кыймыл-аракет аркылуу уюштуруучу жана улуттук маданияттын баалуулуктарын топтоп, сактап, кийинки муундарга өткөрүп берүүчү жөндөмгө ээ менталдык татаал бирдик деп эсептейбиз. Концепт дайым өзгөрүүгө дуушар болот, себеби дүйнө дайыма өзгөрүп турат.

Концепт – элдин ой-пикири, көз карашынын жыйындысынан турган, өз мазмунуна менталдык маалыматты камтыган бирдик.

Бүгүнкү күндө “концепт” термини тил илиминин ар кандай тармактарында кеңири колдонулуп келет. Ал когнитивдик, семантикалык жана маданий лингвистиканын объектсине айланды. Ал тил илиминде эски да, жаңы да термин. Орто кылымдагы *conceptus* латын сөзү “түшүнүү”, “аңдоо” маанилерин билдирип, *concipere* - *concapere* этишинен келип чыккан делинет. Классикалык латын тилинде *conceptus* сөзү “көлмө” маанисин туюнткан. *Концепт* сөзү жана анын туундулары роман жана герман тилдеринде кезигет (французча *concept* - *concevoir*, италянча *concetto* - *concepire*, испанча *concepto* - *concebir*, португал тилинде *conceito* - *conceber*, англисче *concept* – *conceive*) [Živil Nemickien, 2020: 2].

Концепт – концептуалдаштыруу процессинин натыйжасы болуп эсептелет. XX кылымдын акырында тилчи окумуштуулар белгилүү бир тил ээлери белгилүү бир концептуалдык системаны да алып жүрүшөт деген пикир айтышкан. Концептуалдык системанын бирдиги делинген *концептилер* – менталдык өзгөчөлүккө ээ. Алар белгилүү бир элдин, учурдун тилдик бөтөнчөлүктөрүнө таянат. Ошондуктан концептуалдаштыруу процессин тил аркылуу чагылдыруу жана концепттин мазмунун ачып берүү белгилүү бир тилде сүйлөгөн адамдан, ошол тилди толук өздөштүргөн тилчи-аалымдан көз каранды. Албетте, биринчи планга концептин менталдык мааниси чыгат да, аны аныктоо үчүн объекттеги бир нече белгилерди ажырата билүү зарыл. Бул түшүнүктүн табиятын тил аркылуу чагылдырабыз. Тил – адамдын аң-сезими, концептосферасы, концептилер менен байланыштагы каражаттардын бири жана ал аркылуу ойду түзгөн менталдык бирдиктерди талдоого, оңдоого, топтоштурууга, өздөштүрүүгө болот. Тилдик каражаттар аркылуу аң-сезимдин концептуалдык мазмунун билүүгө жана билдирүүгө болот. Тилдик бирдиктердин лексикалык жана грамматикалык маанилерин такташтыруучу ыкмалар лингвокогнитивдик изилдөөлөрдө колдонулат.

Окумуштуу Д.С. Лихачев “Орус тилинин концептосферасы” – деген макаласында концепт түшүнүгүн тилди алып жүрүүчүнүн билимине, жекече тажрыйбасына, адистигине, социалдык абалына жараша дүйнө кубулуштарын чагылдырган жана интерпретациялаган жалпылоочу ой бирдиги катары аныктайт. Маани айсбергдин суунун үстү жагында көрүнүп турган бөлүгүн көрсөтүп, ак түстөгү бөлүгү чоң муз экендигинен кабар берсе, а концепттин айсбергдин суу алдындагы көрүнбөгөн бөлүгүнө салыштырсак болот, анткени анын суу астындагы көрүнбөгөн тарабы дагы көптөгөн белгилерди, маанилерди, өзгөчөлүктөрдү камтый тургандыгы белгилүү. Сөздүн түркүн маанилери тилди пайдалануучулардын оюнда жалпылангандыктан, концепт алардын айырмачылык-бөтөнчөлүктөрүнө карабай, сөз маанисин өз ара түшүнүүнү камсыздайт. Концепт сүйлөөчүнүн жеке тажрыйбасы менен дүйнө таанымынын кошулуусунун, биригүүсүнүн натыйжасында пайда болот [Лихачев, 1997: 3-4].

Орус тилиндеги «Краткий словарь когнитивных терминов» (1996) сөздүгүндө «Концепт – термин, который объясняет единицы человеческого сознания или того, что передает наш опыт; концепт — это единица сознания, языка мозга, которая отражена в человеческом подсознании. Понятие «концепт» дает представление о том, что делает человек в процессе мышления» деген аныктама берилген [Кубрякова, 1996:90-92]. Демек, концепт адамдын билимин жана тажрыйбасын чагылдырат.

А. Вежбицкаянын пикиринде «концепт – это семантическое понятие, отражающее этическое мировоззрение, определяющее языковую картину этнического мира. В то же время он выражает несколько знаний и информации, которые отражают содержание человеческой деятельности в целом» [Вежбицкая, 1999: 293]. Ал эми Ю. Степанов концепттин жөнөкөй бир түшүнүк гана эмес, ары татаал, өзгөчө мааниге ээ, улуттук өзгөчөлүктү туюндурган, ансыз белгилүү бир учурдагы маданиятты элестетүүгө мүмкүн болбогон түшүнүк катары белгилейт [Степанов, 1997: 41].

Жогоруда берилген аныктамалардын баары концептинин ар түрдүү жактарын (жалпы, логикалык, философиялык, маданий, когнитивдик) ачып берет. С.А. Аскольдов *таанып-билүүчү концептилер* жана *көркөм концептилер* деп экиге бөлгөн. Таанып-билүүчү концептилерге объектинин белгилери жана сапаттары, кыймылы жана абалы, реалдуулугу жана идеалдуулугу жагынан аралашкан нерселерди түшүндүргөн (*тоо, таш, суу, адам, ат, мамиле* ж.б.) түшүнүктөр, ал эми көркөм концептилерге аң-сезимде бардык мүмкүнчүлүктөргө ээ кошумча ассоциацияны жараткан түшүнүктөрдүн, элестөөлөрдүн, сезимдердин, эмоциялардын айкашында жаралган бирдиктер (*бакыт, сагыныч, сүйүү, кайгы, ар-намыс* ж.б.) кирет. Алар индивидуалдуу мүнөзгө ээ жана индивидуалдуулук автордун ички дүйнөсүн, үмүт-тилегин, максатын, жеке таанымын билдирет. Ушундан улам кайсы бир жазуучунун баяндоосундагы дүйнө сүрөтүнөн белгилүү бир элдин маданиятын чагылдырып турган концептуалдык системаны билүүгө болот. Ошондуктан объекттини тандаган белгилүү автордун көркөм концептуалдык системасын түзгөн индивидуалдуу концептилерди изилдөө актуалдуу болуп эсептелет.

Азыркы учурда тил илиминде концептини түшүнүүгө карата концепт – бул түшүнүктүн мазмуну, маани менен синоним деген жалпы жобого таянган үч негизги багыт бар. Концепттини изилдөөдөгү *биринчи багыт* (анын өкүлү Ю.С.Степанов) маданият таануу аспектисине көбүрөөк көңүл бурат. Ар түрдүү маданият концептилердин жыйындысы жана алардын ортосундагы мамиле катары түшүндүрүлөт. Концепт адамдын менталдык дүйнөсүндөгү маданияттын негизги булагы катары каралат. Мындай түшүнүктөн кийин “концепт” термининде тилдин ролу экинчи болуп калат. Ал маданий концептти тилдик формага айландыруудагы жардамчы каражатка айланат.

Концепттини түшүнүүнүн *экинчи багыт* (Н.Д. Арутюнова жана анын мектеби) тилдик белгинин семантикасын концепттин мазмунун түзүүдөгү бирден бир негизги каражат катары көрсөтөт. Бул көз карашты Н.Ф. Алефиренко да колдойт.

Үчүнчү багыттын жактоочулары – Д.С. Лихачев, Е.С. Кубрякова. Алардын ою боюнча, концепт сөздүн тикеден тике маанисинен жаралбайт. Адамдын жеке жана элдик тажрыйбалары менен сөздүн маанисинин айкалышынын натыйжасы болуп саналат, б.а. концепт – сөз менен чындыктын ортосундагы кубулуш.

Лингвокогнитивдик багыттын көз карашында концепт – лингвокогнитивдик көрүнүш, ой жүгүртүүнүн жана таанып билүүнүн, маалыматты сактоонун жана кайра пайдалануунун бирдиги жана ички түзүлүшү анык лингвоменталдык жана психологиялык түзүм. Лингвокогнитивдик багытта дүйнө жөнүндөгү билимдердин негизин концепт түзөт.

Лингвомаданий багытта концепттин улуттук маданияттык өзгөчөлүктөрү бир же бир нече тилдин материалында изилденет. Бул багыттын жактоочулары концептти маданияттын базалык бирдиги катары аныкташып, улуттук менталитетти билдирүүчү каражат катары мүнөздөшөт. Лингвомаданий багытта изилдөө маданияттан аң-сезимге карай аткарылса, лингвокогнитивдик багытта изилдөө аң-сезимден маданиятка карай аткарылат.

Лингвистика жана башка гуманитардык илимдерде концепт менен түшүнүктүн өз ара байланышы боюнча бир топ кайчы пикирлер бар. Ар кайсы тилдерде концепт идеясы ар кандай мезгилде калыптанып, ар түрдүү деңгээлде болгон. Илимий латын тилинде *conceptus* сөзү “түшүнүк” эмес, “ойлоп табылган” деген мааниде көбүрөөк колдонулса, немис тилинде *концепт* сөзү “эскиз” деген маанини берет, англис тилинде XIX кылымдын ортосунан тартып философиялык термин катары “тажрыйбага чейинки түшүнүк” дегенди билдирип келген. Орус тилинде *концепт* сөзү 1930-жылдан тарта колдонулуп, 1970-жылдардын ортосуна чейин “түшүнүк” терминине эквивалент катары кызмат кылган.

Азыркы илим түшүнүк менен концепттин ар кандай деңгээлдеги субстанциялар катары аныктайт, концепт акыркы убакта түшүнүк менен

окшоштурулбайт. Түшүнүк анын категорияларынын бири болуп калды. Концепт аң-сезимге таандык жана түшүнүктөн айырмаланып, сыпаттама-классификациялык, сезимдик жана образдык-эмпирикалык мүнөздөмөлөрдү да камтыйт [Карасик, 2002: 96]. Концептилер эмоциянын, симпатиянын жана антипатиянын объектиси катары өнүктү [Степанов, 1997: 41]. Түшүнүк концептиге караганда жөнөкөй түзүлүшкө ээ, анткени анын структурасында концептиге тиешелүү болгон бардык компоненттер камтылбагандыктан, анда мазмундук компонент үстөмдүк кылат. Ал эми концепт түшүнүктөн айырмаланып, эмоционалдуу, экспрессивдүү, баалоочу аура менен курчалат [Маслова, 2005: 27]. Түшүнүктүн көлөмү жана мазмуну бар, ал эми концепт түшүнүктүн мазмунун, ошондой эле сөздүн маанисин камтыйт [Степанов, 1997: 38, 42]. В.В. Колесовдун пикири боюнча, түшүнүк – концептиге жакындоо гана, анын мазмундуу формаларынын бири. Концепт элес жана символдук формада берилиши мүмкүн [Колесов, 2004: 20-23]. А.А. Уфимцева болсо “концепт” жана “түшүнүк” терминдерин синонимдер катары карайт [Уфимцева, 1988: 111]. А.П. Бабушкиндин айтымында, азыркы лингвисттер “түшүнүк” терминин салттуу маанисин дээрлик колдонушпайт, анын ордуна “концепт” деп аталган ойлоо тутуму/түзүмү жөнүндө көбүрөөк сөз кылышат [Бабушкин, 1996: 14]. Ошентсе да, концепт менен түшүнүктүн ортосунда так чек жок: белгилүү бир шарттарда түшүнүк концептиге айланышы мүмкүн (мисалы, белгилүү бир поэтикалык концепт өз эне тилинде сүйлөгөндөрдүн арасында адегенде түшүнүк катары кабылданышы мүмкүн) [Маслова, 2004: 39].

Концептинин талаа моделин биринчи жолу З.Д. Попова менен И.А. Стернин иштеп чыгышкан. Алар бир нече катмарды камтыган татаал концепт түзүмүн көрсөтүүнү максат кылышкан. Алардын ою боюнча, концепт ар дайым кыймылда болот, өзүнүн ар түрдүү компоненттери боюнча актуалдашып, башка концептилер менен айкалышып же алардан алыстап турат. Бул илимпоздор концептинин ядросун (өзөгү) жана перифериясын да бөлүшкөн [Попова, Стернин, 2003: 60-64; 2001: 61].

Окумуштуулар концептинин негизги функциясын ой жүгүртүү процессинде көптөгөн окшош объектилерди алмаштырууга жөндөмдүүлүгүндө дешет. Муну С.А. Аскольдов “алмаштыруучу” функция деп атайт [Аскольдов, 1997: 31-32]. А.П. Бабушкин ал функцияны “категориялаштыруу (категоризация)” термини менен белгилейт [Бабушкин, 1998: 9]. Ю.Е. Прохоров: “Концепт адамдын дүйнөнү таануудагы чыныгы түшүнүгүн ар кандай символ же белгилер аркылуу дүйнө таануу процессинде түзүлгөн экинчи даражадагы картина менен алмаштырат жана муну менен адамдын аң-сезиминдеги алгачкы чыныгы түшүнүк жөнөкөйлөштүрүлүп, иретке келтирилет”, – деп түшүндүрөт [Прохоров, 2009: 28]. Д.С. Лихачев концептинин алмаштыруучу функциясына анын маанисин кеңейтүүчү экинчи функциясын кошумчалайт [Лихачев, 1997: 28-37].

Концепт адамдын аң-сезиминде кандайча пайда болот? деген суроого карата түрдүү пикирлер бар. С.А. Аскольдов концептини адамдын аң-сезиминде сөздөрдү түшүнүү, андоо учурунда пайда болгон кандайдыр бир жылт этип кармалбай турган нерсе катары мүнөздөйт [Аскольдов, 1997: 31-32]. Д.С. Лихачев концепт сөздүн өзүн эмес, анын негизги маанисин билдирет деп эсептейт [Лихачев, 1997: 28-37]. Бул жерде Д.С. Лихачев менен С.А. Аскольдов кайчы пикирде. Д.С. Лихачевдун дагы бир көз карашында концепт сөздүн маанисинен дароо пайда боло албайт. Сөздүн лексикалык маанисин адамдын жеке жана коомдук тажрыйбасы менен салыштыруунун натыйжасында белгилүү бир убакыттын арасында калыптанат. Ю.С. Степанов: “Концепт адамдын менталдык дүйнөсүндө так түшүнүктөр түрүндө эмес, сөз менен коштолгон идеялардын, билимдердин, түшүнүктөрдүн, ассоциациялардын, тажрыйбалардын аралашмасы катары орун алат”, – деп белгилейт [Степанов, 1997: 40-41]. С.А. Аскольдовдун айтымында, сөздөрдүн бардык лексикалык маанилери жалпы ой менен бириктирилип, өз ара байланышта турат, эгер кайсы бир сөз бир нече мааниге ээ болсо, алардын баары изилденип жаткан концептинин ядросун же перифериясын түзөт. Н.Н. Болдырев ар кандай татаалдыктагы жана

абстракттык даражадагы концептилер адамдын аң-сезиминде ар кандай ой түзүлүштөрү түрүндө жашашын ырастайт. Концептинин мазмунуна дайыма жаңы мүнөздөмөлөр киргизилиши мүмкүн. [Болдырев, 2001: 26-27].

Концептини вербалдаштыруунун зарылдыгы, анын вербалдык эмес формада болушу жөнүндөгү маселе да талаштуу экендигин айта кетүү зарыл. Концепт коомчулукка сөз аркылуу жетет деген пикир бар, бирок С.А. Аскольдов концепт дайыма эле сөз менен туюндурула бербейт, бул терминдин тил жана ага жакын илимдерге кириши ар кандай көз караштарды пайда кылган деген пикирин айтат. [Аскольдов, 1997: 270-271]. Ал эми З.Д. Попова менен И.А. Стернин живопись, музыка, архитектура жана түрдүү семиотикалык белгилер аркылуу (магазиндердеги эркектердин кийимдерин, шляпасын, ажатканадагы белгилер, жолдо адам иштеп жаткандыгын билдирген, эркектер үчүн клубдардын символдору ж.б.) вербалдык эмес искусствонун жардамы менен концептини туюндурууга боло тургандыгы жөнүндө сөз кылышат. Концептинин белгилерин аныктоонун эң жөнөкөй жолу, алардын ою боюнча, лингвистикалык каражаттар, концептини вербалдык эмес түрдө берүүгө караганда, сөз менен айтуу оңой [Попова, Стернин, 2003: 60-61]. Е.С. Кубрякованын айтымында, концептуалдык системанын басымдуу бөлүгүн вербалдык түшүнүктөр түзөт [Кубрякова, 1988: 170].

Ю.Е. Прохоров: “концепт – это сочетание мифа, знака и символа” – деп айтат [Прохоров, 2008: 155]. Ошондой эле, ал концепт тил аркылуу гана туюндуруларын, вербалдуулук ой жүгүртүүгө тиешелүү экендиги жөнүндө сөз кылат. Анын пикиринде, адамзат коомунда вербалдык эмес нерсе болбойт, ошондуктан концептини вербалдык түрдө гана берүү мүмкүн. Экинчи тараптан, концептини вербалдык эмес түрдө берүү да ыктымал. Мында ал аскер кызматкерлеринин саламдашуусунун мисал келтирет, анын семантикалык компоненти – саламдашуу, семиотикалык – аскер кызматкерлеринин бири-бири менен учурашуу белгиси же ишараты жана концептуалдык – конкреттүү адамдардын тобуна гана тиешелүүлүк деп

белгилейт [Прохоров, 2008: 142-143]. Концептинин бирден бир реалдуу көрүнүшү тил болгондуктан, аны тилдик бирдиктердин ага дал келген маанилеринин жыйындысын талдоо аркылуу чагылдырууга болот деген ойду жазат. Демек, концепт лексемалар, фразеологиялык айкаштар, эркин сөз айкаштары, синтаксистик конструкциялар, тексттер, тексттердин жыйындысы аркылуу берилиши мүмкүн. Т.В. Матвеева: “Концепт сөздүн негизинде келип чыккан бүт мазмунду, коннотацияны да, конкреттүү-сезимдик ассоциацияларды да өз ичине камтыйт”, – деп эсептейт [Матвеева, 2003:116]

Биз ишибизде башка изилдөөчүлөрдүн пикирлерине кошулуу менен, концепт сөзсүз түрдө сөз аркылуу, эң маанилүү улуттук концептилер вербалдык эмес формада да бериле алат деген пикирде калабыз.

Концептиге карата берилген ар түрдүү аныктамалардан кийин, ага мүнөздүү болгон төмөнкүдөй белгилерди бөлүп көрсөтүүгө болот: 1) адам оюнун, элестетүүсүнүн минималдык бирдиги. Ал сөздөрдүн жардамы менен ишке ашырылат жана семантикалык талаага, структурага ээ болот; 2) билимдерди сактоонун, иштеп чыгуунун, жеткирүүнүн негизги бирдиги; 3) коомдук кыймылдуу мүнөзгө жана конкреттүү функцияларга ээ; 4) анын ассоциативдик талаасы прагматика менен шартталат; 5) маданияттын негизги борбору. Демек, концептилер адамдын аң-сезиминде концептуалдык системаны уюштуруу менен дүйнөнүн сүрөтүн жана анын элесин берет. Ал эми тилдик белгилер бул системанын мазмунун сөздөр аркылуу чагылдырат.

Концепт «коомдук кыймылдуу мүнөзгө» ээ экендиги ар бир тарыхый мезгил өзүнүн концепттерине ээ, ал кайсы бир денгээлде коомдун абалына, социалдык кырдаалга көз каранды. Убакыттын өтүшү менен алар башка концепттер менен алмашылат же болбосо мезгилге жараша концепттер пайда болот. Айрым концепттер адамдардын аң-сезиминде узак убакытка чейин сакталат, кээ бирлери тез эле жоголот же башкалар менен алмашылат, айрым концепттердин мүнөздөмөлөрү коомдун, ошол коомдо жашаган элдин аң-сезиминде башка критерийлер менен аныкталып калышы мүмкүн.

Концепттин мазмуну, анын башка концепттер менен байланышы элдик аң-сезимдин өзгөрүшүнө жараша болот, алар өз кезегинде коомдук турмуштагы приоритеттердин жана баалуулуктардын өзгөрүшү менен аныкталат.

Концепт социопсихомаданий татаал, көп катмарлуу түзүлүш катары ассоциацияны, эмоцияны, баалоону, улуттук образдарды жана белгилүү маданиятка ыктаган коннотацияны өзүнө камтыйт. Мындай аныктама концептинин ар түрдүү: жалпы, логикалык, философиялык, маданий жана дүйнө таанымдык мүнөзүнөн кабар берет.

Мазмуну боюнча концептини бир нече кичи түрлөргө ажыратышат: элес, түшүнүк, схема, фрейм, сценарий (скрипт), гештальт ж.б. Буларга кыскача мүнөздөмө берип өтөлү.

1. *Элес* – заттын жалпылоочу образы, сезүү органдары менен кабыл алынган анын турпаты. Мисалы, “Байыркы мезгилде *баатырдык* жоокерлик менен сыналган” (Википедия). Демек, баатырдык деген түшүнүк заманга жараша түрдүүчө кабылданат. Жоокерчилик убагында *чыныгы баатырдын* элестүү сүрөтү ажалдан кайра тартпаган – шер, беттегенинен кайра тартпаган – көк жал, согуштук стратегияны кыйын билген – айлакер, жалгыз жоого аттангандан жалтанбаган – баатыр катары берилген.

2. *Түшүнүк* – заттардын эң жалпы, өтө зарыл жана маанилүү белгилеринин, мүнөздөмөлөрүнүн жыйындысы. Мисалы, *эр жигит* түшүнүгүн карап көрөлү. Жалпысынан эр жеткен, жеке кызыкчылыгынан элдин мүдөөсүн алдыга койгон, эл үчүн кам көргөн, элге кызмат көрсөткөн жигитти түшүнөбүз. Эр жигиттин башка дагы мүнөздөмөлөрүн, иш – аракетин коштогон сапаттарын концептуалдык талдоо аркылуу бере алабыз.

3. *Схема* – нерсенин же кубулуштун менталдык мейкиндик – контурдук образы. Схемага жөнөкөйлөтүү ыкмасы мүнөздүү. Кагаз бетиндеги схемалар: таблицалар, графиктер, карталар, жол белгилери ж.б.

4. *Инсайт* – заттын түзүлүшү, ички курамы жана кызматы жөнүндөгү маалыматтардын сөзгө “оролуп” берилиши. Ички түзүлүшүн көрө билүү, түшүнүү, табуу.

5. *Прототип* деп түркүн элестердин, түшүнүктөрдүн ж.б. концептилердин башатын түзгөн, алардын түпкүрүн чагылдырган концептини айтууга болот. Концепттин прототиби прототиптик семантика өнүтүнөн каралат. Дж.Лакоффтун айтуусунда прототиптер кайсы бир концептти толугу менен элестетүүгө боло турган так, ачык үлгү же образ. Изилденип жаткан концепттин прототиби ошол объектинин башка мүнөздөмөлөрүнө караганда көбүрөөк окшоштукка ээ деп түшүнсөк болот. Окумуштуулар прототип объектилерди, нерселерди, көрүнүштөрдү категориялаштырууда критерий катары кызмат кылат деген ойду жазышат. Прототип деп түркүн элестердин, түшүнүктөрдүн ж.б. концептилердин башатын түзгөн, алардын түпкүрүн чагылдырган концептини айтууга болот. Прототипке алгачкылык, бириктирүүчүлүк, синтездөөчүлүк касиеттер мүнөздүү.

6. *Пропозиция* – абстрактуу пикир. Ал элдик тажрыйбаны жалпылап чагылдырат, айтымдарда, сүйлөмдөрдө, типтүү фразаларда, элдик афористикада кенен учурайт.

7. *Фрейм* – татаал түзүлүштөгү, көлөмдүү чектелген концептилердин жыйындысы (улак тартыш, оодарыш) ж.б.

8. *Сценарийди* скрипт деп да аташат. Ал да татаал түзүлүштө болот, бирок ага ырааттуулук, мейкиндик-убакытта ырааттуу динамикага ээ болуучулук касиеттери мүнөздүү. Сценарий окуялардын, кадрлардын, аракеттердин, багыттардын алмашуусу менен коштолот (Гамлеттин монологу).

9. *Гештальт* да – ой тутумдагы ири, комплекстүү, бир бүтүндүктөгү түзүм, бүтүндөй образ. Ал өз кучагына көптөгөн окуяларды, түрдүү кубулуштарды камтыйт. “Өтмүш”, “тагдыр”, “өмүр” сыяктуу концептилер гештальт түрүндө жашайт.

Булардан тышкары да концептини түрдүү кичи топторго ажыратууга болот. Аларды микроконцепт – макроконцепт, этностук концепт – этнос аралык концепт, регионалдык концепт – глобалдык концепт, пассивдүү

концепт – активдүү концепт, эски түшүнүк – жаңы түшүнүк, кенен түшүнүк (гипероним) – тар түшүнүк (гипоним), позитивдүү концепт – негативдүү концепт, чектүү концепт – чексиз концепт, абстрактуу концепт – конкреттүү концепт, бир маанилүү концепт – көп маанилүү концепт, даана концепт – бүдөмүк концепт ж.б. дихотомияларга ажыратуу мүмкүнчүлүгү бар. Бир эле концепт түрдүү адамдардын аң-сезиминде бирдей болбогон мазмунга ээ. Демек, концепт – түшүнүгү когнитивдик лингвистиканын баштапкы категориясы. Аны чындыгында так, даана, кыска аныктоо оңой эмес. Концептинин аныктамасы, түзүлүшү илимпоздор тарабынан түрдүүчө белгиленип келет. Мунун себеби – анын түпкү маңызында. Концепт – идеалдуу бирдик, ал ойдо жашайт, аны түздөн-түз байкоого болбойт. Биздин сезүү органдарыбызга ал таасирин тийгизбейт: аны көрүүгө, угууга, даамдоого, жыттоого же кармап көрүүгө болбойт. Концепт эс тутумдан сыртка чыгып, тилдик каражаттарда берилип гана материалдык сапатка ээ болот.

Кайсы бир аныктамаларда концептини эс тутумдун, менталдык сөз корунун, концептуалдык системанын жана мээ тилинин, дүйнө сүрөтүнүн оперативдүү бирдиги катары, билимдин кванты катары мүнөздөшөт. Башка аныктамаларда аны абстракттуу, конкреттүү-ассоциативдик жана эмоционалдуу-баалоочулук касиеттерди камтыган идея, ошондой эле түшүнүктүн ныкталган (пресстелген) тарыхы катары сыпатталат. Мындай аныктамалар, бирин-бири толуктаган көз караштар өтө эле көп.

Төмөндөгү таблицада окумуштуулардын концептиге берген аныктамаларын кыскача көрсөтөбүз.

Окумуштуу-изилдөөчүлөр	Концепт
Е.С. Кубрякова	тилдик-когнитивдик бирдик.
А.А. Залевская	психолингвистикалык кубулуш.
А. Соломоник	абстрактуу илимий түшүнүк.
Ю.С. Степанов	маданияттын түптүү бирдиги, абстракттуу, конкреттүү-ассоциативдик жана эмоционалдуу-баалоочу идея.
Г.Г. Слышкин, В.И. Карасик	тилдик-маданий кубулуш.
Концепт – бирдик катары	
В.В. Колесов, С.Г. Воркачев	менталдуулуктун, менталитеттин бирдиги.

Е.С. Кубрякова, З.Д. Попова	аң-сезимдин бирдиги.
С.А. Аскольдов, Т.А. Фесенко	ой тилинин бирдиги.
Ю.Д. Апресян, В.В. Красных, Л.О. Чернейко	дүйнөнүн тилдик сүрөтүнүн бирдиги.
В.В. Морковкин, А.В. Морковкина	менталдык-тилдик комплекстин бирдиги.
С.А. Борисова, Т.В. Матвеева	дүйнө жөнүндө маалыматтардын бирдиги.
М.В. Пименова	концептуалдык системанын бирдиги.
Концептини туюнтуу жолдору	
Л.О. Чернейко, В.В. Красных, З.Д. Попова	гештальт аркылуу, фрейм-түзүлүштөр түрүндө
Д.С. Лихачев, Т.Ю. Сазонова	тиешелүү сөздүн маанилеринин, ассоциацияларынын жана коннотацияларынын жыйындысы аркылуу
В.Н. Телия	объектиге тиешелүү маалыматтардын баары менен
В.В. Колесов	эне тилдин категориялары жана формалары аркылуу
З.Д. Попова, А.П. Булатова, Г.А. Фесенко	даяр сөздөр, фразеологизмдер, эркин сөз айкаштары, сүйлөмдөр, тексттер жана тексттердин жыйындылары аркылуу
С.А. Аскольдов-Алексеев, И.В. Черемисина	сөз аркылуу
Е.И. Зиновьева	сөздүн уңгусу менен
В.И. Карасик	вербалдык да, вербалдык эмес да каражаттардын жыйындысы менен
Концептини уюштуруу компоненттери	
З.Д. Попова, И.А. Стернин, З.К. Дербишева	өзөк менен чекебелден (жакабелден) турат.
Ю.С. Степанов	этимологиялык жана актуалдуу (тарыхый жана учурдагы) катмарлардан турат.
А. Вежбицкая	минимумдук жана максимумдук көрсөткүчтөрдөн турат.
А.П. Булатова	тутааш жана ажырым бөлүктөрдөн турат.
Г.В. Токарев, Г.В. Гафарова, Т.А. Кильдибекова	микро жана макро түрлөрдөн турат.
А.П. Бабушкин, З.Д. Попова, И.А. Стернин	ой сүрөтчөсү, схема, фрейм, инсайт, сценарий, калейдоскоп түрүндөгү концепттер болот.
Г.Г.Слышкин, В.И. Карасик	жекече, кичи топтук, ири топтук, улуттук цивилизациялык, жалпы адамзаттык түзүмдөрдөн уюшат.
З.Д. Попова, И.А. Стернин	жекече жана топтук (кесиптик, курактык, жыныстык) түрлөрдөн түзүлөт.
Г.Г. Слышкин	улуттук жана коомдук бөлүктөрдөн турат.
С.Г. Воркачев	атоолор, уникалиялар, универсалиялар, архетиптер жана инварианттардан турат.
К.З. Зулпукаров, С.Сейитбекова	түшүнүктүк, баалоочулук, мифологиялык, деривациялык, философиялык, улуттук-маданий катмарлардан турат.
Пименова М.В	улуттук образды, түшүнүктү, символду, адамдын жеке түшүнүгүндөгү татаал белгилерди билдирет.
Концептинин мазмуну	
С.Г. Воркачев, В.И. Карасик, Т.В. Матвеева	маданияттык

Н.В. Раппопорт	тилдик-маданияттык
Е.С. Кубрякова, З.Д. Попова, И.А. Стернин	когнитивдик
А. Вежбицкая	эмоционалдык
Т.В. Матвеева, Ю.Е. Прохоров, И.А. Стернин, М.Ж. Тагаев, У.Ж. Камбаралиева, К. Зулпукаров, Ш. Абдувалиева	илимий

Таблицада концептинин ички мазмуну жана структуралык түзүмү даана көрүнүп турат. Мындагы окумуштуулардын ага карата берилген аныктамаларынын негизинде концепт – тилдик маданий өзгөчөлүктөрү бар, белгилүү бир этномаданияттын ээлерине мүнөздүү тигил же бул образдар менен белгиленген семантикалык түзүлүш катары көп катмарлуу, рационалдуу жана эмоцияналдуу, абстракттуу жана конкреттүү, универсалдуу жана этникалык, жалпы улуттук жана жеке индивидуалдык ж.б. касиеттерге ээ деп айтсак болот.

Когнитивдик лингвистиканын маанилүү түшүнүктөрүнүн бири – *концептосфера*. Ал ойлоо сүрөттөрү, схемалар, символдор, түшүнүктөр, фреймдер, сценарийлер, гештальттар (сырткы дүйнөнүн татаал комплекстүү образдары), пропозициялар уюштурган абстракттуу маанилер түрүндө жашоочу, сырткы дүйнөнүн ар түрдүү белгилерин жалпылоочу концептилердин түрүнөн турган улуттук билимдердин жыйындысы. Концептосфера терминин илимге академик Д.С. Лихачев киргизген. Анын аныктамасына ылайык, “концептосфера - это совокупность концептов нации, она образуется через все потенции и комплексы концептов носителей языка” б.а. концептосфера улуттук концептилердин жыйындысы катары тил ээлеринин аң-сезиминдеги концептилердин топтому аркылуу түзүлөт деп түшүнүүгө болот [Лихачев, 1997:58-65]. Демек, тилдик бирдиктердин маанилеринин жыйындысы аркылуу семантикалык алкак жаралат, ал эми концептилердин жыйындысы концептосфераны пайда кылат. Бул окумуштуу концептосфераны экиге бөлүп карайт: жеке адамдын концептосферасы жана улуттук тилдин концептосферасы. Белгилүү бир адамдын жеке тажрыйбасынан улам жаралган концептилердин жыйындысы жеке адамдык

концептосфераны түзөт. Мисалы, жазуучулардын жалпы же белгилүү бир чыгармасы аркылуу алардын жеке концептосферасын көрүүгө болот. Ал эми бүтүндөй бир тилдин сөздүк курамынан уюшулган туруктуу концептилердин жыйындысы улуттук тилдин концептосферасын, тактап айтканда, кыргыз улуттук тилинин концептосферасын түзөт. Ошондой эле улуттук тилдин концептосферасы түздөн-түз ошол улуттун маданияты, адабияты, элдик оозеки чыгармачылыгы, илими, сүрөт искусствосу ж.б. менен байланыштуу. Д.С. Лихачевдун байкоосу боюнча, концептилердин катмары белгилүү бир тил ээлеринин деңгээлине жараша өзгөрүлмө касиетке ээ. Маданий тажрыйбалардын өнүгүүсү менен концептосфера да тынымсыз баюу жолунда болот [Лихачев, 1997:286].

Концепт концептосферанын бирдиги катары саналса, маани тилдеги семантикалык талаанын бирдиги катары кабылданат. Концепт – таанып-билүүнүн элементи, ал эми маани тилдик аң-сезимдин бирдиги болот. Аларсыз ойду уюштуруу мүмкүн эмес. Концептинин мейкини мааниден кенен, көлөмдүү. Маанини концептинин пикир билгизүү жана түшүнүү үчүн тилдик белгиге катылган бир бөлүгү деп түшүнүүгө болот. Концептосферанын көлөмүн так эсептептеп, конкреттештирип, чек коюуга болбойт. Анткени жеке жана жалпы (улуттук) дүйнө таанымдын улам өзгөрүп, өнүгүп жаткандыгы себептүү концептосфера (концептилер) да ошондой өзгөрүүгө, өнүгүүгө дуушар болуп турат. Н.В. Тихонова концептини көп баскычтуу уюшулган структура, тилдин жана ойломдун бирдиги катары аныктайт жана анын элементтери бири-бири менен байланышкан жана бири-бирине таасир этет. Концепт кепте жана ойдо түшүнүктүн ордун алмаштыруу кызматын аткарат деген пикирин билдирет [Тихонова, 1988: 68]. З.Д. Попова, И.А. Стерниндин көз карашында, түшүнүктөр адамдын аң-сезиминде анын ишмердүүлүгүнүн, тажрыйба топтоосунун, социалдашуусунун натыйжаларында пайда болот. [Попова, Стернин, 2001: 40]. С.Г. Воркачев лингвомаданий концептинин төмөнкү өзгөчөлүктөрүн белгилейт: 1) ал ички бөлүкчөлөрдөн турат; 2) ага

семиотикалык тыгыздык (макал-лакаптар, афоризмдер, фразеологизмдер ж.б. аркылуу берилет); коммуникативдик актуалдуулук; тажрыйба, этимологиялык эс тутум; лингвистикалык абстракттуулук; көп деңгээлдүүлүк мүнөздүү [Воркачев, 2004: 51].

Ю.С. Степановдун көз карашында, концептилерди “фреймдик” жана “тыгыз өзөктүү” концептилер деп бөлүүгө болот. Биринчи топтогулардын милдети – негизги мазмунду чагылдыруу. Тыгыз өзөктүү концептилер социалдык көрүнүштөргө, коомдун өзүнө баа берүү же идеялардын алкагын “таңуулоо” процессинде катышат. Алар стандарттар менен салыштырууга умтулат, маданий жактан маанилүү бүтүндүгү менен өзгөчөлөнөт [Степанов, 1997: 41]. В.И. Карасик концептилердин башка классификациясын сунуштайт:

- 1) маданияттын өзгөчөлүктөрүн чагылдырган этномаданий жана социалдык концептилер;
- 2) маданий өзгөчөлүктөрдү азыраак чагылдырган жана көмүскөдөгү маданий ассоциацияларды камтыган концептилер;
- 3) маданий өзгөчөлүгү жок универсалдуу концептилер [Карасик, 2005: 9].

М.В. Пименова “Концептинин түрлөрү” деген эмгегинде аларды белгилүү критерийлер боюнча топторго бөлөт:

- 1) өнүгүп келе жаткан (активдүү колдонулган жана улам жаңы функцияларга ээ болгон) жана катып калган (жаңы функциялар менен толукталбай катып калган) концептилер;
- 2) улуттук чөйрөдө пайда болгон концептилер (улуттук чөйрөдө келип чыккан) жана башка маданий чөйрөдөн кабыл алынган (сырттан кирген) концептилер;
- 3) негизги түзүмдүн туруктуулугунун негизинде трансформациялануучу (жаңы реалдуулукка өткөн) жана туруктуу (өзгөрүлгүс баалуулук структурасына ээ) концептилер;

4) алгач жана кийин пайда болгон түшүнүктөрдүн калыптанышына негиз болгон концептилер;

5) актуалдуулугу боюнча биринчи (фольклордо кеңири колдонулган) жана экинчи турган концептилер [Пименова, 2004: 5-7].

6) туруктуу, дайыма актуалдуу, жетектөөчү (ачкыч), релеванттуу эмес жана өзгөрүлмө концептилер [Пименова, 2007: 84-86].

М.В. Пименова тилде объективдештирилген концептилерди төмөнкүдөй классификациялайт:

I. Негизги концептилер (тилдин негизин жана дүйнөнүн бирдиктүү сүрөтүн түзгөн): 1) космостук; 2) географиялык; 3) социалдык; 4) психикалык (руханий) концептилер.

II. Концептуалдык дескрипторлор (негизги концепттерди тактоочулар): 1) ченөөнүн ар кандай түрлөрүн чагылдырган өлчөмдүү; 2) сапатты туюнткан сапаттык; 3) санды билдирүүчү сандык.

III. Салыштырмалуу концептилер (мамилелердин түрлөрүн ишке ашыруучу): 1) баалоо концептилери; 2) концептуалдык позициялар; 3) концепциялык гранттар [Пименова, 2004: 4; 2007: 81].

Лингвوماданият таануучулар өздөрүнүн чөйрөсүндөгү концептилерди башка менталдык концептилерден баалуулук мүнөздөмөсү аркылуу айырмалашат. Лингвوماданий концепттер “универсалдык – улуттук – индивидуалдык” антонимдик алкак боюнча бөлүштүрүлөт:

1) универсалдык – концептинин мазмунун түзгөн, бардык лингвистикалык операциялар үчүн жалпы семантикалык белгилердин топтому. Концептуалдык алкак жалпы адамзатка мүнөздүү чындыкты чагылдырат;

2) улуттук лингвوماданий жана этносемантикалык өзгөчөлүктөргө ээ болуп, улуттук менталитет менен байланышкан концептти ишке ашыруу үчүн жалпы маанилик белгилердин жыйындысы катары кызмат кылат;

3) индивидуалдык – адамдын жеке тажрыйбасынан келип чыккан когнитивдик мүнөздөмөлөр [Воркачев 2003: 268-276].

Келтирилген аныктамалар изилдөөчүлөрдүн жекече позициясын, концептуалдык көз карашын чагылдырат. Аларды жалпылап, концепт – адамдын аң-сезиминде сакталып, тилинде жана маданиятында чагылдырылуучу абстрактуу нерсе деген тыянак чыгарсак болот.

1.4. Концептти которуунун теориялык жана практикалык маселелери

Концепт адамдын бүт иш-аракетинин мазмунун чагылдырган дүйнөнүн тилдик сүрөтүн камтыган, лингвомаданий өзгөчөлүккө ээ түшүнүк экендигин окумуштуулар өз эмгектеринде чагылдырып келишет. Концептинин айрым тилдик каражаттарын, бирдиктерин башка тилге которууда котормочулар тексттеги өзгөчөлүктөргө көңүл бурушат. Концепт улуттук лингвомаданий жана этносемантикалык өзгөчөлүктөргө ээ болуп, улуттук менталитет менен байланышкан, жана анын репрезенттарын адекваттуу которууда котормонун теориялык жана практикалык аспектилерди эске алуу маанилүү. Эквивалентти табууда, тилдин семантикалык структурасын сүрөттөп берүү концепциясын иштеп чыгууда котормонун теориясына көптөгөн салым кошкон окумуштуулар Т. Сэвори (1968.), Р. Якобсон (Jakobson, 1959.), Дж.С. Кэтфорд (Catford, 1965.), М.А.К. Халлидей (Halliday, 1964.), А.Тайтлер (1968.), В.Н. Комиссаров (1973, 1980.), жана А.Д. Швейцердин (1973.) эмгектерин атабай кетүүгө болбойт. А.Д. Швейцер лингвистикалык котормодогу көйгөйлөрдүн комплексин өзүнүн “Котормо жана лингвистика” (М.,1973) китебинде сүрөттөйт. Р. Якобсон котормодо айтылып жаткан ойдун инварианттык маанисин сактоо үчүн бир тилдик система экинчи тилдик системага өтөрүн белгилеп, тил ичиндеги (внутриязыковой), тилдер аралык (межязыковой), аралык-семиотикалык (межсемиотический) котормону ажыратууну сунуштаган (Комиссаров, 1990). 1973-жылы В.Н. Комиссаровдун “Котормо жөнүндө сөз” китеби жарык көрүп, андагы негизги жоболор андан кийинки “Котормонун лингвистикасы” (1980) эмгегинде өнүктүрүлүп, толукталган. Ушул эмгектеринде В.Н. Комиссаров котормого лингвистикалык анализ берүүдөгү түрдүү аспектилерди лингвистикалык

котормонун бири-бири менен байланыштуу бөлүмдөр катары бирдиктүү теориялык концепцияга бириктирүүгө аракет жасаган (Комиссаров, 1973, 1980). Котормонун *социологиялык аспектиси* – тил аралык баарлашуудагы белгилүү бир коомдо жашап жаткан адамдардын өз ара мамилелеринин берилиши. Котормонун бул аспекти экстралингвистикалык релеванттуулукка кирет, б.а., котормочу тилди гана билбестен, ошол тил жашап жаткан адамдардын, коомдун жана которула турган тилдин өзгөчөлүгүн гана эмес, которулуучу тил жашаган коомду да, адамдарды да билүү шарт. Котормонун *психологиялык аспекти* экстралингвистикалык релеванттуулуктун бир бөлүгү болуп саналат. Котормонун *семиотикалык аспекти* ар түрдүү маданияттагы белгилерди кандайча адекваттуу жол менен берүү керек экендигин изилдеп, окутат. Семиотикалык аспекти көбүнчө вербалдуу эмес баарлашууга тиешелүү болуп, андагы кыйынчылыктарды жеңүүгө жардам берет. Котормонун *тарыхый аспекти* – көбүнчө тарыхый сөздөрдүн, архаизмдерди которуунун жолдорун изилдөө менен коннотативдик деңгээлде кандай боёкко ээ болуп, өзгөчө тарыхый сөздөрдүн, архаизмдердин өзгөчөлүктөрү эске алынат. Котормонун *маданий аспекти* – түпнускада жазылган элдин салт-санаасын, үрп-адаттарын, маданий өзгөчөлүктөрүн которуудагы эки тилдин мамилесин камтыйт. Котормонун *эстетикалык аспекти* көбүнчө ырларды которууда алардын фонология-фонетикалык касиеттерин, б.а. уйкаштыкты, ритмди, рифманы жана стилистикалык троптор адекваттуу түрдө берүүнү кандайча ишке ашырууну изилдейт. Котормонун *когнитивдик аспекти* – адамдын аң-сезими менен байланышты көрсөтүү менен бирге котормочу маалыматтан жаңы бир нерсени көрөт, анын милдети ошол жаңы маалыматты кантип которуунун жолдорун изилдейт. Котормонун *прагматикалык аспекти* – негизги адресатка, же маалыматты кабыл алуучуга тиешелүү маселелерди чечет. Кабыл алуучунун маданиятын, өзгөчөлүгүн эске алуу менен которуунун жолдорун изилдейт. Адресатка же кабыл алуучуга ылайыктап, анын шартын эске алып которуп берет. Котормонун эффекти жакшы болуусу үчүн түпнусканы кабыл алуу

жана түшүнүү шарт, ошондуктан кабыл алуучуну же адресаттын өзгөчөлүгүн эске алуу зарыл, ошондо гана түпнуска адекваттуу которулган болот.

Котормо тууралуу айтсак, ал тил илиминин бир бөлүгү болуу менен бул жаатта: жаңыдан жаралып жаткан теориялар менен таанышуу; котормо универсалийлерин карап чыгуу; котормочулук иш-аракетинин негизин жана андагы эмоционалдуу көркөм каражаттарды иликтөө; тексттин кандайча уюшуларын жана анын теориялык моделдеринин кандайча түзүлөрүн изилдөө; баарлашуунун илимий концепциясын иштеп чыгуу жана котормонун жалпы мыйзам ченемдүү техникаларын караштыруу ж.б. милдеттерди алдына коет. Лингвистикалык универсалийлер дүйнөнүн бардык тилдеринде изилденет, ал эми котормодогу универсалийлер болсо – котормонун бардык түрүнө жана формаларына тиешелүү кубулуш.

Англис тилинен кыргыз тилине жана кыргыз тилинен англис тилине которуулар, котормо жаатындагы илимий иштер өткөн кылымдын 90-жылдардан кийин активдеше баштаган. Бул жөнүндө котормочу З. Караева мындай деп жазат: “Котормо илими кыргыз тили, кыргыз маданияты үчүн маанилүү илим болгондугуна карабастан, аны изилдөө, практикалык жана теориялык негиздерин кыргыз жана башка тектеш жана тектеш эмес тилдерде изилдөө байыркы замандарды камтыбайт” (Караева, 2019) Демек, кыргыз котормочулугунун активдүүлүгү, ийгиликтери 1993-жылдардан баштап өнүгүү жолуна түшкөн. Өзгөчө Ч. Айтматовдун чыгармаларынын 200дөй тилге которулушу чоң жетишкендик деп эсептейбиз. Ш. Бейшеналиевдин балдар үчүн жазылган китептери, “Манас” эпосунун англис тилине которулушу (Волтер Мэй), У. Шекспирдин, Байрондун, Дж. Лондондун айрым чыгармалары кыргыз тилине которулушу (орус тили аркылуу) котормо илиминин өнүгүүсүнө зор таасирин тийгизди. Котормочу М. Асаналиев У. Шекспирдин, Дж. Байрондун поэзиясын кыргыз тилдүү окурманга жеткирсе, Т. Мадылбаев М. Твендин “Том Сойердин жоруктары” чыгармасын англис тилинен кыргызчага которгон. “Куран Карим” китебин белгилүү акын Н. Алымбеков поэтикалык формада, ал эми Э.Турсунов проза

түрүндө которгон. Концептологиялык бирдиктерди которуу кыйынчылыктарды алып келет, себеби ар бир улуттун өзгөчөлүктөрүн көрсөтөт.

Котормодогу эки тилдүү кырдаал, аны эки тилдеги болуп жаткан алмашуу же трансформация катары түшүндүрөт, мындай трансформация тил аралык болот. Котормо – бул бир тилде жазылган маалыматты – сезимдерди, эмоцияны – башка тилдик каражаттар, б.а., эквиваленттер менен берүү. Ал сүйлөөнүн бир түрү катары бир тилде берилген маалыматты экинчи бир тилге адекваттуу түрдө берет. Тексттеги өзгөчөлүктөрдү дагы көрсөтөт. Котормочунун иш-аракетинин натыйжасы – бул текстти которуу, айтылган ой, бардык маалыматты өз деңгээлинде берүү. Котормочу бир эле мезгилде үч иш-аракетти жасайт: а) маалыматты кабыл алат; б) мээсинде сактап, иштетип, б.а., “декодировать” этет; в) кайрадан ошол кабыл алган маалыматты которуп, чет тилинде угарманга же окурманга узатат [www.bizdin.kg]. Ал эми которуу – бул түпнуска тилиндеги маалыматты котормо тилинде берүү. Тилдер грамматикалык түзүлүшү жана сөз казынасындагы сөздөрдүн саны боюнча айырмаланарын эске алуу менен эле так котормонун болушу мүмкүн эмес деп айтууга болот. Мындан тышкары которуунун жолу менен натыйжасына таасир тийгизе турган маданий айырмачылыктар да бар экендигин унутпоо керек. Түрк жана кыргыз тилдери сыяктуу тектеш тилдерде да мындай айырмачылыктар жок эмес. Мисалы: эркек адамдын баатырдыгы кыргыз тилинде *көк жал* (карышкыр) арстан, жолборс, шер менен салыштырылса, англис тилинде *lion* (арстан/шер) менен салыштырылып айтылат. Мындай айырмачылыктар которуу ишинде эске алынбастан, тике которула турган болсо, котормого олуттуу залал келтирери бышык. Салыштырма грамматиканын жана кош тилдүү сөздүктөрдүн болгону менен түрдүү элдердин маданияты боюнча салыштырма эмгектер жокко эсе, ошондуктан котормочулар менен тилмечтер эки элдин маданиятын бирдей билүүгө тийиш. Бирок дайым эле

мындай боло бербегендиктен, айрым учурда котормочу түпнускадагы айрым элементтерди образдарды алмаштыруу аркылуу которууга мажбур болот.

Негизинен, жалпы маданий баалуулуктарга же салыштырылуучу баалуулуктарга негизделген тексттер ийгиликтүү түрдө которулуп жүрөт жана мында жалпы, универсалдуу түшүнүктөргө көңүл бурулат да, көп кыйынчылыктарды туудургандыктан, улуттук-маданий салттардын элементтерине анчалык басым жасалбайт. Мындай көйгөйлөрдүн диапозону бир топ кеңири, б.а. айрым элементтерден тартып, бүтүндөй текстке чейин болушу ыктымал жана бир эле проблема которуу жолуна жараша өзгөрүшү ыктымал. Мында иштин ийгилиги котормочунун тигил же бул которуу жолун тандап алышына, тиешелүү стратегияны колдонушуна жана котормо бирдигин аныкташына жараша болот.

Котормонун илимий теориясынын негиздери XX кылымдын орто ченинде, тилчилер котормонун проблемасына көңүл бура баштаганда гана иштеле баштады. Буга чейин тил илими изилдеген маселелерге котормо кирише албайт деп эсептелген. Ал эми котормочулар болсо котормонун лингвистикалык аспектиери «каторуу искусствосунда» бир аз гана техникалык роль ойнойт деген пикирде болушкан. Албетте, котормочу түпнусканын тилин да, котормонун тилин да билүүгө тийиш, бирок тил билүү котормочулук менен тилмечтиктин алгачкы гана шарты болуп эсептелет.

В.Н. Комиссаров француз гуманисти, акын жана котормочу Этьенн Доле котормочу сактоого тийиш деп эсептеген төмөнкү беш принциби тууралуу мындай деп жазат:

- 1) которула турган текстти жана автордун айтайын деген оюн жакшы түшүнүү;
- 2) түпнуска тили менен котормо тилин мыкты билүү;
- 3) түпнусканын мазмуну менен формасын бурмалоого алып келе турган сөзмө-сөз которуудан оолак болуу;
- 4) котормодо кеңири колдонулган сөздөрдү пайдалануу;

5) сөздөрдү туура тандоо жана жайгаштыруу менен түпнусканын таасирине жетишүү (Комиссаров, 1990:13).

1790-жылы А. Тайтлердин “Котормонун принциптери” аттуу китебинде котормого коюлуучу төмөнкү талаптар көрсөтүлгөн:

- 1) котормо түпнусканын идеяларын толугу менен берүүгө тийиш;
- 2) котормонун стили менен баяндоо манерасы түпнусканыкындай болууга тийиш;
- 3) котормо түпнускадай эле жеңил окулууга тийиш.

Мындан тышкары котормонун так болушуна коюлган талаптардын өсүшү да тилдик бирдиктердин маанилүү экенин туюндура баштады. Мындай материалдарды которууда тексттин жалпы жонунан тууралыгына, түпнуска менен котормо таасиринин бирдейлигине канааттануу менен чектелүүгө болбойт эле. Анткени котормодо түпнусканын майда-чүйдөсүнө чейин которулушу керек жана ал түпнускага толугу менен дал келүүгө тийиш. Ошентип котормо ишинин өзөгүн тил түзө тургандыгы барган сайын ачык боло баштаган.

Азыркы күндө “котормо” деген түшүнүк абдан көп нерселерди камтыйт. Бир тилден экинчи тилге ырлар, көркөм проза, публицистика, ар түрдүү тармактарга тиешелүү илимий жана илимий-популярдык адабияттар, дипломатиялык документтер, иш кагаздары, саясий ишмерлердин сөздөрү менен макалалары, ораторлордун сөздөрү, гезит кабарлары, ар түрдүү тилдеги аңгемелешүүлөр, кинофильмдер ж.б. которулат. Ушундан улам котормого кызыгуу күчөп, топтолгон практикалык тажрыйбаны бир системага келтирип, жалпылоо зарылдыгы келип чыкты. Ошентип, азыркы филология илиминде котормо илими же котормонун теориясы, же кенен алганда, котормо таануу илими пайда болду. Орус тилинде бул илим *теория перевода, переводоведение*, англис тилинде *theory of translation, science of translation*, кийинки учурларда болсо *translatology* деп аталат. Мунун өзү бул тармактын белгилүү бир илим тармагы деген статуска ээ болгонун жана анын өзүнчө предмети жана милдеттери бар экенин далилдеп турат.

Котормо таануу илиминин предмети – котормо. Котормо иши:

- бир тилден экинчи бир тилге (тектеш, тектеш эмес) которуу;
- адабий тилден анын диалектисине же диалектиден адабий тилге, же бир тилдин диалектисинен экинчи бир адабий тилге которуу;
- эски тилден кийинки жаңы тилге которуу түрүндө болушу мүмкүн.

Котормо таануу илиминин же котормо теориясынын милдеттерине төмөнкүлөр кирет:

- которуу процессин жана анын мыйзам ченемдүүлүктөрүн изилдөө;
- түпнуска менен котормону салыштыруу аркылуу ар түрдүү деңгээлдеги котормо шайкештиктеринин маңызын жана мүнөзүн аныктоо;
- которуу ыкмаларын жана жолдорун сыпаттап берүү;
- котормо практикасы менен теориясынын тарыхын иликтөө;
- түрдүү маданияттын өнүгүшүндөгү котормонун ролун аныктоо.

Котормо таануу илими бир жагынан жалпы тил илими менен, экинчи жагынан конкреттүү тилдердин лексикологиясы, грамматикасы, стилистикасы, тарыхы менен тыгыз байланышта.

Котормонун тексттик классификациясын карай турган болсок, котормо экиге бөлүнөт: көркөм (адабий) котормо жана маалыматтык (атайын) котормо.

Көркөм чыгармалардын котормосу көркөм котормо деп аталат. Көркөм котормо котормонун башка түрлөрүнөн көркөм эстетикасы же поэзиясы менен айырмаланып турат. Ар кандай көркөм чыгарманын негизги максаты – белгилүү бир эстетикалык таасирге жетишүү, көркөм образ түзүү. Мына ушул милдетке байланыштуу көркөм котормодо мазмун же маалымат өтө так берилбейт. Котормо жаатында А.А. Липгарт эпикалык тексттин көркөм өзгөчөлүктөрүн жана эстетикалык таасирлерин, стилистикалык маркерленген тилдик бирдиктердин лингвопоэтикалык маанилүүлүгүн жана лингвопоэтикалык функциясын иликтеген. О.В. Мурашкинанын пикиринде ага ылайык текстти баяндоо, окуяларды (же кырдаалдарды) сүрөттөө, таасир берүү темасындагы ой-толгоолор каармандын эрки-каалоосу менен болушу

мүмкүн. Анын айтымында ар бир баяндоонун өзгөчө логикалык-маанилик табияты болот жана ага мүнөздүү болгон өзгөчө тилдик чагылдырышка ээ. [Мурашкина, 2004: 22-29]. Бул ыкма М.Э. Коңурбаев тарабынан Библиянын текстин лингвопоэтикалык өнүктө иликтөөдө, ал эми З. Караеванын “Манас” эпосун жана анын котормолорун семиотикалык деңгээлде изилдөөдө колдонулган. Котормочу болуш үчүн эки тилди (source) жана (target) билүү аздык кылат. Караева З. өзүнүн монографиясында лингвистикалык жана экстарлингвистикалык релеванттуулуктарды көрсөтүү менен аларды толук иштетүүдө гана адекваттуу котормого алып келээрин белгилейт (Караева З. Семиотика и перевод, 2006).

О.С. Ахманова мындай анализдин жүрүшүндө, алгач текстте колдонулган тилдик бирдиктердин семантикалык касиеттери, андан кийин алардын метасемиотикалык маанисин эпикалык тексттин эмоциялык-экспрессивдик-баалоо белгилери аныкталат деген оюн билдирет [Ахманова, 2007: 454]. Түпнусканын белгилүү бир жанрга тиешелүү экенине жараша көркөм котормонун да өзүнчө түрлөрү болот. Буга поэзиянын, пьесалардын, сатиралык чыгармалардын, көркөм прозанын ж.б. котормолорун мисал келтирүүгө болот.

Которуу ишинде котормочу баарынан мурун которуу жолун тандап алат жана максатка жараша *толук которуу* менен *кыскартып которуунун* бири тандалат. Кыскартылган котормого жөнөкөй каттан баштап романга чейинки бардык тексттер кириши мүмкүн. Кыскартып которуунун натыйжасында тезис, конспект, реферат, аннотация, баяндама, дайжест сыяктуу тексттер пайда болот. Мындай тексттин көлөмү, лексика-семантикалык, синтаксистик жана стилистикалык мүнөзү котормочу тандап алган которуу жолуна жараша болот. Кыскартылган котормо, негизинен, *тандап которуу* жана *функционалдык которуу* жолдору менен ишке ашат.

Ылайыкташтырып которуу – бул түпнуска тексттин негизги бөлүгүн тандап алуу жана *кыскартып которуу*. Мында түпнуска тексттин калган бөлүгү экинчи даражадагы нерсе катары каралуу менен которулбайт.

Мындай жол иш кагаздарын, гезит материалдарын, билдирүүлөрдү, докладдарды ж.б. кыскача баяндоодо көп колдонулат. Адаптированный которуу жолунда тексттин маңызын түзгөн негизги бөлүктү кылдаттык менен тандоо керек, болбосо түпнускадагы маанилүү маалыматтын бир бөлүгү көз жаздымда калып кетиши да ыктымал.

Функционалдык которуу – бул түпнуска тексттин мазмунун кыскача берүүнүн бир жолу жана мында түпнуска тексттин бирдиктери функционалдык жактан өзгөртүлөт. Функционалдык өзгөрүү түпнуска тексттин лексика-семантикалык, грамматикалык жана стилистикалык өзгөрүүлөрүнө негизделет жана бул жалпы кыскартуу же жөнөкөйлөштүрүү максатында болот. Буга чоң адабий чыгарманын жөнөкөйлөштүрүлгөн вариантын мисал катары келтирүүгө болот.

Толук которуу, кыскартып которуудан айырмаланып, түпнуска тексттин бардык компоненттерин чыпчыргасын коротпой котормо тилине өткөрүүгө багытталат. Толук которуу ар түрдүү жолдор менен ишке ашат, алардын ичинен кеңири таралгандары – *сөзмө-сөз которуу*, *семантикалык которуу* жана *коммуникативдик которуу*.

Сөзмө-сөз которуу – бул түпнуска тексттин мазмунун сөзмө-сөз түрүндө котормо текстке өткөрүү жана мында мүмкүн болгон учурларда ал турсун сөз тартиби да сакталат. Бул жол коммуникативдик максаттарда, негизинен, сейрек колдонулат да, адатта илим тармагында гана кездешет. Мисалы, лингвистикалык талдоодо сөзмө-сөз которуу башка ыкмаларга караганда артыкчылык кылат, анткени түпнусканын синтаксистик структурасы жөнүндө маалымат бере алат. Сөзмө-сөз которуу которулбас сөз оюндарындагы өзгөчө колоритти сактоо максатында гана же фразеологиялык бирдиктерге берилген комментарийлерде да колдонулат.

Семантикалык которуу – бул түпнуска элементтеринин контексттик маанисин котормо тилинин элементтери менен мүмкүн болушунча толук берүү. Семантикалык которуу, эреже катары, маанилүү тарыхый документтерге, адабий чыгармаларга, уникалдуу эпос үлгүлөрүнө ж.б. карата

колдонулат. Түпнуска текстти майда-чүйдөсүнө чейин берүү аракети кээде котормо тексттин окууга татаал болушуна да алып келет. Которуунун мындай жолу баарынан мурун тар чөйрөдөгү адистерге арналган академиялык басылмаларда, аутенттүү котормолордо колдонулат. Семантикалык которуу жолу техникалык инструкциялардын, илимий публикациялардын, юридикалык документтердин тексттерин которууда да талап кылынышы мүмкүн.

Коммуникативдик (синхрондук котормо) которуу – бул түпнускадагы маалыматты таасирин жоготпостон кабылдоочуга берүү. Которуунун бул ыкмасында негизги объект түпнуска тексттин тили эмес, анын мазмуну менен эмоциялык-эстетикалык мааниси болуу менен ооз эки котормолордо көп колдонулат. Мында функционалдык которуудан айырмаланып, түпнуска кыскартылбайт жана жөнөкөйлөшпөйт. Адатта коммуникативдик ыкмада кабыл алуучунун өзгөчөлүктөрүнүн эске алынуусу, котормонун прагматикалык релеванттуулугу деп аталат. Бул ыкма көркөм адабиятта, поэзияда өтө чоң мааниге ээ болуу менен, публицистика, айрым учурда илимий-теориялык жана илимий-популярдык ж.б. тексттер үчүн ылайыктуу.

Ата мекендик котормо ишинде зор эмгектерди жараткан котормочу, профессор З. Караева “Котормонун теориялык жана практикалык негиздери” деген окуу куралында котормонун төмөндөгүдөй ыкмаларын берген: Котормодо эки тилдин негизинде иштелүүчү же маалыматты иштетүүчү ыкмалардын жыйындысы жана эрежелери, бул айрым бир шарттарда котормонун техникасы деп да аталат. Аларга: алмаштыруу – толук, кошумчалоо, алып таштоо, түшүндүрүп берүү, сүрөттөп берүү, транслитерациялоо, калькалоо, антонимдик которуу ж.б. дагы көптөгөн ыкмалар кирет. Котормо процесс катары эки фазалуу иш-аракет боло алат: а) тил аралык; в) маданият аралык баарлашууда айтылат. Процесс катары атайын максат коюлуп, түпнисканы анализдөө каралат, ал эми биринчи текст экинчи текстти түзөт, ага котормочулук деңгээлде анализ жасоо керек, ал «мета-текст» деп аталат. Экинчи которулган текст (мета-текст) биринчи

текстти башка маданияттын чөйрөсүндө алмаштыра алат. Котормо процессинде маалыматты 2 тилдик чөйрөдө кайрадан иштеп чыгууга болот [Караева, 2019: 106]. Демек, котормону бир багыттагы эки фазалуу процесс десек болот: тил аралык жана маданий аралык баарлашуунун каражаты катары, биринчи текст экинчи текстти пайда кылат.

Котормочу үчүн тилди билүү аздык кылат, андагы тилдик каражаттардын экстралингвистикалык релеванттуулугун да билүү шарт.

3. Караева өзүнүн монографиясында ошол тил жашап жаткан коомдук системанын өзгөчөлүгүн, адамдардын психологиясын, менталитетин, ошол адамдар жашап жаткан коомдун социалдык абалын, топологиялык релеванттуулугун б.а. инварианттуу тилдик каражаттарды, элдин жана тилдин тарыхын, коомдун тарыхын, маданиятын, семиотикалык өзгөчөлүктөрүн билүү менен адекваттуулукка жетишүү үчүн өзгөчө көркөм чыгармадагы эстетикалык релеванттуулукту сактай билүү керек экендигин көрсөтөт. Ал иштеп чыккан котормо категориясы лингвистикалык жана экстралингвистикалык релеванттуулуктан турат (Караева З.К., Перевод и Семиотика, 2006). Котормодогу эквиваленттүүлүк – бул котормо теориясы боюнча, тексттин бирдиги – бул экинчи бир тилге которулуучу тексттеги сөздөрдүн бири-бирине туура келүүсү. Которуунун тигил же бул жолун тандоодо котормочу башка бардык жагдайлардан тышкары, бул жолдор которуу процессинде таза түрүндө сейрек колдонуларын эске алууга тийиш. Татаал тексттердин көпчүлүгү, эреже катары, ар түрдүү жолдор менен которулат, бирок алардын бири негизги болот. Ошентип, жыйынтыктап айтканда: Экстралингвистикалык релеванттуулукту эске албай которсо, адекваттуу котормо болбой калат.

Кыскартып которуу түпнуска текстти котормо тилинде тааныштыруу максатында жана толук маалымат зарыл болбогон учурларда колдонулат.

Тандап которуу докладдардын, иш кагаздарынын, стандарт билдирүүлөрдүн, гезит материалдарынын жана башка ушул сыяктуу

тексттердин мазмунун которууда колдонулат жана мында кеңири тааныштыруу биринчи кезектеги милдет болбойт.

Функционалдык которуу түпнуска текстти окурмандардын кеңири катмарына же даярдыгы азыраак окурмандарга ылайыктап которууда колдонулат. Буга ар түрдүү баяндамалар, адаптациялар, версиялар мисал боло алат.

Толук которуу мазмуну толук берилүүгө тийиш болгон абдан маанилүү тексттерди которууда колдонулат.

Сөзмө-сөз которуу башкаларга салыштырмалуу сейрек учурларда, мисалы, илимий максаттарда, уникалдуу тексттердин (анын ичинде эпостордун) академиялык басылмаларында ж.б. колдонулат.

Семантикалык толук которуу жолу абдан маанилүү илимий же коомдук-маданий эмгектерди которууда колдонулат жана мындай котормолор адатта адистердин кеңири чөйрөсүнө арналат.

Коммуникативдик толук которуу кабылдоочулардын кеңири катмарына арналган, коомдук-маданий мааниге ээ болгон тексттерди которууда колдонулат.

1-баптан алынган тыянактар

Концепт «коомдук кыймылдуу мүнөзгө» ээ. Ар бир тарыхый мезгилдин концепттери кайсы бир денгээлде коомдун абалына, социалдык кырдаалга көз каранды. Убакыттын өтүшү менен алар башка концепттер менен алмашылат же болбосо мезгилге жараша концепттер пайда болот. Айрым концепттер адамдардын аң-сезиминде узак убакытка чейин сакталат, кээ бирлери тез эле жоголот же башкалар менен алмашылат, айрым концепттердин мүнөздөмөлөрү коомдун, ошол коомдо жашаган элдин аң-сезиминде башка критерийлер менен аныкталып калышы мүмкүн. Концепттин мазмуну, анын башка концепттер менен байланышы элдик аң-сезимдин өзгөрүшүнө жараша болот, алар өз кезегинде коомдук турмуштагы приоритеттердин жана баалуулуктардын өзгөрүшү менен аныкталат.

1. Когнитивдик лингвистика менен лингвомаданият таануу заманбап тил илиминде антропоборбордук парадигманын чегинде өнүгүп келе жаткан багыттар катары саналат.

2. Когнитивдик лингвистика белгилүү бир концепттерди тилде жана кепте репрезентациялоочу каражаттардын (сөз, сөз айкаштары, тексттер ж.б.) семантикалык потенциалын изилдейт. Анын объекттери менталингвистикалык, лингвомаданий, философиялык, тарыхый, логика-семантикалык ж.б. өңүттөрдөн талданат.

3. Концепт – ойлоо кодунун базалык бирдиги катары адамдын аң-сезиминде жашап, жеке инсандын жана коомдун когнитивдик ишмердигинин жыйынтыгы болуп эсептелген, бизди курчап турган дүйнөнүн элементтери тууралуу элестөөлөрдү, маалыматтарды камтыган, структурасы салыштырмалуу түрдө системалаштырылган, мазмуну ар дайым эле вербалдаштырууга жол бербеген менталдык бирдик. Ал лексемалар, фразеологизмдер, паремиялар жана тексттер аркылуу ишке ашырылат.

4. Концепт менталдык түзүлүш катары лингвомаданий өзгөчөлүккө ээ жана адамдын бүт иш-аракетинин мазмунун чагылдырган дүйнөнүн тилдик сүрөтүн камтыйт. Анын лингвомаданий жана лингвокогнитивдик планда бир нече чечмелениши бар. Аталган багыттар концепттин универсалдуулугун, улутка таандыгын, туруктуулугун, коомдук мүнөзүн, маданий атрибутун, коммуникативдик актуалдуулугун ж.б. касиеттерин ачып көрсөтөт.

5. Концептинин тилдик каражаттарын башка тилге которууда тилди билүү аздык кылат. Мындан тышкары ошол тил жашап жаткан коомдогу адамдардын психологиясын, менталитетин, социалдык абалын, тарыхын ж.б. билип, адекваттуулукка жетишүү үчүн эстетикалык релеванттуулукту сактоо талап кылынат. Котормочунун дүйнө таанымы кең, фондук билим терең болушу керек.

2-БАП. “ЭРКЕК/MAN” КОНЦЕПТИНИН НОМИНАНТТАРЫН ИЗИЛДӨӨНҮН МАТЕРИАЛДАРЫ ЖАНА МЕТОДДОРУ

2.1. Концептти анализдөөнүн ыкмалары

Тил илиминдеги көптөгөн кубулуштарды биздин акыл-эс түздөн-түз кабыл алууга мүмкүнчүлүгү жок, байкоолорду жүргүзүп, топтолгон тажрыйбанын негизинде гана чечмелөөгө жол ачылат. Демек, тил илиминин эң маанилүү маселелеринин бири – бул изилдөө методдорун иштеп чыгуу. Методология (грекче *method* – үйрөнүү жана *logos* – сөз, окуу) – бардык эле методдор же бир илимдеги изилдөө иштеринин методдору жөнүндөгү окуу. Методология тил илиминде тил таануунун, тилди изилдөөнүн аспектилерин, ыкмаларын, тил илиминин объектисине кандайча мамиле жасоонун жолун, билимди илимий жактан түптөөнүн ыкмасын, лингвистикалык изилдөөнүн мүнөзүн жана жалпы багытын аныктайт. Ал теория менен тыгыз байланышта болуп, илимий изилдөөнүн жетишкендиктерин шарттап, маселени иликтөөдө ыкмаларды колдонуу принциптерин белгилейт.

Диссертациялык эмгектин методологиясын туура тандоо анын объектиси менен предметин, анализге алынуучу материалдарынын көлөмүн так аныктап алууга шарт түзөт.

Биздин изилдөөбүздүн **объектиси** катары кыргыз жана англис тилдериндеги “эркек/ man” концепти жана анын номинанттарынын которулушу.

Изилдөөнүн **предмети** – “эркек/ man” концептинин лингвокогнитивдик жана лингвоэтномаданияттык негиздерин жана анын түшүнүктүк, мотивациялык, образдык, символикалык, ассоциативдик белгилерин жана алардын которулуш ыкмаларын талдоо. Тил ээлеринин “эркек/man” концепти тууралуу ой жүгүртүүлөрүн, элестөөлөрүн системалаштыруу, анын ачкыч сөздөрүнүн этимологиясына кайрылуу, семантикасын сөз айкаштардын, фразеологизмдердин, макал-лакаптардын жардамында лингвомаданий көз караштан талдап чыгуу жана аларга карата жүргүзүлгөн ассоциативдик-

психологиялык эксперименттин натыйжаларын чечмелөө изилдөөнүн негизин түзөт.

“Эркек/ man” концепти мазмуну боюнча лингвокогнитивдик жана лингвомаданияттык концепт. Берилген концептти талдоо үчүн анын көптөгөн маданий баалуулуктарын тереңирээк ар тараптуу карап чыгууга мүмкүндүк берүүчү изилдөөнүн төмөнкү ыкмалары: концептуалдык анализ, тарыхый-салыштырма анализ, дефинициялык чечмелөө, компоненттик талдоо, деривациялык потенциалды талдоо, концепттин экспоненттерин камтыган паремияларды, фразеологиялык бирдиктерди анализдөө, стилистикалык интерпретация ыкмалары, тилдик каражаттардын семантикасын когнитивдик интерпретациялоо, ассоциативдик эксперимент (респонденттерди сурамжылоо) пайдаланылды. Жогорудагы ыкмалар бири-бири менен ич ара байланыштуу жана бири-бирин толуктап тургандыктан, концептти тилдин, ой жүгүртүүнүн жана маданияттын объектиси катары изилдөөгө мүмкүндүк берди.

Талдоого алынып жаткан объектинин мазмунун, маанисин толук кандуу, ар тараптуу ачып берүү үчүн лингвоконцептологиялык изилдөөнүн принциптерин, аспектилерин, ык-жолдорун аныктап алуу зарылчылыгы келип чыгат. Концептини изилдөөнүн методологиялык негиздери С.А. Аскольдов, И.В. Бабушкин, И.А. Стернин, З.Д. Попова, В.И. Карасик, В.А. Маслова, М.В. Пименова ж.б. окумуштуулардын эмгектеринде камтылган. Биз “эркек/man” концептин изилдөөдө чет элдик жана ата мекендик белгилүү илимпоздор Ю.С. Степанов, В.А. Маслова, В.И. Карасик, А. Вежбицкая, З.Д. Попова, И.А. Стернин, Н.Д. Арутюнова, А.П. Бабушкин, М.В. Пименова, К.З. Зулпукаров, У.Дж. Камбаралиева, ж.б. илимий эмгектериндеги методологиялык аспектилерге таяндык. Ал эми кыргызча-англисче котормодогу мисалдарды талдоодо З.К. Караеванын “Котормонун теориялык жана практикалык негиздери” аттуу эмгегин негиз кылып алдык.

Концептини анализдөөнүн бир нече ык-жолдорунун айрымдарына токтололу.

В.А. Маслованын айтымында, концептилердин табиятын изилдөө методологиясы бир нече усулдардын айкалышы болуш керек, анткени концепт ар кандай мезгилдердеги маданий турмушту чагылдырган түркүн катмарлуу татаал түзүлүшкө ээ [Маслова, 2001: 57]. Демек, концептилерди үйрөнүү үчүн бир топ усулдарды комплекстүү пайдалануу зарыл.

З.Д. Попова, И.А. Стернин жана В. Маслова сунуш кылган *ассоциативдик эксперимент* ыкмасы белгилүү бир маданиятка жана тилге мүнөздүү болгон аң-сезимдин образдарын аныктоого жардам берет деген ойго келебиз. Ассоциативдик эксперимент – бул адамдын турмуштук ишмердүүлүгүн ишке ашыруу процессинде калыптанган тилдеги ар кандай ассоциацияларды, клишелерди табууга багытталган метод. Анын эң чоң баалуулугу адамдын когнитивдик аң-сезиминдеги концептуалдык мазмунду аныктоого мүмкүнчүлүк бергендигинде, ал эми эне тилинде сүйлөгөндөр концептин түзүүчү белгилерди ажыратып көрсөтүшүп, концептин ассоциативдик катмарын калыптандырышат [Попова, Стернин, 2001].

Б.Ю. Нормандын ою боюнча, чын дүйнөнү *моделдештирүүнүн* түрдүү ыкмалары бар: бүтүн образдарды түзгөн *гештальттар*, зарыл белгилерди бириктирген *түшүнүктөр*, маданияттын вербалдашкан формасын жаратуучу *концептилер*, жүрүм-турум, кыймыл-аракеттин үлгүлөрү болгон *фреймдер*, *сценарийлер*, түрдүү түзүлүштөрдүн (моделдердин, схемалардын) таанып-билүү процессинде өз ара жеңил эле оошуп, бири-бири менен байланышып турушу когнитивдик лингвистиканын изилдөө объектиси боло алат.

Е.Ю. Балашова З.Д. Попова менен И.А. Стерниндин идеяларын өнүктүрүп иштеп чыгып, *концептуалдык моделдөө* ыкмасын сунуштайт, ага ылайык, абстракттуу объектинин бир түрү болгон моделди, б.а., таанып-билүү структурасын курууга мүмкүндүк берген концепт менен байланышкан фреймди түзүү керек. Фрейм концепттин тилдик жана тилдик эмес белгиленишин билдирет. Когнитивдик лингвистикалык изилдөө үчүн, албетте, лингвистикалык белгилөө маанилүү, ошондуктан концепт менен

байланышкан жана синонимдештирилген түшүнүктөрдү изилдөө зарыл [Балашова, 2004: 65-66].

Концепти толук изилдөө үчүн жогоруда аталган тилчилер *интерпретациялоо ыкмасын* да сунушташат (кийин бул ыкманы Е.Ю. Балашова жетекчиликке алган). Алардын пикири боюнча, интерпретациялоо ыкмасы концептинин мазмунунун перифериясын изилдөөгө эң ылайыктуу [Попова, Стернин, 2001: 188-189]. Е.Ю. Балашова мындай деп жазат: “Бул ыкма боюнча информанттар белгилүү бир менталитеттин өзгөчөлүктөрүн, дүйнөгө болгон көз карашын ачууга, ошондой эле респонденттин жеке көз карашын эске алуу менен концептиге орточо баа берүүгө жардам берген аныктаманы түзүүсү зарыл [Балашова, 2004: 68]. Ошондой эле З.Д. Попова жана И.А. Стернин концептин талдоодо ядро менен периферияны *жиктөөнүн* зарылчылыгы жөнүндө айтышат, анткени алардын аң-сезим жана ой жүгүртүү процесстериндеги статусу жана ролу ар башка концептинин өзөгүн, ачкыч сөздүн семантикасын эң жакшы көрсөтөт. Концептинин мазмунунун перифериясында макал-лакаптарда, афоризмдерде, накыл сөздөрдө, ар кандай типтеги тексттерде чагылдырылуучу концептуалдык белгилер жана стереотиптер жашайт [Попова, Стернин, 2001: 97].

В.А. Маслова концептинин перифериясына субъективдүү тажрыйбаны, лексемалардын прагматикалык компоненттерин, коннотацияларды, ассоциацияларды кошот. Концептинин семантикалык көлөмүн белгилөө үчүн ал төмөнкү схема боюнча иштөөнү сунуштайт: 1) изилденип жаткан концептке таандык болгон референттик кырдаалды аныктоо; 2) энциклопедиялык жана лингвистикалык сөздүктөрдүн материалдарын колдонуу менен концептинин дүйнөнүн тилдик сүрөтүндөгү жана улуттун тилдик аң-сезиминдеги ордун аныктоо, ал эми сөздүктөгү аныктамасы концептин өзөгү катары каралышы керек; 3) этимологиялык катмарын кароо; 4) ар кандай макал-лакаптарга, накыл сөздөргө, поэтикалык, илимий, публицистикалык, философиялык ж.б. контексттерге кайрылуу, анткени

түшүндүрмө сөздүктөр сөз жөнүндө жалпы маанини, ал эми энциклопедиялык сөздүктөр түшүнүктү чагылдырышат; 5) сөздүктөрдүн материалын анализдөөдөн алынган натыйжаларды ачкыч сөзгө карата алынган ассоциативдер менен салыштыруу [Маслова, 2008: 58-59].

Г.Ш. Абдразакова “Когнитивдик лингвистика: концепт жана негизги түшүнүктөр” (2015) аттуу эмгегинде концептке карата берилген аныктамаларды берген. Анда ал концептти –ой жүгүртүү кыймылдарындагы мазмундук түзүлүш, дүйнөнүн сүрөтүн адамдын психикасында чагылдырган, эс тутумдун менталдык лексиконундагы мазмундук бирдик, адамдын ойлорунун, элестөөлөрүнүн минималдык бирдиги, концепттер адамдын ан-сезиминдеги концептуалдык системаны уюштуруу менен дүйнөнү элестетишет, көрсөтүшөт, ал эми адамдын тилинин белгилери бул системанын мазмунун сөздө чагылдырат деген сыяктуу түшүндүрмөлөрдү берет [Абдразакова, 2015]. Демек, биринчи планга концептинин менталдык мааниси чыгат.

2.2. Изилдөөнүн материалдары жана методологиялык негиздери

Ата мекендик жана чет элдик окумуштуулардын пикирлерин карап чыккан соң, биз концептти талдап берүү анын номинанттары, репрезентативдери, аны туюнтуучу сөздүк каражаттар (лексемалар, фразеологиялык бирдиктер, макал-лакаптар, сүйлөмдөр ж.б.), жалпысынан изилдөөнүн материалы менен байланыштуу деп эсептейбиз.

“Эркек/man” концептинин мазмунунун когнитивдик жана лингвомаданий өнүктө ачып берүү максатында түшүндүрмө, этимологиялык, фразеологиялык, энциклопедиялык, сөздүктөрүнүн материалдары тандалып алынды. Жалпысынан кыргыз тилиндеги 8, орусча 4 жана англис тилиндеги 8 сөздүктөн жана көркөм чыгармалардан алынган каражаттар иштин булактары болуп берди.

Алардын ичинен кыргызча проverbsиалдык бирдиктер төмөнкү жыйнактардан алынды: “Макал-лакаптар, нуска сөздөр, накыл кептер, залкар ойлор” (Жыйнаган К. Нускаев, 2007); “Кыргыз макал, лакап жана учкул сөз

түрмөктөрү” (Топтогондор Г. Тажиева, А. Курманбекова, 2004); “Өнөр алды – кызыл тил”, ЖОЖдун студенттери үчүн түзүлгөн фразеологиялык минимумдун түшүндүрмө сөздүгү (А. Осмонкулов, А.Р. Акунова, 2007); “Кыргыз макал-ылакап, учкул сөздөрү” (М. Ибрагимов, 2005). Англис тилиндеги макал-лакаптар Jenifer Speake тарабынан түзүлгөн The Oxford Dictionary of Proverbs китебинен алынды. Мындан сырткары көркөм адабияттардан алынган мисалдар пайдаланылды (Ч. Айтматов: “Жамила”, “Биринчи мугалим”, “Түлсарат”).

Ал эми аталган концептини изилдөөнүн методологиялык негиздерин төмөнкү ыкмалар түздү:

1. *Лексикографиялык материалдарды жыйноо жана анализдөө* ыкма – концептти талдоонун негизги ыкмаларынын бири. Айрым илимпоздор концептини изилдөөдө түшүндүрмө сөздүктөрдөгү маалыматтарды талдоо зарыл деп эсептешет, анткени ал концептинин ачкыч сөздөрүнүн семантикасын сыпаттоого, алардын денотативдик жана коннотативдик маанилерин ачыктоого мүмкүнчүлүк берет [Крючкова, 2004: 271-272; Маслова, 2006: 296; Солнышкина, 2003: 179-181]. Бул ыкманын жардамында концептинин ядросун (өзөгүн, борборун) жана перифериясын (жака белин) аныктоого болот. Мындан тышкары концептинин мазмунунун өнүгүү динамикасын же эволюциясын аныктоо үчүн ар кайсы жылдарда басылган сөздүктөрдөгү материалдарды салыштырууга туура келет [Михайлова, 2003: 181-191]. Ишибизде түшүндүрмө сөздүктөрдүн жардамында “эркек/man” концептинин ачкыч сөздөрүнүн семантикасын мүнөздөө, алардын денотативдик жана коннотативдик компоненттерин сыпаттоо, негизги лексема-репрезентативдеринин лексика-семантикалык жана лексика-фразеологиялык талааларын, концепттин ядролук жана перифериялык алкактарын аныктоо кыргыз жана англис тилиндеги мисалдар аркылуу ишке ашырылды. “Эркек/man” концептинин мазмуну өтө кең, биз анын өзөктүк жана жака белдик талаасын 3 аспект боюнча карайбыз: а) тууган-туушкандык мамилеси; б) жаш курагы; в) кесиптик ишмердүүлүгү. Түшүндүрмө

сөздүктөрдүн материалдарын иликтөө менен концепттин мазмунун терең ачып берүүгө, анын өзгөчөлүктөрүн лингвистикалык жактан талдоого аракет жасалды (бул боюнча иштин 3-бабында кененирээк берилет).

2. *Компоненттик анализ* – сөздөрдүн маанилик турпатын аныктоого, концептини дихотомиялардын негизинде изилдөөгө, ошондой эле анын номинанттарынын классификациясын түзүүгө багытталган. Компоненттик анализдин маанилүүлүгүн М.В. Никитин, С.Г. Воркачев ж.б. илимпоздор белгилешкен [Никитин, 1983: 127; Воркачев, 2003: 6-15]. Компоненттик анализ дефинициялык анализге негизделген, бул метод сөздүктөгү семаларды чечмелеп жатып, лексикалык, грамматикалык жана логика-концептуалдык мазмундарды кошо анализдейт. Иште изилдөөгө алынып жаткан “эркек/man” концептинин сөздүктөгү маанилери чечмеленип, алардын ортосундагы окшоштук жана айырмачылыктар такталып, негизги номинанттар классификацияланып, семантикалык байланыштар талданды. “Эркек/man” концептинин эң жалпы, өтө зарыл жана маанилик белгилеринин жыйындысы ой тутумдагы ири комплекстүү бир бүтүн түзүм катары өз кучагына көптөгөн окуяларды, түрдүү кубулуштарды камтыйт. Бул татаал түзүлүштөгү көлөмдүү концептинин өнүгүүсү стандарттуу, көндүм болгон билимдердин, маалыматтардын жыйындысы катары мейкиндик-убакытта ырааттуу динамикага ээ болгон саясий-экономикалык окуялардын, аракеттердин, социалдык багыттардын алмашуусу менен коштолот.

3. *Деривациялык потенциалды талдоо* ыкмасы концептинин номинанттарынын лексикалык туундуларын аныктоого жана алардын семантикалык талаасын курууга мүмкүнчүлүк берет. Концептини вербалдаштыруучу негизги уңгу лексеманын сөз жасоо потенциалын талдоо, анын этимологиясын тактоо, туунду сөздөрдүн семантикасын сыпаттоо бир катар кошумча когнитивдик белгилеринин ачылышына шарт түзөт [Крючкова, 2004: 271-272]. Бул ыкманы ишибизде жемиштүү колдондук. “Эркек/man” концептинин тарыхый өнүгүүсүн талдоо аркылуу анын азыркы

учурга чейинки семантикалык жактан трансформацияланышы аныкталды, тилдик жана тилдик эмес (семиотикалык) белгилери иликтенди (3-бапта).

4. *Сөздүн ички формасын изилдөөдө* М.В. Никитин: “Концептини изилдөөдө сөздүн ички формасын талдоо чоң мааниге ээ, анткени ал аркылуу руханий же материалдык маданияттын бир үзүмүн калыбына келтирүүгө болот”, – деп жазат [Никитин, 1983: 12]. Сөздүн ички формасы – дүйнөнүн лингвистикалык сүрөтү менен эң тыгыз байланыштагы маанисинин бир бөлүгү. Диссертациянын 3-бабында “эркек/man” концептинин кыргыз менталитетиндеги улуттук өзгөчөлүктөрүн чагылдыруучу *жети ата*, эркектерге ыйгарылуучу тарыхый титул-наамдар: *хан, датка, болуш, бек, мырза*, ж.б. жана британ маданиятындагы *король, лорд, герцог, маркиз, граф, виконт, барон, рыцарь, джентльмен* сыяктуу сөздөрдүн ички формасы талдоого алынды.

5. *Концепттин лексика-семантикалык, тематикалык топторун түзүү же классификациялоодо* түшүндүрмө, сөз жасоочу, синонимдик сөздүктөргө таянып, лексика-семантикалык топторго жиктелет. Бул талдоонун башкадагы усул-жолдору бар, мисалы, сөздүктөрдөгү аныктамаларды тизмектөө, баскычтуу идентификациялоо менен тематикалык топторду пайда кылуу, бөлүштүрүүчү статистикалык ыкма ж.б. [Стернин, 1988: 104-107].

6. *Концептинин экспоненттерин камтыган паремияларды анализдөө* методу тилдик фонддо өзгөчө орунду ээлеген провербиалдык, афористикалык материалдардын негизинде концептиге талдоо жүргүзүүнү талап кылат. Паремиялар дүйнөнүн тилдик сүрөтүн чагылдыруучу негизги каражаттар делинет. Паремиологиялык талдоо контексттик талдоо менен тыгыз байланышта, анткени В.А. Маслова макал-лакаптар улуттук маданияттын компоненттери катары көркөм тексттин маданий фондук потенциалын түзүүгө катышуусун ырастайт [Маслова, 2001: 208].

А.Т. Абдраева кыргыз жана англис тилдериндеги адамдын жүрүм-турумун мүнөздөөчү макал-лакаптар тууралуу изилдөөсүндө паремиялык баалуулуктар жаштарга педагогикалык тарбия берүүдө, максаттуу,

адилеттүү, эмгекчил, гумандуу болууда, коомду жакшыртууга, жаңы бийиктиктерге жетүүдө, адамдарды бириктирет деген ойду жазат [Абдраева, 2023].

Фразеологизмдер кыргыз лингвист-фразеологдор Б.Б. Нарынбаева, Ж. Осмонова, А.Т. Абдраева, А. Сапарбаев, А.О. Кармышаков, Т.С. Маразыков, А.А., Жусупова, Д.Т. Айылчиева тарабынан терең иликтенген.

“Эркек/man” концептине тиешелүү эки түрдүү маданияттагы философиялык ой жорууларды, тарыхты, үрп-адаттарды ж.б. чагылдырган кыргызча жана англисче макал-лакаптар, накыл сөздөр, афоризмдер базалык материал катары каралды.

7. *Контексттик талдоо* ыкма концепттин имплициттик мазмунун ачып берүүгө жана аны толуктоого мүмкүнчүлүк түзөт. Тексттин концептуалдык түзүлүшүн изилдөө өзгөчө мааниге ээ, анткени көркөм чыгармаларда жалпы улуттун да, жеке автордун да концептуалдык сүрөтү камтылат. В.А. Маслова ж.б. бир топ изилдөөчүлөр бул ойго кошулушат [Маслова, 2001: 208]. Концепттин табиятын изилдөө анын тексттеги, лексикалык жана фразеологиялык экспликацияланыш жолдорун сүрөттөөгө негизделет. Контексттик талдоонун үч аспекти: а) сөздү лексикалык системанын бирдиги катары эсептеген окууга негизделген лексика-системалык аспекти; б) коммуникативдик иш-аракеттин контекстинде сөздүн жана фразеологиялык бирдиктин функционалдык аспекти; в) когнитивдик лингвистиканын негизги жоболоруна таянган аспекти боюнча жүзөгө ашырылат. Бул методдун жардамында “эркек/man” концептинин кыргыз жана англис тилдериндеги тиешелүү фразеологиялык бирдиктери топтоштурулуп, салыштырылып, маанилери чечмеленди.

8. *Эксперименталдык метод аркылуу* баалоо мүнөзүндөгү кошумча маалыматтарды алууга болот. Азыркы учурда ал ар кандай формада колдонулуп жатат: ассоциативдик жана интерпретативдик эксперимент, интервью алуу же сурамжылоо жүргүзүү, сөздөрдү семантикасы боюнча топтоштуруу ж.б. [Попова, Стернин, 2002: 313]. Булардын арасынан

ассоциативдик эксперимент популярдуу, мында респонденттер сунушталган стимул-сөздөргө ассоциативдик байланышы бар маалыматтарды беришет, ассоциациялардын жардамында ассоциативдик талаа түзүлөт. Аталган методдун артыкчылыгы концепттин ар кандай белгилеринин эң көп санын аныктоого мүмкүнчүлүк бергендигинде, респонденттердин аң-сезиминдеги жооптордун жыштыгы концепттин актуалдуу/актуалдуу эместигин көрсөтүшүндө турат. Кыргыз жана британ маданиятын аркалаган элдердин аң-сезиминдеги “эркек/man” концептинин мүнөздөмөлөрү, сыпаттары жана ассоциациялары респонденттерди сурамжылоо аркылуу аныкталды.

Сыпаттап жазуу ыкмаларынын бири – лингвистикалык байкоо усулу. Анын жардамында “эркек/man” концептинин белгилүү бир категориясына таандык фактылар тексттерден, ар түрдүү булактардан алынды. Изилдөөнүн бардык этаптарында анализденип жаткан бирдиктердин статистикасы аныкталып, ошондой эле: а) ачкыч сөздү тандап алуу жана анын семантикалык алкактарын анализдөө, интерпретациялоо, сыпаттоо ж.б.; б) концептини объективдештирүүчү паремияларды, туруктуу сөз айкаштарын чечмелөө; в) концептинин архетипин аныктоо үчүн этимологиялык материалдарга кайрылуу иш-аракеттери жүргүзүлдү. Изилдөөдө В.А. Маслова тарабынан сунушталган усулдарды объективдүү жана толук кандуу деп эсептеп, аларды “эркек/man” концептинин макал-лакаптарда, фразеологизмдерде, көркөм чыгармаларда берилишин жана англис тилине которулушун салыштырууда кеңири пайдаландык.

9. Биздин иште *салыштырма методу* негизги орунда турат. *Салыштырма-тарыхый метод* тектеш эмес кыргыз жана англис тилдеринин фактыларын, паремияларын талдоодо, салыштырууда ушул ыкмага кайрылдык. *Салыштырма-типологиялык метод* синхрониялык анализде колдонулду. Анын жардамы аркылуу кыргыз жана британ лингвомаданияттарына таандык мисалдар сыпатталып, окшоштуктары менен айырмачылыктары аныкталды, алардын котормодогу өзгөчөлүктөрүн

талданды. Кыргызча мисалдардын англис тилиндеги эквиваленттерин табууда, алардын өзгөчөлүктөрүн аныктоодо бул ыкманын кызматы зор.

Биздин көз карашыбызда, жогоруда саналган бардык методдор тилдин концептуалдык системасын изилдөөдө жемиштүү пайдаланылат. Концептуалдык анализ ыкмасы, бир жагынан, концептини туюнтуучу тилдик каражаттарды кароодон, экинчи жагынан, концептинин артында турган дүйнөнүн тилдик сүрөтүнүн фрагменттерин кайра түзүүдөн турат. Концептуалдык анализ – татаал ыкма, ал контексттик, аныктамалык талдоону, салыштырма-контрасттык усулду камтыйт, ошондуктан сөздүн лингвистикалык жана маданий семантикасын айкалыштырат, жана тилдик түшүнүктөрдү объективдүү жана логикалык толук анализдөөгө шарт түзөт.

Негизинен концептини лингвоменталдык бирдик катары изилдөөгө карата орус окумуштуулары тарабынан сунушталган методдордун ичинен маанилүү жана концептуалдык талдоого ылайык келген, салыштырмалуу жөнөкөй ыкмалар гана биздин изилдөөбүз үчүн база болуп бергендигин белгилөө зарыл.

2.3. “Эркек/man” концептинин лингвомаданий жана лингвокогнитивдик каражаттары

Жогоруда концептини изилдөө ыкмалары тууралуу маалымат берилди. Албетте, белгилүү концептинин мазмунун ачып берүүчү көптөгөн тилдик каражаттарды жана тексттерди талдап чыгуу менен изилдөөчү концептинин бир бөлүгүн гана билүүгө мүмкүнчүлүк алат, анткени З.Д. Попова менен И.А. Стерниндин ою боюнча, бир да концепт кепте толугу менен чагылдырылбайт [Попова, Стернин, 2001: 96]. Концепт жекече таанып-билүүнүн натыйжасы болуп саналгандыктан, аны толук репрезентациялоо үчүн каражаттардын жыйындысы талап кылынат. Мындан тышкары, концептинин тилдеги бардык кептик жана лингвистикалык элементтерин толук изилдеп чыгуу мүмкүн эмес, анткени анын ар тараптан изилдениши мезгилдин өтүшү, социалдык жана маданий жашоо-турмуштун өзгөрүлүшү менен шартталат.

“Эркек/man” концептинин колдонулуу чөйрөсү кенен болгондуктан, ал жалпы эркек адамынын, анын кыял-жоругун, өң-түсүн, кыймыл-аракетин, маданиятын ж.б. өзгөчөлүктөрүн атоодо колдонулуучу лингвомаданий жана лингвокогнитивдик каражаттардын базасын камтыйт. Бул каражаттар көлөмү, маани-мазмуну, түзүлүшү, ойду чагылдыруучу мүмкүнчүлүктөрү, тилдик деңгээлге тиешелүүлүгү, символдору, денотаттары ж.б. көрсөткүчтөрү боюнча ар түрдүү.

Мындагы лингвомаданий жана лингвокогнитивдик каражаттардын көп түрдүүлүгү “эркек/man” концептинин мазмунунда төмөнкүдөй аспектилерди бөлүп көрсөтүүгө жол берет: 1) этимологиялык аспекти “эркек/man” концептинин каражаттарынын төркүнү, теги, тектеш жана тектеш эмес тилдердеги репрезентацияланышы, өзгөрүү динамикасы (эволюциясы) тууралуу маалыматтарды камтыйт; 2) деривациялык аспекти уңгу маанисинин тармакталышы, полисемияны кабыл алышы, өтмө маанилерди жаратышы (семантикалык деривация), уңгуга сөз жасоочу жана сөз өзгөртүүчү мүчөлөрдүн жалганышы менен туунду сөздөрдүн, сөз формаларынын пайда болушу, ырааттуу түрдө уңгуга мүчө жалгоонун уюшулушу, уңгулар кошулуп татаал сөздөрдүн жана фразеологизмдердин келип чыгышы сыяктуу катмарларды кучагына алат; 3) синтаксистик аспекти концептти репрезентациялоочу, конкреттештирүүчү жана материалдык формага алып чыгуучу сөздөрдүн сөз айкаштарды жаратуусу; зат атооч + зат атооч, сын (сан) атооч + зат атооч, зат атооч + этиш, тактооч + этиш ж.б. моделдердин алкагында типтүү сөз айкаштардын жана сүйлөмдөрдүн түзүлүшүн шарттайт; 4) провербиалдык аспекти “эркек/man” концептине тиешелүү фразеологизмдердин, макал-лакаптардын, афоризмдердин, хадистердин ж.б. паремиялардын лингвомаданий тилдик мазмунун аныктайт; 5) семиотикалык аспекти адамдын сөлөкөтүнүн түрлөрүнө, мүнөзүнө жана ишкердик чөйрөсүнө жараша кабыл алынган белгилер, медициналык мекемелердеги, ажааткананын эшигиндеги, спорттук объекттердеги, ж.б.у.с. көптөгөн өздүк белгилерди камтыйт.

2.4. “Эркек/man” концептинин номинанттарын көркөм

чыгармаларда которуу ыкмалары

Көркөм чыгармаларды которуу – бул котормонун эң чыгармачыл, көп кырдуу жана эки ачакей түрү болуп саналат. Бир караганда, адабий чыгармаларды которуу жөнөкөйдөй сезилиши мүмкүн. Анткени, көркөм чыгармаларда техникалык терминдер жок, конкреттүү профессионалдык лексика жок, бардык лексикалык бирдиктердин котормо тилдерде эквиваленттери бардай көрүнөт, бирок эстетикалык деп аталган компонент бар экендигин эске алышыбыз керек. Аны түп нускадагыдай берүү адабий текстти которуудагы негизги кыйынчылык болуп саналат.

Котормо түпнускадай окууга жагымдуу жана кызыктуу болушу үчүн текстти кантип которуу керек? - деген суроо ар дайым котормочулардын көңүлүндөгү көйгөй болуп эсептелет. Көркөм эффектке жетүү кээде так жана ачык-айкын техникалык тексттерди которууга караганда кыйыныраак. Техникалык тексттердин милдети маалыматты жеткирүү, көркөм тексттер окурмандарга эмоционалдык, көркөмдүк таасир берүү.

Сап аралык которууга жол берилбестиги

Көркөм котормонун негизги милдети – түпнуска чыгарманын маанилеринин толуктугун жана эмоционалдык экспрессивдүүлүгүн берүү. Эгерде чыгарма сөзмө-сөз которулса, ага жетишүү мүмкүн эмес, анткени котормонун бул түрү котормо тилине жат стилдерди, формаларды жана структураларды кабыл алууну камтыйт.

Сөзмө-сөз котормо маанини бере алат жана жеткирет, бирок аны менен бирге түпнуска тексттин эстетикалык, көркөм компоненти таптакыр жоголот. Экинчи жагынан, ашыкча “көркөмдүккө” болгон каалоо котормочуга да жакшы пикир алып келбестиги мүмкүн.

Чынында котормочу чыгарманы которгондо тактык (автордун сөзүн ээрчип) менен көркөмдүктүн (котормо окурманга түшүнүктүү жана жагымдуу болушу үчүн жазылгандан алгылыктуу четтөө) ортосундагы тең

салмактуулукту тынымсыз издейт. Тең салмактуулуктун жоктугу котормонун максатына жетпегендигинин белгиси.

Окурманга таасир эткен сүрөттөрдү жеткирүүнүн кыйынчылыгы

Биз көркөм текстти которуунун экинчи өзгөчөлүгүнө кайрылабыз. Көбүнчө чыгарманы түп нускада окуганда гана толук сезүүгө болот, котормо анын көлөкөсү гана деген пикирлерди учуратууга болот. Бул көз караш түп нуска тил менен котормо тилдин ортосундагы маданий ажырымдан келип чыгат. Тил автор таандык болгон маданияттын өзгөчөлүктөрүн, менталитетин, этикалык нормаларын, адеп-ахлактык баалуулуктарын берет. Автор окурманга ошол эле эмоционалдык жана эстетикалык таасирге ээ болгон уникалдуу тажрыйбанын алып жүрүүчүсү катары чыгат.

Түпнусканы окуган адам менен котормонун окурманы чыгарманы бирдей кабыл алышы керек, бирок жогоруда айтылган себептерден улам бул бир кыйла татаалыраак. Котормочу автордун башына кирип, анын оюна, сезимине үңүлө албагандыктан түпнусканы 100% га так жеткирүү мүмкүн эмес. Бирок котормочунун арсеналында бир катар инструменттердин – котормо трансформациялары, которуу техникалары бар, алар ага автордун ниетин мүмкүн болушунча толук жеткирүүгө жардам берет.

Котормочунун инсандыгынын котормого тийгизген таасири

Көркөм котормодо котормочунун чыгармачылык жеке өзгөчөлүгүнүн котормого тийгизген таасирин эске албай коюуга болбойт. Эгерде түпнускада автор менен окурмандын ортосундагы байланыш түз болсо, котормодо алардын ортосунда ортомчу – котормочу пайда болот. Көркөм чыгарма окурман менен сүйлөм деңгээлинде гана эмес, эмоция, сезимдер деңгээлинде да өз ара аракеттенет.

Бул жерде котормочу да чыгармаларды адегенде эмоционалдуу кабыл алып, андан кийин гана которууга киришкен окурман экенин белгилей кетүү керек. Котормочу чыгарманын барактарында автордун эмоционалдык тажрыйбасына туш болуп, аны аң-сезимсиз түрдө өзүнүн кабылдоосу, дүйнө таанымы аркылуу өткөрүп, натыйжасын котормодо белгилейт. Алардын

дүйнө таанымынын котормого тийгизген таасирин минималдаштыруу үчүн котормочу текстти котормого дароо эле киришпейт. Биринчиден, анын маданий, лингвистикалык компонентин кеңири талдап, автордун стилин, анын өмүр баянын жана жеке өзгөчөлүктөрүн изилдейт. Андан кийин котормочу тексттеги уникалдуу кылган негизги ойлорду аныктап, андан кийин гана которууга өтөт.

Көп учурда этнолингвистикалык бирдиктерди которууда эквивалентсиз которуу орун алат, анткени кайсы бир сөздүк маанинин улуттук колоритин берүүдө түшүндүрүү же сыпаттоо менен маани жетишилет. Кыргыз жана англис тилдеринде түздөн-түз котормонун маанисине дал келген сөздүк окшоштуктар көп кездешет. Мисалы, кесиптик ишмердүүлүгүнө байланышкан тилдик бирдиктер жана тууганчылыкка карата колдонулуучу аталыштардын эквиваленттери айрым гана учурларда котормосу табылбашы мүмкүн. Ал эми эркектин ысымдары, сырткы келбетин туюндурган сөздөр, кийим-кечесинин аталыштары, эркекти мүнөздөөчү эпитеттер улуттук өзгөчөлүктөрдү сактоо менен түрдүүчө которулат. “Эркек/man” концептинин номинативдик бирдиктеринин, аны туюнткан лексемалардын чөйрөсү кеңири. Буларды көлөмү, түзүлүшү, маани-мазмуну, ойду, маалыматты берүү потенциалы, тилге мүнөздүү касиеттери, белгилери, өз ара карым-катышы ж.б. көрсөткүчтөрү боюнча бөлүштүрүүгө болот. Тандалган объектинин дагы бир өзгөчөлүгү – ал башка концептилерден өзүнүн салыштырмалуу бай лексикалык курамы, көп түрдүүлүгү, көп катмардуулугу менен айырмаланат. *Эркек* сөзүн концепттин өзөгү, башаты катары санайбыз. Анын маанисин билдирүүчү ар кыл деңгээлдеги сөздөр лексикалык, сөз жасоочулук, грамматикалык (морфологиялык, синтаксистик), контекстуалдык жана тексттик каражаттардын кенен функционалдык-семантикалык алкагын жаратат.

2 - баптан алынган тыянактар

Коюлган милдеттерди аткаруу үчүн иште концептини анализдөөнүн төмөнкү ыкмалары пайдаланылды: маалымат топтоо жана аларды

системалаштыруу, моделдештирүү, сыпаттоо, чечмелөө, байкоо, талдоо, эксперимент, сурамжылоо жүргүзүү, статистикалык метод, семантикалык алкактарды (биз ишибизде алкак, талаа сөздөрүн синонимдер катары колдонобуз) белгилөө жана көркөм чыгармалардагы котормолор, ж.б.

Түшүндүрмө, этимологиялык, фразеологиялык, энциклопедиялык сөздүктөрдүн маалыматтары, макал-лакап, учкул сөздөрдүн жыйнактарынан жана көркөм адабий чыгармалардан алынган мисалдар изилдөөнүн материалдары катары кызмат кылат.

Лексикографиялык материалдарды анализдөө; компоненттик анализ; сөздүн ички формасын изилдөө; лексика-семантикалык, тематикалык топторду түзүү; концепттин экспоненттерин камтыган паремияларды анализдөө ж.б. ык-усулдар эмгектин методологиялык негизин түзөт.

“Эркек/man” концептин изилдөө усулдарынын жардамында англис жана кыргыз тилдериндеги каражаттардын коомдун өнүгүүсү менен мезгилге карата өзгөрүп турушун көрсөтүүгө болот.

“Эркек/man” концептинин лингвомаданий жана лингвокогнитивдик каражаттары мүнөзү, колдонулуу чөйрөсү жана түзүлүшү боюнча көп түрдүү. Алар лингвокогнитивдик (тилдик дүйнө таанымдык) жана лингвомаданий (тилдик маданий таануучулук) багыттардын талаптарына ылайык талдоого алынууга муктаж. Изилденип жаткан концептинин номинанттарынын, ага тиешелүү лексиканын жалпы түзүмү бир кылка эмес. Аларды лексикалык, грамматикалык жана тематикалык жактан түрдүү класстарга ажыратууга же бириктирүүгө болот.

Көркөм котормодо котормочунун түпнусканы 100% га так жеткирүү мүмкүн эместиги белгиленди жана автордун ниетин мүмкүн болушунча толук жеткирүүгө жардам бере турган котормо трансформацияларына, которуу техникаларына карата талдоо жүргүзүлдү.

3-БАП. КЫРГЫЗ ЖАНА АНГЛИС ТИЛДЕРИНДЕГИ “ЭРКЕК/MAN” КОНЦЕПТИН ИЗИЛДӨӨНҮН НАТЫЙЖАЛАРЫ

3.1. “Эркек/man” концептинин этимологиялык катмары

“Эркек/man” концептинин этимологиялык катмары анын номинанттарынын төркүнү, теги, тектеш тилдердеги трансформалары тууралуу маалыматтарды камтыйт.

Учурда этимологиялык изилдөөлөр кыргыз тил илиминде өнүгүү жолунда баратат. Бул биринчи кезекте тармактагы жаңы аспектилердин жана ыкмалардын пайда болуусу менен байланыштуу десек болот. Айрым сөздөрдү тигил же бул концептинин чегинде конкреттүү тилдик фактыларга таянып этимологиялык өңүттөн талдаган илимий иштер жазылууда. Кыргыз тилиндеги сөздөрдүн тегине, келип чыгуу тарыхына, алардын морфологиялык түзүлүшүнө, тыбыштык өзгөрүүлөрүнө байланыштуу В.В. Радлов, Б.М. Юнусалиев, Х.К. Карасаев, К.К. Юдахин, М.М. Мураталиев, С. Давлетов, Б.О. Орузбаева, К.З. Зулпукаров, С. Кудайбергенов, Д. Исаев, К. Сейдакматов сыяктуу илимпоздордун эмгектери зор мааниге ээ.

Кыргыз тилинин байыркы тил катары азыркы казак, өзбек, уйгур, түркмөн, якут, алтай, хакас, тува, татар, кара калпак, башкыр, чуваш, карачай, ногой, азербайжан, гагауз, кумык ж.б. түрк тилдери менен тектештиги, окшоштугу бар экендиги маалым. Түрк тилдеринде сүйлөгөн элдер биздин эрага чейин Борбордук Азиянын аймагындагы монгол, маньчжур, иран, кытай элдери менен чектеш жашагандыгы, тыгыз карым-катнашта болгондугу, сүйлөгөн тилдеринде тыбыштык, уңгулук окшоштуктар, семантикалык жакындыктар табылгандыгы көптөгөн тарыхый изилдөөлөрдө фактылардын, эстеликтерде калтырылган жазуулардын, гипотезалык ойлордун негизинде эбактан бери эле айтылып келет. Бул жөнүндө түрк тилдериндеги сөздөрдүн этимологиясын изилдеген белгилүү түрколог Э.В. Севортян байыркы кездеги түрк тилине мындай мүнөздөмө берет: 1) сөздүн үндүү тыбыштары туруктуу болбой, белгилүү деңгээлге чейин башка тыбыштарга алмашылып айтыла берген; 2) сөздүн үнсүз

тыбыштары да айрым учурларда өз ара оошуу процессине дуушар болгон; 3) белгилүү фонетикалык закон ченемдүүлүк ырааттуу ишке ашпай, бир учурда колдонулса, экинчи учурда колдонулбай, айрым бир тыбыштык закон ченемдүүлүктөр чектелген абалда болгон [Севортян, 1974: 31]. Бул мүнөздөмө кыргыз тилине да тиешелүү деп ойлойбуз. Түрк тилдерин өз ара салыштыруу менен кыргыз тилинде да көптөгөн далил болуучу материалдарды табууга болот. Окумуштуу К. Зулпукаров ханью (кытай тили) менен кыргыз тилинин сөздөрүндөгү окшоштуктарды салыштырып изилдеген «Введение в китайско-киргизское сравнительное языкознание» аттуу көлөмдүү эмгегинде кыргыз тили монгол, тунгус, маньчжур, корей, япон тилдери менен чогуу алтай тилдеринин тобуна кирет, бирок анын түпкү теги кытай-тибет тилдерине да жакын деген гипотезага таянып, сөздөрдөгү тыбыштык жана маанилик окшоштуктарды берет [Зулпукаров, 2016: 10].

Бул параграфта биз *эр, эркек* сөздөрүнүн түпкү тегин, келип чыгыш тарыхын, тектеш жана тектеш эмес тилдердеги окшоштуктарын, фонетикалык, семантикалык модификацияларын ар түрдүү булактарга, этимологиялык сөздүктөрдөгү маалыматтарга таянып, салыштырма-тарыхый ыкманын жардамында талдоого аракет жасайбыз.

Этимологиялык изилдөөлөрдү иш жүзүнө ашырууда көбүнчө салыштырма-тарыхый, тектештирме-типологиялык жана реконструкциялоо ыкмалары колдонулат. Сөздөрдүн маанилеринин арасындагы байланышты, сөздүн алгачкы маанилеринин өнүгүшүн жана өзгөрүшүн тактоо этимологиялык талдоодогу башкы кыйынчылык болуп саналат. Талдоону **er* түпкү уңгусунан баштасак, Э.Р. Тенишевдин редакциясы астында чыккан “Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков. Лексика” китебинин 4-томунда *er* (күйөө) сөзүнүн түпкү маанилерин латын тамгалары менен мындайча берет: *jer-* сөзү бир канча тилдерде йоттошкон баштапкы *j-* тамгасы менен кошо жазылып, сакталып калган. **Er* түрүндөгү формасы Орто Азияда, Кавказда жана аларга жакын жайгашкан аймактарда жашаган элдердин тилинде колдонулат. Бирок азыркы түрк тилдеринде йоттошкон *j-*

тамгасынын колдонулушу суроо жаратат, анткени түрк тилдеринин тобуна кирген кээ бир тилдерде *j*- тыбышынын графикалык жазылышы бардык учурда эле көрсөтүлө бербейт [Тенишев, 1997, 4-том: 303].

Байыркы **er* уңгусу түрк тилдеринде негизги сөз түзүүчү архетип катары “күйөө, эр, жубай” маанисинде төмөнкүдөй формаларда колдонулуп келет: 1) *er* (*эp*) – алтай, байыркы түрк, казак, карагас, каракалпак, караим (крым диал.), карачай-балкар, койбал, крым татар, тува, түрк, сагай, сарыг-югур, сойот, уйгур, чагатай, якут; 2) *ir* (*ип*) – башкыр, татар, хакас; 3) *ar* (*ap*) – уйгур диал., чуваш; 4) *är* (*эp*) – азербайжан, түркмөн диал., уйгур диал.; 5) *ār* – түркмөн; *ēr* – алтай; 6) *eu* (*эй*) – лобнор, уйгур диал.; 7) *ē* – уйгур диалектилери; 8) *ā, ä* – уйгур; 9) *yer* (*ep*) – казак, сарыг-югур; 10) *yär* (*яp*) – өзбек диал. (Севортян, 1974). Демек, **er* түпкү уңгусунун ар кандай формаларда өзгөрүлүп берилиши а) башкы үндүү тыбыштын өзгөрүүсү, б) сөздүн башына кошумча тыбыш *j*- кошулуп айтылышы (протеза), с) акыркы үнсүз *-r* тыбышынын түшүп калышы (апокопа) сыяктуу фонетикалык өзгөрүүлөрдүн натыйжасында болгондугу байкалат. Көрүнүп тургандай, **er* – эң жемиштүү түпкү уңгу катары жалпысынан **er* “күйөө, эркек” түрк архетибин реконструкциялоого негиз болуп берет.

Э.В. Севортян **Эp* уңгусуна *-кек* мүчөсү жалганып, *эркек* сөзү келип чыккан, *-кек* морфемасы “күч, энергия, потенция” маанилерин камтыйт”, – деп жоромолдойт.

Түрк тилдеринде *эркек* сөзүнүн тыбыштык трансформаларын окумуштуу К.Зулпукаров төмөнкүдөй берген:

- 1) *erkek/urkek* – алтай, турк, чагатай;
- 2) *epgak/epkak* – алтай, карагас, койбал, сагай;
- 3) *irgek* – алтай, койбал, сойот, телеут, хакас;
- 4) *erngek* – байыркы түрк (k/ng тыбыштарынын алмашуусу);
- 5) *erengek* – байыркы түрк (е эпентезалык тыбышынын кошулуусу жана k/ng алмашуусу);
- 6) *ernek* – байыркы түрк (k/n алмашуусу);

7) *erbek* – якут (k/b алмашуусу);

8) *еркэк/йеркэк/эркэх* – азербайжан, өзбек, гагауз;

9) *иркэк* – башкыр, татар [Зулпукаров, 2021].

Сөздөрдөгү тыбыштардын алмашуусу салыштырылып жаткан тилдерге мүнөздүү көрүнүш болуп саналат. Ушул эле **er* баба уңгусунун семантикалык маанилеринин берилиши тууралуу К. Зулпукаров, С. Амиралиев ж.б. авторлор менен биргеликте жарыялаган «Рефлексы пракорня **er* «самец» в языках Евразии» аттуу макалабызда кеңири баяндалат. Ностратика багытында жазылган макала евразиялык элдердин тилдериндеги **er* (эр) архетипин этимологиялык жактан реконструкциялоого арналган. Ага ылайык, *эркек* сөзүнүн негизги семантикалык маанилери мындайча берилет:

1) “күйөө, эркек” – койбал, уйгур тилдеринен башка бардык тилдерде; “эркек” – байыркы түрк;

2) “баатыр, эр жүрөк, рыцарь, атлет, күчтүү” – алтай, казак, каракалпак, кыргыз, ногой, якут; “эр жүрөк” – түрк, өзбек, якут; “кайраттуу эркек адам” – азербайжан, казак;

3) “күйөө, жубай” – азербайжан, башкыр, байыркы түрк, караим, карачай-балкар, кыргыз, крым татар, түрк, уйгур, хакас, чуваш;

4) “эркек” – караим, тува;

5) “жоокер” – түрк;

6) “жетилген, бой жеткен (эркек адам)” – кыргыз; “бойдок” – түрк диалектилери; “жигит, жаш жигит” – тува; “бой жеткендик” – якут;

7) “адам” – карагас, койбал, сойот, уйгур диалектилери.

Ушул эле макалада **er* уңгусу Евразия тилдеринде суффикстик морфема катары да колдонулуп, “баатыр” маанини туюндурушун белгилегенбиз. Ошондой эле түрк тилдеринде *ер* сөзү *-ер* суффиксине айланып, *-ер*, *-ор*, *-ур*, *-ир*, *-ыр*, *-р* алломорфторун кабыл алып, фонетикалык жана семантикалык планда бир нече трансформаларга ээ болушу көрсөтүлөт: 1) монг. *багатур/батор/батур*, калм. *баатр* “баатыр”; 2) түр., чаг. *батур* “эр жүрөк, аскер башы”, кырг. *баатыр* “эр жүрөк, кайраттуу, эр”; 3) маньч.

батору/батуру “эр жүрөк, кайраттуу, эр”, эвенк. *батур* “кызуу кандуу, ачуулуу, күчтүү, азамат”; 4) венг. *bator* “эр жүрөк, баатыр”; 5) болг. *богатыр*, укр. *богатыр* “бай, колунда бар”, орус. *богатырь*, поляк. *bohater/bohatur* “баатыр” [Зулпукаров, Амиралиев, ж.б., 2020].

Бул мисалдардан *эркек* сөзүнүн бардык семантикалык бутактары байыркы **er* уңгусунан өсүп чыккандыгын көрүүгө болот. Окумуштуу-түрколог Э.В. Севортян **эр* түпкү уңгусунун семантикасынын өнүгүү тартибин төмөнкүдөй белгилейт: эң байыркы уңгу **er* “эркек”: “эркек адам” > “жубай, күйөө” > “баатыр, эр жүрөк, атлет; рыцарь, жоокер; мырза” > “эр жүрөк (эр); адам” > “эрдик, күч, энергия” [Севортян, 1974].

“Эркек” концептинин түпкү уңгусун К. Сейдакматовдун “Кыргыз тилинин этимологиялык сөздүгүнөн (Фрунзе, 1988)” да карадык. Бул эмгекте К. Сейдакматов төмөнкүдөй деп жазган: Г. Вамбери *эр* сөзү *ирик* “ири, чоң, күчтүү” сөзү менен бир уңгудан чыккан деп эсептейт [Севортян, 1974: 372] жана автор Севортянын оюна толугу менен кошулат. Анткени *ирде* этиши *ир+де* деген бөлүктөрдөн турат да, *ир-* уңгусу “чоң” маанисин туюндурат деген пикирин айтат. Байыркы кезде *ир/эр* варианты “чоң” маанисинде айтылганы божомолдонот. Кийинчерээк алардын тыбыштык өзгөрүүлөрүнө семантикалык жиктелүү кошулуп, экөө 2 башка сөзгө айлангандыгы айтылат. Татар, башкыр тилдериндеги *ир* түрү “чоң” дегенди, башка түрк тилдериндеги *эр* түрү “эркек” дегенди туюнтуп калган. Анткени жаш бала эр жеткенде бою өсүп, күчкө толот» делинет [Сейдакматов, 1988 : 270].

Эр сөзү кыргыз элинин көркөм оозеки чыгармаларында көп колдонулат. «Манас» эпосунда *эр* сөзүнүн түрдүү өтмө маанилери (чоңоюу, баатыр, эр жүрөк ж.б.) кезигет. Мисалы,

Эрешен тартып эр болсо,

Эр уулу менен тең болсо,

Аман жүрсө бул Манас

Доочу келсе мал бергис,

Кара көк жал, эр болот [“Манас” эпосу, С. Каралаев, 1958: 342].
Мында кичинекей Манастын келечекте баатыр болушу божомолдонот.

Э.Р. Тенишевдин жалпы редакциясы астында чыккан “Древнетюркский словарь” сөздүгүндө *er* сөзүнүн 1-мааниси “эр, эркек адам” деп берилсе, 2-мааниси “эр, күйөө, өмүрлүк жар”, ал эми 3-мааниси “эркекке таандык ат, ысым” деп берилсе, 4-маани катары “койчу, мергенчи” сөздөрү сунушталат [Тенишев, 1969: 175]. Демек, мындан улам койчу, мергенчи, улакчы болуу эркектерге гана ылайыктуу деген ой келет. Ушул эле сөздүктө *er* лексемасынын дериваттары келтирилет. Уңгуга *-an* мүчөсү жалганып *eran/ерен/еран/эрен/ейен/ирен/ирэн/йэрэн* “эркек, эр, күйөө, жоокер” трансформалары түзүлгөн. Алар кыргыз тилиндеги *эрен* “баатыр, эр жүрөк” сөзүнө тыбыштык өзгөрүүлөрдү (а-е) эске албаганда турпатташ экендиги көрүнүп турат [Тенишев, 1969: 176]. “Манас” эпосунун төмөнкү ыр саптарында *эрен* сөзү “баатыр” түшүнүгүн берет: *Балам Манас, кулунум! Эрен чыктың, шок чыктың, Эрдик менен шердигиң, Бул дүйнөдө жок чыктың* (“Манас” эпосу). Мындагы *эрен* сөзүн *баатыр* сөзү менен алмаштырууга болот. Ушул эле сөздүн башына *б-* тыбышы кирип (протеза), *берен* “баатыр, эр жүрөк, азамат” сөзү жаралса керек. Аны кыргыз элинин тарыхый эпосторунан көп эле кезиктирүүгө болот. Мындай тыбыштык өзгөрүүлөр түрк тилдерине мүнөздүү көрүнүш:

Бет ала келген балбандан,

Бирөө тирүү калбады.

Беттешкендин баарысын,

Берен Манас жалмады. [“Манас” эпосу, 170 б.]

Ал эми кытай тилинде *weiren* “көрүнүктүү, улуу инсан”, *wei* “күчтүү, улуу”, ал эми *ren* “адам” деген сөздү жолуктурабыз. *Берен*, *weiren* сөздөрүнүн айтылыштарындагы окшоштукту жана семантикалык маанисиндеги жакындыкты байкоо кыйын эмес. Кытай-тибет тилдеринде *ér* уңгусу бар сөздөрдүн курамында: *érmǎ* “айгыр” (*mǎ* “ат”), *ér* “уул”, *érnǚ* “балдар жана кыздар” (*nǚ* “аял; кыз, жаш айым”), *érzi* “бала” (*zi* “уул; урук,

жумуртка, икра”). Бул мисалдарда уңгу “эркек, уул, жаш улан” деген маанилерди билдирет [Зулпукаров, Амиралиев, ж.б., 2020; Тенишев, 1969: 105]. “Манас” эпосундагы “эр, эркек, эрен, берен” түшүнүктөрүнүн түпкү теги түрк элдеринин тилинде дээрлик бири-бирине мааниси жагынан жакын экендиги айрым сөздүктөрдө, илимий эмгектерде белгиленет.

Кээде *er-* уңгусуна *-at* мүчөсүн жалганып, *eran* – *эрен* сөзүнүн көптүк түрү түзүлгөн жана *erat* зат атооч катары “эркектер, жоокерлер; эркектин манералары, эркекке окшошуу” маанилерин берет деген көз караш кезигет, [149:176]. Ушул эле булакта *erkak* сөзүнүн 1-мааниси “эр, эркек”, т.а. адам баласынын эркек жынысына таандык маанини көрсөтсө, 2-мааниси “ат же айгыр, өгүз”, б.а. жаныбарлардын эркегин түшүндүрөт. Эркекке гана таандык болуу же тиешелүүлүк 3-мааниси катары берилет [149:177].

Индоевропа тилдеринде да **er* уңгусу менен дал келген сөздөрдү кезиктирүүгө болот. Мисалы, немис тилинде **er* “ал” 3-жактын, жекелик түрүндө эркекти билдирет. Биздин оюбузча, алгач “эркек адам” маанисин гана берсе, кийинчерээк жансыз заттарды атап, жактама ат атооч катары колдонулуп калган. Ошондой эле азыркы немис тилинде эркек адамга кайрылууда колдонулуучу *herr* сөзү “мистер, башкаруучу, кожоюн, мырза, сэр” протезанын негизинде уюшулган деп эсептейбиз. Бул пикирибизди англис тилинде эркек адамга сый-урмат менен кайрылуу иретинде колдонулуучу *sir* сөзү “сэр, кожоюн, мырза” кубаттайт. Мында *s-* – протеза. Ал эми *Ирландия* сөзүндөгү *ire-* аффиксы эркекти туюндуруп, кыргызчага которгондо “асыл, айкөл эрлердин өлкөсү” дегенди түшүндүрөт. Аналогияны карасак: латын тилинде *erus* “мистер, кулдун кожоюну”, *arkuwar* “мырза”, *gener* “күйөө бала, жезде”, италянча *eroe*, румынча *erou* “баатыр”, грек, иран, армян тилдеринде *ar-/r-*, перс тилинде *aršan-/arša* “эркек адам, баатыр” ж.б. [Тенишев, 1969: 715]. Демек, **er* “эркек” уңгусунун рефлекстери индоевропа тилдеринин бир тобунда учурайт. Ушинтип, кыргыз тилиндеги “эркек” концептинин түпкү теги **er* уңгусуна барып такалат, ошол эле учурда анын экспоненттери славян тилдериндеги жалпы эле эркек жана балдарга

тиешелүү болгон *mozь*- “адам, эркек, күйөө”, *man*, *mankind* “адамзат” сөздөрү менен байланыштуу деген жыйынтыкка келебиз. Ал эми анын кыргыз тилиндеги “эр”, “эрен”, “берен” дериваттары физиологиялык, социалдык маанилерди чагылдырып, башка түрк тилдеринде тыбыштык трансформаларга ээ. Флективдүү жол менен анын көптүк түрүн билдирген *эрен*, *эрат* формалары жаралган.

Жогоруда каралган фактылардын негизинде төмөнкүдөй тыянактарды чыгарууга болот:

1. Кыргыз тилиндеги “эркек” концептин туюнтуучу сөздөрдүн түпкү теги **er* эң жемиштүү уңгуга барып такалат, бул уңгудан уюшулган туунду сөздөрдүн тектеш эмес тилдерде учурашы, алардын ортосунда этимологиялык байланыш бар экендигинен кабар берет.

2. *Эр*, *эркек* сөздөрүндөгү үндүү жана үнсүз тыбыштардын туруксуз мүнөзү, алардын башка тыбыштар менен алмашышы, кошумча тыбыштардын пайда болушу же түшүп калышы сыяктуу фонетикалык процесстер бир эле уңгунун бири-биринен айырмаланган фонетикалык трансформаларынын жаралышын шарттайт.

3. Кыргыз тилиндеги *эркек* сөзүнүн *эр*, *эрен*, *берен*, *баатыр* сыяктуу дериваттары түрк, алтай, син-тибет, индевропа тилдеринде учурайт. Бул сөздүн семантикалык жактан байышы физиологиялык, социалдык (*эр*, *күйөө*, *жубай*, *чыныгы баатыр*, *эр жүрөк*, *азамат*, *кайраттуу*, *алдуу-күчтүү* ж.б.) маанилеринин жаралышына негиз болот.

Англис тилиндеги *man* “адам, эркек” сөзүнүн келип чыгуу тарыхын ар кандай илимий булактардан, этимологиялык сөздүктөрдөн караганыбызда, ага карата түрдүү көз караштар жашашына жана ал акырында славян тилдериндеги *-mozь* сөзүнө барып такаларына күбө болдук. О.Н. Трубачев жана П.Я. Черных *moz* славян сөзүнөн индевропа тилдериндеги бир нече сөздөр: *manu-*, *manus-* “адам, эркек”, немисче *mann* “эркек, күйөө”, анын ичинде байыркы англис тилиндеги *man* “эркек”, уңгуга суффикстин жалгануусу аркылуу *mon-g-i-o-s* сөзү түзүлгөнүн, алардын түпкү теги бир

экендигин белгилешет. Дагы бир катар аналогияны келтирели: кыргызча *эркек киши*, *эркек*, *эркек бала*, украинче *муж*, байыркы орус тилинде *мужь*, болгарча *мъжѣт*, сербхорватча *муж*, словенче *môžь*, чех жана славянча *muž*, полякча *mąż* ж.б. Айрым индоевропа тилдериндеги булактарда *man* сөзүн *мыслитель* “ойчул” сөзүнүн уңгусу менен байланыштырышат. Латын тилиндеги *manus*- “кол” сөзүнүн этимологиясы санскриттин *manus* (*manuscript* – кол жазма, *manager* – башкаруучу, *manmade* – адамдын колу менен жасалган ж.б.) сөзү менен дал келет. Адамзаттын пайда болуу тарыхын изилдеген кээ бир булактарда *man* сөзүнүн теги индустардын мифологиясындагы “Мана” деп биринчи жаратылган, топон суудан аман калган жана бүтүндөй адам баласынын аты “Маннус” менен катнашта деп жазышат [https://ru.qaz.wiki/wiki/Man#Etymology_and_terminology].

Индоевропа тилдеринде байыркы “*man*” уңгусу “адам, киши, эркек (киши)” маанисин билдирген деген жоромол бар. Бул ойду тастыктоо үчүн бир нече мисал келтирели: авестада **manuš* – /*manus*- “адам, күйөө, эр”, б.инд. *manus/manu*- “адам, эркек киши, адамдын башаты/биринчиси”, б. герм. *Mannus* “германдардын башаты, биринчиси”, готчо *manna* “киши”, б.исл. *mannh*, б.англ. *mannh* “эркек адам, киши”, нем. *Mensch*, б.славянча **monjo/*manjo* “муж”, полякча *mąż*, словак, чех тилдеринде *muž*, орусча *муж* ж.б.[Фасмер, 670-71; Ташкрелидзе, 475; Эдельман, 204].

Байыркы ирандыктарда *Manuš* – легендарлуу байыркы баатырлардын аты. Иранда бул аталыштагы тоо бар. Орто перс тилинде *Manūčīhr/Manūšīhr* көп учуроочу эркектердин аты. Классикалык перс тексттеринде *Manūčīhr* эркектердин ысымы болгон. Бул мисалдарды кыргызча Манас+эр сөзү менен болжолдуу салыштырууга болот. Санскритче *manas* “акыл, ой”.

Аталган уңгуга осетинче *monæ* “эр, күйөө”, скиф-сарматча *Mana* жана *Matmanros* (<**manmar*- “эрин өлтүрүүчү”сөзүнөн жасалган) сөздөрүн байланыштырышат. Парфян тилинде *manēš* “киши, эркек”, вангаличе *manaš* “киши, эркек” сөздөрү да **man*- байыркы уңгусуна тиешелүү деген ой бар. (Эдельман: 204-205).

Байыркы **man-* “киши, эркек” уңгусуна адамдардын эң негизги сапаты болгон “акыл, ой, рух” маанилери да тиешелүү болушу мүмкүн. Бул маанилер да индоевропа тилдеринде ошол уңгунун трансформацияларында берилет (б. индусча *māna-* “ой, пикир, элестетүү, өзүн баалоо, сыймык, урмат”, *manas* – “рух, дем; акыл, ой”, грекче *menos* “баатырдык, каармандык, эрдик”, бактрийче *mano* “акыл, ой”, согдиче *m'n-* “ой”, орусча *мнение-* “ой” ж.б.). Бул маанилердин өөрчүүсү, өнүгүүсү азыркы иран тилдериндеги мисалдарда байкалат: классик. персче префикс менен –*man* “акыл, ой, рух”, кохрудиче *mān* “акыл, ой, мүнөз”, хорезмче *m'n* “акыл, ой, рух, сезим, каалоо”, осетинче префикс –*мон* “рух”, орто персче *manaṣ*, парфянча *m'nq* “акыл, ой” ж.б.

Алдында *duš* “жамандык” уңгусу менен: б. индилерде *dušmanas* “жаман/зыян ой”, орто персче (авестада) *dušmanah* – “жамандык ойлоочу, жамандык каалоочу”. Орто персче *dušmen* “душман”, дариче *doštan*, тажикче “душман”, персче *dosmān* “душман, жаман ойлуу, жамандык кылуучу”. *Man* уңгусу позитивдик маанини берүүдө да катышат: авестада *humanah-* “жакшы ойлуу”, б.индиче *sumanas*, грекче *bahman* “жакшы, бактылуу ай (жаз айы)”, авестада *hatōmanah-* “түз ойлуу” ж.б.

Азыркы персче *došmān* башка иран тилдеринде да шайкештиктерге ээ: белужча *dušmān*, талышча *dəšmen*, *dešmen*, күрдчө *dösmən*, кешейче *dušmān* ж.б., баарынын мааниси бирдей (Эдельман, 181-189). Түрк тилдериндеги *душман* сөзү ирандыктардан кабыл алынгандыгы шексиз. Ал эми кыргызча –*ман* мүчөсү жалганган көп сөздөр түздөн түз иран тилдери менен байланышта каралып жүрөт: *душман*, *даанышман*, *улукман*, *чабарман*, *угарман*, *билерман*. ж.б. (Азыркы кыргыз адабий тили: Фонетика, Лексикология, лексикография, Фразеология, Морфология, Синтаксис, Стилистика, Текст таануу, Лингвопоэтика.-Бишкек, 2009. – 928б.)

Азыркы англис тилинде *man* сөзүнө синоним катары *gentleman*, *male* сөздөрү жашы улуу эркекке карата айтылат. *Gentleman* “мырза” деп социалдык абалы жогору, сыпайы эркек адамды аташкан. Алардын ичинен

man эң көп колдонулат жана нейтралдуу маанини берет, мисалы, *wealthy man* – бай киши, *a man of strong character* – мүнөзү катуу киши ж.б. *Male* сөзү эркек адамды физиологиялык жактан мүнөздөп, а *female* “аял” ага антоним катары колдонулат. Бул сөз адам баласына гана эмес жаныбарларга жана өсүмдүктөргө да тиешелүү, мисалы, *a male in his prime* – күчкө толуп турган эркекти туюнтат, *two females and a male in the pack* – бир үйүрдө эки жылкы жана бир айгыр бар деген маанини берет.

3.2. “Эркек/*man*” концептинин деривациялык катмары

“Эркек/*man*” концептине деривациялык катмар мүнөздүү. Деривация (*derivation* лат. бөлүп берүү, түзүү) – белгилүү бир тилдик бирдиктердин башка бир тилдик бирдиктердин базасына түрдүү аффикстердин жардамында өтүү жана сөздөрдүн бири-бирине кошулуп жасалуу процесси. Демек, бул параграфта биз негизги сөздүн базасында жасалган бирдиктерди, алардын түзүлүү жолдорун талдоого алмакчыбыз. Концептинин деривациялык талаасын түзүү боюнча З.Д. Попова менен И.А. Стернин «Когнитивдик лингвистика» аттуу китебинде мындай деп жазышат: “Концептини объективдештирүүчү ачкыч сөздүн деривациялык талаасы сөз жасоо боюнча сөздүктүн материалынан уңгулаш лексемаларды тандап алуунун негизинде түзүлөт. Мындай иш-аракет концепттин когнитивдик жана лингвистикалык белгилерин ачып берүүгө шарт түзөт [Попова, Стернин, 2001: 24].

Эркек, эркексинүү, эркекче, эркектик, жигиттик, жигитсинүү, жигитче, жигиттик ж.б. ушул сыяктуу “эркек/*man*” концептинин ядролук негизги дериваттарын топтоп, системалаштырып санап чыктык, бул үчүн орфографиялык, түшүндүрмө, котормо сөздүктөрүнөн пайдаландык. Натыйжада *эркек, эркексинүү, эркекче, эркектик* лексемаларына ар кыл мүчөлөр жалганып, төмөнкү уңгулаш сөздөр түзүлдү, биз аларды англисче котормолору менен беребиз:

Эркек сөзү негизги компонент катары катышкан зат атоочтук сөз айкаштар: *эркек адам* (a male man), *эркек киши* (a man), *эркек бала* (a boy), *эркек сөрөй* (manlike), *эркек тана*; этиштик жана тактоочтук айкаштар:

эркек-че болуу (to be like a man), *эркек-че сүйлөө* (to speak as a man), *эркек-че сөзүнө туруу* (to keep one's words like real man), *эркек-сиз жашоо* (to live without a man), *эркек-тик кылуу* (to act as a man), *эркек-чи-лик кылуу* (to be as a man), *эркек-че сөз берүү* (to give a word as a man): суффикстердин жалгануусу аркылуу куралган сөздөр: *-чы-лык*: *эркек-чи-лик* (manly); *-чылык+тык*: *эркек-чи-лик-тик* (manliness); *-дай*: *эркек-тей* (like a man); *-дык*: *эркек-тик* (manly); *-сы+-н-уу*: *эркек-си-н-үү* (to behave as a man); *-сыз*: *эркек-сиз*, *эр-сиз* (without a man\husband); *-дүү*: *эр-дүү* (with a man\husband); *-сын+-т+-уу*: *эркек-син-т-үү* (like a man); *-сын+-т+-ын*: *эркек-син-тин*; *-ча*: *эркек-че* (like a man); *-ча+-лык*: *эркек-че-лик* (manly). Бул сөздөрдүн баары эркек сөзүнө туунду мамиледе.

Жөндөмө мүчөлөрүн жалгоо менен эркек сөзүнүн төмөнкү парадигмалары түзүлдү: *эркек-тин* (of a man), *эркек-ке* (to a man), *эркек-ти* (a man), *эркек-те* (in a man), *эркек-тен* (from a man). Демек, кыргыз тилиндеги жөндөмө мүчөлөрү англис тилинде жандоочтордун жардамында туюндурулат.

Жекелик жана көптүк түрү: *эркек – эркек-тер* (a man – men). Кыргыз тилинде көптүк түр *-тер* мүчөсү аркылуу жасалса, англисчеде интерконсонанттык *-а-* тыбышынын *-е-* тыбышына өтүүсү менен түзүлдү. Негизинен бул көрүнүш англис тилиндеги көптүк түрдүн сөздөргө *-s*, *-es* мүчөлөрү уланып жасалган жалпы морфологиялык эрежесине баш ийбейт.

«Жигит» концептине тиешелүү көпчүлүк сөздөр *-чилик*, *-чил*, *-сыздык*, *-лик*, *-туу* суффикстеринин жардамында түзүлөт. Бир эле суффикс бардык түшүнүктөргө же алардын көпчүлүгүнө таандык экендиги байкалат. Мисалы, зат атоочтун *-чилик*, *-тик* суффикстеринен *эркек-чилик*, *эркек-тик*, *жигит-чилик*, *жигит-тик*, *мырза-чылык*, *мырза-лык* ж.б. сөздөр жасалган.

Тангыч форма *-сыз\сиз*, *-тен+-бес+-тик*, *-тен+-бес+-тен*, *-тен+-беген*, *-тен+-беген+-дик*, *-тен+-бөө+-чүлүк* курандыларынын жардамында уюшулат: *жигит-сиз*, *жигит-тен-бес-тик*, *жигит-тен-бес-тен*, *жигит-тен-бе-ген*, *жигит-тен-бе-ген-дик*, *жигит-тен-бөө-чү-лүк* ж.б. Профессор К.

Зулпукаров кыргызча *-бе, -бей* тангыч мүчөлөрүн кытай тилинен кирген деп эсептейт [Зулпукаров, 2016: 547].

Агглютинативдик тилдерде сөз жасоонун борбордук өзөгү уңгу болот. Кыргыз тили ушул топко киргендиктен, сөз жасоочу жана өзгөртүүчү аффикстерге өтө бай. Ошондуктан анын «эркек» концептинин ар кандай коннотативдик маанилерин толуктап, тактап берүүдө потенциалы күчтүү десек болот. Анда төмөндө кыргыз тилиндеги *эркек/эр, эркексинүү* сөздөрүнүн деривациялык мүмкүнчүлүктөрүн карап көрөлү.

Кыргыз тилинде *эркек/эр* субстантивдери компонент иретинде катышкан кош жана кошмок сөздөр бар: *эрди-катын, эрдүү-катын, эр-азамат, эркек-аял, эр эңиш* (спорттук термин, мелдеш, күрөш), *Эр Табылды, Эр Төштүк, Эр Тайлак* (мында *эр* сөзү кээде негизги сөз болсо, кээде көз каранды сөз болот, кээде ага префикс уланат); синтагмалар: *эр жет-*, *эр жак* (боз үйгө тиешелүү), *эрге тийүү, эр назар тийген, эркек жандуу, эр ортону* (эркектин жаш курагын өлчөөдө колдонулуучу этнографиялык түшүнүк, кыргыздарда “эр ортону” деп көбүнчө 50 жашты айтышат), *эркек тана, эр жүрөк (көкүрөк)*; антропонимдер: *эржан, эрхан, эралы, эрдөөлөт* (эрдават диал.), *эртугрул, эрдем*; зат атоочтор: *-ен: эрен* (*жаран* лексемасы менен бир уңгулуу болушу ыктымал); *-гул: эргул* (вариант *эркул*); *-дик: эрдик* (вариант *эрлик*); *-дүү: эрдүү* (вариант *эрлүү*); *-өөл: эрөөл*; *-е-+-сек* мүчөлөрү: *эресек* (өспүрүм); *-ен+-дик* мүчөлөрү: *эрендик*; *-ече* мүчөсү: *эрече* (*-ече* мүчөсү аркылуу өлкөнүн түштүк тарабында колдонулуучу *эрече* сөзү түзүлдү, анын адабий тилдеги эквиваленти *эрешен*, көбүнчө *эрече жет, эрезе тарт* – бир аз эр жетүү маанисинде колдонулат); *-кеч: эркеч* (зооним); *-чи+-лик: эрчилик* (*эрдик* сөзүнүн маанисин берет); *-кек+-тик* мүчөлөрү: *эркектик* (кыргыз тилинде *-тик* (*-дик, -лик* ж.б. жалпысынан 12 формасы бар) мүчөсү уланган сөздөр көбүнчө абстракттык түшүнүктөрдү туюнтуп калат) ж.б. бар. Зат атоочтук дериваттардын арасында бир мүчөнүн жалгануусу аркылуу уюшулган сөздөр басымдуулук кылат. Түрдүү мүчөлөрдүн жардамында

жасалган субстантивдердин көпчүлүгүн пассивдүү лексика катары саноого болот. Алар кепте сейрек колдонулат.

Эркек/эр сөздөрүнүн деривациялык предикативдеринин таркалуу потенциалы кенен. Төмөндө айрымдарын келтирели: -де-: *эрде* (сейрек колдонулат); -ден-: *эрден*; -де-+-нүү: *эрденүү*; -си: *эрси*; -син: *эрсин*; -си-+-нүү: *эрсинүү*; -син-+-түү: *эрситүү*; -ен-+-де: *эренде*; -ен-+-дөө: *эрендөө*; -ен-+-си: *эренси*; -дем-+-си: *эрдемси*; -дем-+-сүү: *эрдемсүү*; -дем-+-син: *эрдемсин*; -дем-+-си-+-нүү: *эрдемсинүү*; -дем-+-си-+-түү: *эрдемситүү*; -ден-+-син: *эрденсин*; -ден-+-син-+-бе: *эрденсинбе*; -ден-+-сит: *эрденсит*; -кек-+-си: *эркекси*; -кек-+-син: *эркексин*; -кек-+-сит: *эркексит*; -кек+-син-+-түү: *эркексинтүү*; -кек+-синт-+-ти: *эркексинтти*; -ким-+-си ж.б. Адъективдер: -ен: *эрен*; -дүү,-лүү(-түү): *эрдүү*, *эрлүү* (катын), *эркектүү*; -сиз: *эркексиз*, *эрсиз*. Күбө болгонубуздай, бул жерде эки, үч мүчөдөн турган трансформалар дээрлик жок эсе. Адвербиалдык сөздөр: -че мүчөсү: *эркекче*, *эрче*, *эренче*; -леш: *эрлеш*. Бул сөздөрдүн баары *эркек/эр* сөздөрүнө туунду мамиледе болушат.

Жогоруда *эркек* лексемасы катышкан мисалдарды жалпы жонунан талдап бердик. Аларды тереңирээк карап, түрдүү парадигмаларга (кенже парадигмаларга, кичи бөлүктөргө) ажыратып берүү мүмкүнчүлүгү бар. Парадигма дегенде бир эле учурда жалпы жана жеке касиеттерге ээ тилдик бирдиктердин тобун назарга тутабыз. Алсак, *эркек* сөзүнүн жөндөмөлүк парадигмалары төмөнкүдөй түрдө болот: *эркек-тин*, *эркек-ке* (*Алжаке эркекке жалжаке катын туш келет. Макал*), *эркек-ти*, *эркек-те*, *эркек-тен* (*Жаңы ажырашканда эркектен алгач көңүлүң айланат. Фейсбук*). Жекелик жана көптүк түр боюнча парадигмасы: *эркек – эркектер*. Сууроолуу парадигмалары: *эркек-ни?*, *эркек-ке-би?*, *эркег-им-би?*, *эркег-им-ди-би?*, *эркек-тер-ден-би?* Жакка таандыгын көрсөтүүчү парадигмалар: *эркег-им*, *эркек-тер-им*, *эркег-иң*, *эркек-тер-иң*, *эркег-иң-из*, *эркек-тер-иң-из*, *эркег-и*, *эркек-тер-и* (*Улуу Ата Мекендик согуш учурунда биздин республиканын дээрлик бардык бойго жеткен эркектери фронтко чакырылган. К.*

Өмүралиев), *эркег-и-биз, эркек-тер-и-биз, эркег-иң-ер, эркек-тер-иң-ер, эркег-иң-из-дер, эркек-тер-иң-из-дер, эркек-тер-и*. Мүчөлөрдүн арасында *е* жана *и* тыбыштарынын көп кезигүүсү кокустук эмес. Сингармонизм мыйзамына ылайык, *эркек* сөзүндөгү *е* үндүү тыбышы өзүнөн кийин эринчил, алдыңкы катардагы тыбыштардын келүүсүн талап кылат.

Эркексинүү этишинин жактык жана чактык түрлөрүнүн парадигмалары: *эркексин-ип жатам* (Түлкү менен Үчүкө - *эркексинип* булар - деп, *эрдемсип жүрөт куулар* – деп. Фольклор), *эркексинүү-дө-мүн, эркексинүү менен алекмин, эркексин-ип жатасың, эркексинүү-дө-сүң, эркексин-ип жатасыз, эркексинүү-дө-сүз, эркексин-ип жатат, эркексинүү-дө, эркексин-ип жатабыз, эркексинүү-дө-бүз, эркексин-ип жатасыңар, эркексинүү-дө-сүң-өр, эркексин-ип жатасыздар, эркексинүү-дө-сүз-дөр, эркексин-ип жатышат, эркексинүү-дө (эркексин-иш-үү-дө); эркексин-дим, эркексин-ип-мин, эркексин-ип-тир-мин, эркексин-чү-мүн, эркексин-гем, эркексин-ген-мин, эркексин-ген элем, эркексин-чү элем, эркексин-диң, эркексин-ип-сиң, эркексин-ип-тир-сиң, эркексин-чү-сүң, эркексин-ген-сиң, эркексин-ген элең, эркексин-чү элең, эркексин-чү-сүз, эркексин-ип-сиз, эркексин-ип-тир-сиз* (Сиз коноктор келгенде аябай *эркексиниптирсиз*. Туурабы? Оозеки кеп), *эркексин-чү-сүз, эркексин-ген-сиз, эркексин-ген элеңиз, эркексин-чү элеңиз, эркексин-ди, эркексин-ип-тир, эркексин-чү, эркексин-ген, эркексин-ген эле, эркексин-чү эле, эркексин-дик, эркексин-диң-ер, эркексин-диң-из-дер, эркексин-иш-ти, эркексин-ди-лер* (говорлордо); *эркексин-е-мин, эркексинер-мин, эркексин-бей-мин, эркексинер элем, эркексин-е-сиң, эркексинер-сиң, эркексин-бей-сиң, эркексинер элең, эркексинет* (Күйөөсү дайыма эл көзүнө гана *эркексинет*. Каимов), *эркексинер, эркексин-бес-тир, эркексинер эле, эркексин-е-биз, эркексинер-биз, эркексин-бес-пиз, эркексинер элек, эркексине-сиң-ер, эркексинер-сиң-ер, эркексин-бей-сиң-ер, эркексинер элеңер* (говорлордо), *эркексин-иш-ет, эркексин-иш-ер, эркексин-бес-тир-лер* (говорлордо), *эркексинер эле*. Ушул эле каражаттардын суроо иретиндеги парадигмалары: *эркек-мин-би?*, *эркек-*

сиз-би?, эркек-сиң-ер-би? ж.б.; эркексин-дим-би?, эркексин-дик-ни?, эркексин-диң-из-дер-би?, эркексин-иш-ти-би? ж.б.; эркексине-мин-би?, эркексине-сиң-би?, эркексин-ген-сиң-би?, эркексине-биз-би?, эркексин-ип-тир-биз-би?, эркексине-сиз-дер-би? ж.б. Бул жерде эки өзгөчөлүктү белгилеп кетиш керек, биринчиси – мындагы мисалдардын көпчүлүгү жасалма болуп калды, алар ушул формада күнүмдүк кепте дээрлик колдонулбашы мүмкүн, экинчиси – кыргыз тили агглютинативдик мүнөздө болгондуктан, бул тилде уңгуга ар түрдүү мүчөлөрдү жалгоо аркылуу сөздүн грамматикалык формаларын жасоо потенциалы абдан жогору. *Эр-кек-син-ген-дер-ден-сиз-дер-би* суроолуу сөзүндө уңгуга 8 мүчөнүн жалгангандыгы көрүнүп турат. Өз кезегинде бул касиет кыргыз тилин үйрөнүүчүлөр үчүн белгилүү бир кыйынчылыктарды жаратышы ыктымал.

Императив формасынын парадигмалары: *эркекси, эркексин-гин, эркексин-ген-иң, эркексин-ген-иң-ер, эркексин-чи, эркексин-иң-из, эркексин-иң-из-чи, эркексин-ги-ле, эркексин-ги-ле-чи, эркексин-иң-из-дер, эркексин-иң-из-дер-чи, эркексин-бе-ң-из-дер-чи, эркексин-син* (мүчөлүк кайталоо) ж.б. Ыңгай категорияларынын парадигмалары: *эркексин-гей эле, эркексин-мек эле, эркексин-мек-чи, эркексин-гим келет, эркексин-ген-ни турат, эркексин-се, эркексин-се-чи*. Атоочтук парадигмалары: *эркексин-ип жаткан, эркексин-ген* (*Эркексинген жети кан, эр Манаска барбай койбойсуң, сөзсүз барасың. Бирок ээлигиң алган жети кан, билип кой, ошондо элиңди шорго саласың. Эр Төштүк*), *эркексин-ген-дер, эркексине/ эркексин-ип турган(дар), эркексинер, эркексин-бес, эркексин-бес-тир, эркексин-бөө-чү, эркексин-бөө-чү-лөр, эркексине + элек, эркексин-ги-дей, эркексин-чү-дөй, эркексин-им-иш, эркексин-гис, эркексин-мек-сен*. Чакчылдык парадигмалары: *эркексин-ип* (*Эркексинип эреңдеп, кан болдум деп сереңдеп. Фольклор*), *эркексине, эркексин-гени, эркексин-генче, эркексин-гиче* (*эркексин-гичекти*), *эркексин-мейинче*. Кыймыл атоочунун парадигмалары: *эркексинүү, таандык болуп айтылышы: эркексинүүм, эркексинүүң* (*эркексинүүңүз*), *эркексинүүсү, эркексинүүбүз, эркексинүүңөр, эркексинүүңүздөр, эркексинүүсү –*

эркексингеним, эркексингениң (эркексингениңиз), эркексингени, эркексингенибиз, эркексингениңер (эркексингениңиздер), эркексингендери, жөндөлүштө (жекелик жана көптүк түрдө): эркексинүүнүн (эркектин, эрдин), эркексинүүгө (эркекке, эрге), эркексинүүнү (эркекти, эрди), эркексинүүдө, эркексинүүдөн (Кыздарга эркексинүүдөн пайда чыкпайт. Оозеки кеп); эркексинүүлөр, эркексинүүлөрдүн, эркексинүүлөргө, эркексинүүлөрдү (эркектерди, эрлерди), эркексинүүлөрдө, эркексинүүлөрдөн), эркексин-иш, эркексин-мек, эркексин-мей, ж.б.

Ушундай эле тартипте *жигитчилик*, *кишилик*, *баласынуу*, *жигитсинүү*, *кишисинүү* ж.б. сөздөрдүн дериваттарын карап чыкканбыз. Иштин көлөмү чоңоюп кеткендиктен алар кирбей калды. Мындан тышкары 3 сөздүктөгү дериваттардын эсебин аныктоо биз үчүн кызыгуу жаратты. Жогоруда аталган номинанттардан куралган сөздөрдүн К. Карасаевдин 2015-жылы чыккан орфографиялык сөздүгүндөгү, К. Юдахиндин “Кыргызча-орусча сөздүгүндөгү” жана кыргыз тилинин 2010-жылы басылган сөздүгүндөгү статистикасын көрсөтөлү: биринчи эмгекте: *эр* + 32 сөз (анын ичинде *эркек*, *эркексинүү* предикаттары, алардын курандылары дагы бар); *жигит* + 11 сөз; *киши* + 11 сөз. Экинчи сөздүктө: *эр* + 21 сөз (*эркек*, *эрдем* сөздөрү кошулду); *киши* + 7 сөз; *жигит* + 6 сөз (*жигиттик*, *жигитчилик*, *жигитсинүү* дериваттары менен бирге). Ал эми үчүнчү лексикографиялык булакта: *киши* + 8 сөз (предикативдик дериваттары – 4, субстантивдик – 3, адъективдик – 3, идиомалык - 11); *эр* + 8; *жигит* – 4. Сөздүктөрдөгү айрым сөздөрдө *эр*-уңгусу катышканы менен алардын мазмунунда антропологиялык, маскулизмдик семантика жок.

3.3. “Эркек/man” концептинин башкы номинанттарынын моделдер боюнча берилиши

Россиялык белгилүү когнитолог-концептологдор З.Д. Попова менен И.А. Стернин когнитивдик лингвистика боюнча очерктеринде концептуалдык изилдөөнүн негизги методдорунун бири катары мүмкүн болушунча көптөгөн сөздүктөрдүн жардамында ачкыч сөзүнүн

чечмелеништерин анализдөө ыкмасын сунушташкан. Биз ушул ыкманын негизинде “эркек/man” концептинин ачкыч сөзү болгон *ama/father*, *бала (уул)/son*, *эр/husband*, *күйөө/husband*, *абышка*, *карыя/old man* сыяктуу лексемалардын ар кыл сөздүктөрдөгү чечмелеништерин, туундуларын белгилеп, аларды сөз түркүмдөрү жана сөз жасоочу мүчөлөр боюнча ар кыл моделдерге бөлүштүрүүгө аракет жасайбыз. Бул үчүн академик А.А. Акматалиевдин жалпы редакциясы астында 2010-жылы басылып чыккан “Кыргыз тилинин сөздүгү” жана “Merriam-Webster dictionary” сөздүгүнүн материалдарына таянабыз.

Эркек

1. Model 1. N (мында N – noun – зат атооч): *эркек* – адамдын, айбандын, жаныбардын ж.б. эр жыныстуусу. *Кызым тогуз, эркек жок* (“Эр Төштүк”). *Эркек бала. Эркек торпок.* Сөздүктө “эркек” түшүнүгүн биологиялык мааниси биринчи орунда турат, андан кийин гана социалдык, коомдук мааниси, үй-бүлөлүк, тууганчылык абалы (*баба, чоң ата, ата, бала, уул, уул небере, ага-ини, күйөө, эр, жар, күйөө бала, жезде, бажса, кайната, кайнага, кайни, таята, таяке* (диал. *тага*), *жээн, бөлө ж.б.*) жана физиологиялык өзгөчөлүктөрү берилет [Кыргыз тилинин түшүндүрмө сөздүгү, 2015]. *Эркек бала* – жаш эркек бала, кыргыз менталитетинде эркек баланын орду чоң. Күнүмдүк турмушта бат-бат колдонулган *Эркек баласы жокпу же артында туягы барбы?* суроосунан *эркек* сөзү өзгөчө статуска ээ экендигин байкаса болот. Кыргыз эли *туяк* сөзүн синекдохалаштырып, “уул бала”, “эркек бала” түшүнүгүнүн ордуна колдонот.

2. Model 2. N+N+V (мында V – verb – этиш): *эркек каргадай чокчоңдоо* – фразеологизми метафоралаштыруу жолу менен эркектин жөнү жок, ыгы жок бирөөгө корсулдоосун, кыр көрсөтүүсүн чагылдырат.

3. Model 3. N+N: *эркек тана* – эркек бала, эркек аты бар деген маанини берет, “колунан эркек аткара турган иш келбесе да, эркек аты бар” деген образдык, аксиологиялык, көбүнчө негативдик семантиканы туюндурат. *Эркек тана эмеси, алы келбесе да, аракет кылып, тырбалаңдап жатат,* -

деп чоң ата небересине ыраазы болгондой (“Ала-Тоо”). Эркек тана бойдокчулук кылган уландарды ээрчип кетти (Токомбаев).

4. Model 4. ADJ (мында ADJ – сын атооч): *эркектик* – эркекке таандык, эркек кишиге мүнөздүү касиеттер. Кыргыз менталитетинде эркектик ар-намыс, иш-аракет, сөз, убада баарынан жогору турат.

Үй-бүлөдөгү эркек адамдын статусуна карата

5. Model 1. N: *ата* – балалуу эркек (өзүнүн балдарына карата), уул-кыздын өз атасы, үй ээси, түтүн башчысы. Кыргызда атанын айтканы – балдарына мыйзам, үй-бүлө үчүн ыйык. *Ата* – негизги функциясы тукум улоочу, үйдүн кожоюну. *Кыз атасы – Кулжыгач* (“Олжобай менен Кишимжан”). *Ата – аска-зоо, эне – боорундагы булак, бала – ортосундагы шам чырак* (макал).

6. Model 2. Ата+N: *ата-баба* – түпкү тек. *Ата-бабасынан бери мал багып күн көрүшөт* (“Кыргыз руху”).

7. *Ата-жото* – ата-баба, жети ата жана андан мурунку түпкү ата-баба. *Анын ата-жотосун сен өлтүргөн жок элең го* (Бейшеналиев). Кыргыз санжырасында адамдын ата теги жөнүндө маалымат берүүчү “жети ата” түшүнүгү да жашайт. Жети атасын билбегендер коомчулукта сынга кабылат.

8. *Ата журт* – ата-баба жердеген аймак, ата конуш. *Ак кардуу тоону ээлеген, Ата журтум кыргыз эл* (Токтогул).

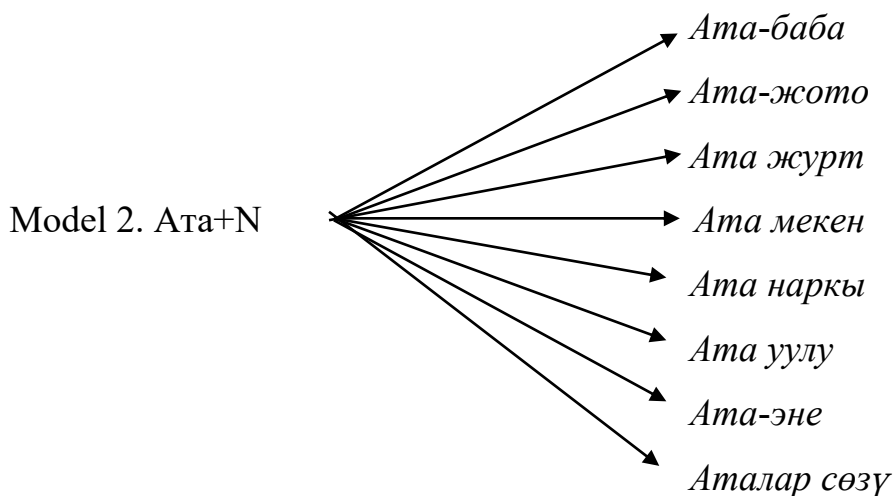
9. *Ата мекен* – ата журт. Бул эки түшүнүк көбүнчө синонимдер катары колдонулат. (англисче *Ата мекен- Motherland- mother- ana, эне, land- жер*).

10. *Ата наркы* – мурдатан, ата-бабадан калган үрп-адат, каада-салт, ата салты. *Ата наркын унутпоого тийишпиз* (Турусбеков).

11. *Аталар сөзү* – “Атанын сөзү – акылдын көзү” дегендей, *ар бир үй-бүлөнүн башчысы – ата*.(kitep.kg.)

12. *Ата уулу* – бир атадан тарагандардын өкүлү маанисинде. *Ата уулу – уруу түзүлүшүндөгү топтордун эң майдасы. Ата уулунан калганы* (“Манас”).

13. *Ата-эне* – ата менен эне, үй-бүлө башчылары. *Ата-энеңе эмне айтайын?* – *Салам* (Акматов). Бул моделге баш ийген кош жана кошмок сөздөрдүн корреляциясын схема түрүндө берсе да болот:

14. Model 3. ADJ+ата: *чоң ата* – атанын атасы (балага карата).

15. Model 4. N+ата (мында N – numerals – сан атооч): *жети ата* – ата текти билүүгө байланышкан генеалогиялык түшүнүк. Кыргыз менталитетинде ар бир адам жети атасын билүүгө тийиш, эгерде жети атасын билбесе, кул менен барабар.

16. Model 5. Ата+N+suff. (мында N – noun – зат атооч, suff. – суффикс): *ата-баладай* – бири ата катарында, бири бала катарында болуп кеткен сыяктуу, абдан ынтымактуу, мамилелери жакын, бири-бирин сыйлашкан ынак. *Ары тууган, ата-баладай болуп калдык эле* (Жантөшев). Бул модель А – adverb – тактооч функциясында да колдонула алат. *Асан менен Таимат ата-баладай жүрүшөт* (оозеки кеп).

17. Model 6. Ата+N+V: *ата жотосуна жетүү* – ата-бабасынан бери козгоп абдан катуу тилдөө, жер-жеберине жете сөгүү.

18. *Ата таягын кармоо* – ата салтын улантуу, ата жолун жолдоо. *Ата таягын бала кармады, ата кечкен сууну бала кечти* (Осмоналиев).

19. Model 7. Ата+V: *ата безер* – эч кимге баш ийбеген, өтө ээнбаш. *Жалгыз бала деп көзүн карап жүрүп, ошондой ата безер болуп калбадыбы* (“Ала-Тоо”).

20. Model 8. Ата+N+N+V: *ата сакалы ээгине бүтүү* – жаштык курактан өтүп, токтолгон куракка жетүү маанисин берген туруктуу сөз айкашы. Алар ата сакалы ээгине бүтүп калган адамдар болчу (Бердикеев).

Бала.

21. Model 1. N: *бала* 1. Наристе, жаш бөбөк, жалпы эле уул-кыз (ата-энесине карата). Чуркап жүргөн бала – 3-4 жаштагылар, тестиер бала – 5-12 жаштагылар, бир мүчөлүү бала – 13 жашта, мурду көпкөн учуру – 14-15 жашта деп айтылат. *Эне төрөйт баланы, жарайт деп түрдүү намыска* (Жантөшев). 2. Жалпы эле улуулардын кичүүлөргө кайрылуусунда колдонулат. *Кой, сен да убара болбо, балам* (Сыдыкбеков).

22. Model 2. Бала+N: *бала-бакыра* – бир үй-бүлөнүн балдары, үй-бүлө башчысынан башкалары, бала-чака, өңчөй жаш балдар. *Жапарды көргөндө бала-бакыра дебей аны ээрчип келишти* (Баялинов).

23. *Бала-бото* – бала, балдар.

24. *Бала мүнөз* – бир нерсеге тез ишенген, момун, жумшак мүнөз.

25. *Бала периште* – баланын айтканы келет, бала мурун сезет, баланын оюнда жакшы тилек болот деген мааниде колдонулат.

26. Model 3. Бала+ADJ: *бала жандуу* – баласаак менен бирдей. *Жаш туруп бала жандуусуң кантейин* (“Кыргызстан аялдары”).

27. Model 4. Бала+V+V: *бала басты болуу* – удаа-удaa төрөй берип, бала-бакырадан чыга албай калуу.

28. Model 5. Бала+V: *бала оозантуу* – жарык дүйнөгө келген перзенттин оозуна биринчи жолу ырымдап, энелердин карын бузуп, сары май салуусу.

29. Model 6. ADJ+бала: *боз бала* – ар нерсенин жөн жайына анча түшүнө элек, чоңоюп, бой тартып келаткан, жигиттик куракка анча жете элек жаш бала = боз баш. *Беи жолдошу бар экен, Бешөө тең боз баш бала экен* (“Саринжи-Бөкөй”).

30. Model 7. Бала+V+N+N+V: *бала болуп башына жүн чыкканы* – туулганы, төрөлгөнү, жарык дүйнөгө келгени, жаралганы, өмүрүндө. Бул фразеологизм 4 компоненттен турса да, 1 эле маанини билдирет.

Уул

31. Model 1. N: уул 1. Эркек бала. *Уул жакшысы – урмат* (макал). 2. Тогуз коргоол оюнунда бир уяга түшкөн үч коргоол.

32. Model 2. Уул+suff.: *уулдаш* – тукум-тукум болуп бөлүнүп кетүү.

33. *Уулу учка, кызы кырга жетүү* – бала-чакасы өсүп жетилүү, этек-жеңи жайылуу, акар-чакар болуу.

Эр

34. Model 1. N: эр 1. Эркек киши, адам. *Эр өлтүрүп кун тартпай, Айдалып келдим алыстан* (Токтогул). 2. Аялдын күйөөсү, күйөө. *Кадырлаш болсо өлгөнчө, Катындын көркү эр менен* (Токтогул). 3. өт. Баатыр, жүрөктүү, жалтанбаган. *Сырттан Сыргак, эр Манас Сырдашкан киши аянбас* (“Манас”). *Эр даңкын эл чыгарар* (макал).

35. Model 2. Эр+N: *эр бүлө* – эркектер, эркек аттуунун баары. *Бүт эр бүлө минтип майданга аттанып жатабыз* (Абдукаимов).

36. *Эр жагы* – боз үй ичинин эшиктен кирген сол, эркектерге таандык жагы. Кыргыз элинин жашоо-тиричилигиндеги өзгөчөлүгүнүн бири болгон боз үйдүн ичинин эркек адамга тиешелүү жагы. *Меймандар сол кереге тарабына, эр жагына өтүп, сакалдуулар төргө отура баштаган* (Абакиров).

Күйөө

37. Model 1. N: күйөө 1. Аялдын эри (аялзатына карата). *Кишимжандай сулуунун, Байназар болду күйөөсү* (Усөнбаев). *Канчайым күйөөсүнүн табы жоктугун жакшы түшүндү* (Каимов). 2. Кыздын кудалаган жигити жана турмушка чыккан кыздын күйөөсү, аялдын эри (кыз тарапка, кыздын ага туугандарына, эже-жеңелерине карата). *Туюнбай барып сынайлык, Күйөө болчу баланы* (“Курманбек”).

38. Model 2. Күйөө+N: *күйөө бала* – кыз берген тараптын кызынын күйөөсү. Кызын аялдыкка алган баланын кайын журтуна аталышы. *Күйөө баланы пайгамбарым сыйлаган* (эл сөзү). *Тиги эки кишинин сары сакалы – күйөө балам* (Сыдыкбеков).

39. Күч күйөө – жубайынын (аялынын) ата-энеси менен бирге жашаган күйөө. *Күч күйөө болуп кирем деп, Кызын бекер алам деп* (“Олжобай менен Кишимжан”).

40. *Күйөө жолдош* – күйөөлөп барган, күйөө боло турган жигиттин жанында жүрүп, ар кандай ырым-жырым иштерине кийлигишүүчү жолдошу. *Күйөө жолдош деген сөз, бизге мурас калыптыр* (“Манас” С.О.).

41. Model 3. Күйөө+suff+V: *күйөөгө чыгуу (тийүү)* – турмуш куруу, бирөө менен баш кошуу. *Тилекке жетсек, ушул кезде күйөөгө чыксам деген үмүтүм бар эле* (Байтемиров).

42. Model 4. Күйөө+suff: *күйөөлө* – кудалашып койгон колуктусуна күйөөлүк жолу менен барып туруу, салт боюнча колуктусу менен белгилүү убакка чейин бирге болуп, үйүнө келип-кетип туруу. *Күйөөсүнүн эмдигиче күйөөлөп келбегени – жаман төлгө* (Сыдыкбеков).

43. *Күйөөлүк* – күйөөнүн абалы, күйөөнүн милдети. *Күйөөлүк жөнүн билгизип, Жеңе, балдыз жетелеп, Ак өргөөгө киргизип* (“Олжобай менен Кишимжан”).

44. *Күйөөлүү* 1. Кудалашып койгон күйөөсү бар. *Бай Карабай өз атам, Күйөөлүү кызга көз артам* (Тоголок Молдо). 2. Эри бар, күйөөгө чыккан. *Мен күйөөлүүмүн, сиз аялдуусуз* (“Ала- Тоо”).

Жар

45. Model 1. N: *жар* – жубайлардын бири, аялы же күйөөсү (улгайганга чейинки мезгилге карата). *Азамат эрге табылса, Айнектей сулуу жар артык* (Токтогул). Эркек менен аял бир бүтүндүктү туюндуруп, ал эми аны экиге бөлсө, жарым-жарымдан бөлүнөт эмеспи. Демек, бул сөз диереза фонетикалык кубулушунун негизинде -ым мүчөсүнөн ажырап, аны компрессия (кысуу, кыскартуу) процесси коштоп *жарым* деген сөздөн келип чыкса керек деп жоромолдойбуз. Балким, *эр* уңгу сөзүнөн эле протеза мыйзамы (баштапкы *ж*- тыбышынын жалгануусу) аркылуу уюшулгандыр. Кыргыздар эки жаш баш кошкондо жар-жар айтып, түгөйү, жарымы табылды деп той өткөрүп келишет.

46. *Жолдош* – аялы же күйөөсү. *Атакем кошкон жолдошум, Энекем кошкон теңдешим* (“Эр Төштүк”).

Аба

47. Model 1. N: *аба* – өзүнөн улуу эркек бир тууганы, аталаш агалары (“байке”, “аке” деген мааниде).

48. Model 2. N+suff.: *абаке* – өзүнөн улуу эркек адамга ызат менен кайрылуу формасы.

Ага

49. Model 1. N: *ага, аке, байке* – (*бай аке- урматтоо, сыйлоо маанисинде*) – өзүнөн улуу эркек бир тууган. Эркек бир туугандардын же жалпы эле эркектердин жаш жагынан улуусу. *Кеткенче иним бир жүрүп, Кебин ал мендей агаңдын* (Токтогул). *Аке-* түшүнүгү тарыхта билгичтиги, акылмандыгы менен бааланган, элдик уулга эл тарабынан берилген даража мааниде да колдонулат.

50. Model 2. N+suff.: *агайын* – эркек бир туугандар, эки бир тууган. Жалпы эл журт, көпчүлүк.

51. Model 3. Ага+N: *ага-тууган* – бири-бирине туугандык байланышы бар адамдар.

Ини

52. Model 1. N: *ини(үка)* – өзүнөн кичүү эркек бир тууган, туугандык жагынан жакын адамдардын кичүүсү. *Каралашар жаны ачып, Ини же менде ага жок* (Жантөшев).

53. Model 2. N+suff.: *иничек* – *ини* сөзүнүн эркелетип айтылган түрү.

Аялына же күйөөсүнө карата эркек туугандардын аталышы

54. Model 1. N: *кайната* – аялынын атасы (күйөөсүнө карата), күйөөсүнүн атасы (аялына карата). Кызын аялдыкка алган баланын атасы.

55. *Кайнага (кайын ага)* – күйөөсүнүн агасы (аялына карата), аялынын агасы (күйөөсүнө карата). Күйөө баланын аялынын агалары. Күйөөсүнүн агалары аялга кайын ага же кайнага болот. Бул жерде бир эле аталыштын тыбыштык өзгөчөлүгү байкалат.

56. *Кайни (кайын уни)* – күйөөсүнүн иниси же күйөөсүнө жакындыгы бар адам (аялына карата) жана аялынын иниси же аялына инилик жакындыгы бар адам (күйөөсүнө карата). Эгерде *кайн* сөзүн уңгу морфема катары алсак, анда *уни* сөзү күчтүү опокопага (диерезанын бир түрү) кабылып, акыркы эки тыбышы түшүп калган болот. К. Сейдакматовдун “Кыргыз тилинин кыскача этимологиялык сөздүгүндө” *кайын уни* эки муун *ын* жана *ин*(гаплогия) катар келгениндигине байланыштуу бирин түшүрүүгө туура келген, бирок сөздүн жалпы мааниси бузулган эмес, мындан улам *кайни* сөзү келип чыккан деп айтылат (К.Сейдакматов, 127).

57. *Бажа* – эже-синдинин күйөөлөрү (бири-бирине карата). *Бажа бажаны көргөндө, башы кычышат* (лакап).

58. *Жезде* – бул кайнилеринин, балдыздарынын эжесинин эрин атоосу. *Кагылайын эжеке, картаң тура жездеке*.

59. Model 3. ADJ+ата: *Өгөй ата* – апанын экинчи күйөөсү, балдардын биологиялык атасы эмес. “*Өгөй ата тууралуу баллада*”- менин бир досумдун тагдыры тууралуу жазылган (Бектуруш Салгамани).

60. *Өгөй бала* – атага же апага өгөй, өз баласы эмес. *Өгөй бала ач көз жана куу болгондуктан бөлө келгенде ата-энеден калган жер менен мүлктүн көбүн алып коёт. Иниси чырылдап адилеттик издейт...*(Жомоктон).

61. *Өкүл бала* – Өкүл ата, өкүл энеге уул-кыз болгон үйлөнгөн үйлүү-жайлуу балдар. *Бир өкүл балам журналист болсо деп кыялданчу элем* (“Өкүл ата...” аңгемесинен).

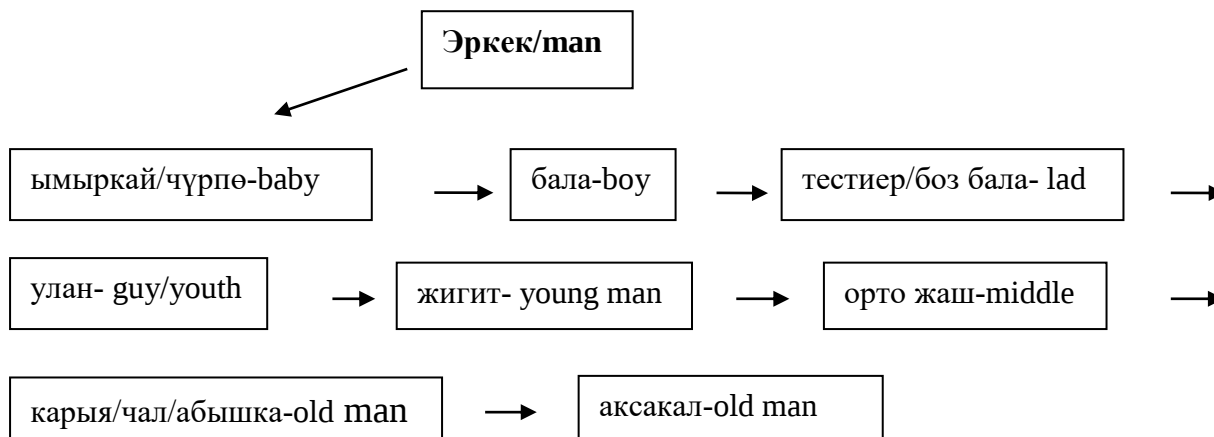
62. *Өкүл ата* – Баш кошкон жаш жубайларга акыл-насаатын айтып, билбегенин үйрөтүп турсун деп өкүл ата менен өкүл апаны шайлашат. Аларга жаштардын башын бириктирип, элдештирип туруу милдети жүктөлөт. “*Өкүл ата – өз ата, аман болсун кайыната*”(фб). Манастын өкүл атасы Карымбай – чириген бай болгон деп эпосто да айтылат.

63. *Таята* – уул-кыздын апасынын атасы.

64. *Таяке* – уул-кыздын апасынын бир тууган агалары жана инилери. Эненин төркүнү тараптын баарын эле жээн, таяке (тай агадан тага формасына

өткөн) деп айтат. Кыргыз элинин тууган-туушкандык терминдери өтө кенен, бул терминдердин маанисин, жашоодо колдонулушун ар тараптуу изилдесе болот.

Кыргыз жана англис тилдериндеги “эркек/man” концептинин номинанттарын жаш курактык өзгөчөлүккө карай бөлүштүрсө, ар бир куракты мүнөздөгөн төмөнкүдөй аталыштар колдонулат:

Төмөндө “эркек/man” концептинин кыргыз жана англис тилиндеги жаш курактык өзгөчөлүктөрүн моделдер аркылуу бергенге аракет кылалы.

Model 1. N:

Наристе – жаңы төрөлгөн ымыркай. <i>Ымыркай бала куштун көлөкөсүнө тоңот.</i>	Baby- new born child.
Бала 1. Наристе, жаш бөбөк, жалпы эле уул-кыз (ата-энесине карата). Чуркап жүргөн бала – 3-4 жаштагылар, тестиер бала – 5-12 жаштагылар, бир мүчөлүү бала – 13 жашта, мурду көпкөн учуру – 14-15 жашта деп айтылат. Эне төрөйт баланы, жарайт деп түрдүү намыска (Жантөшев). 2. Жалпы эле улуулардын кичүүлөргө кайрылуусунда колдонулат. Кой, сен да убара болбо, балам (Сыдыкбеков).	Boy – а) a male child or youth (эркек бала); синонимдери катары young man, juvenile, kid, minor, junior, lad номинанттары берилет жана көпчүлүк учурда оозеки сүйлөө речинде колдонулат. Мис., A four-year-old boy – 4 жашар бала; б) son – балам; в) an immature male – жашы жете элек өспүрүм бала; д) a male romantic partner (boyfriend) – жигити, сүйүктүүсү. Boy-бала- маанисинде жалпы түшүнүк, ал эми son – балам же кимдир бирөөнүн уул баласы тууралуу маанини билдирет.

Улан – үйлөнө элек жаш жигит, бой тартып калган жаш адам. Балакат мезгилден өтүп, жигит боло баштаган учур. *Уста баатыр уландарга дайыма акылын айтып, аларды эл таламын көздөөгө чакырат* (“Эр Табылды”).

Бозой – кырчын жаш жигит, боз улан. *Кармасам дейт жаш бозой, Козо терген колуңдан* (Уметалиев).

Жигит 1. Бой жеткен, эр жеткен эркек, боз улан (кылмурут, кермурут). Жигиттин күчкө толуп, ооматы келип турган мезгили. Эр ортонуна чейин жигит деп, 50 жаш – жигиттиктин туу чокусу деп айтылат.

Чүкө ойнобойт, жигит болгон кулунуң (Турусбеков). Тайманбаган, тартынбаган, кайраттуу жаш адам, азамат.

Эр жигит эл четинде, жоо бетинде (макал).

2. Күйөө боло турган, көңүлгө жакын жаш адам.

Жигит келсе, кыз даяр (макал).

Карыя – 1. Жашап калган, жашы улгайган, кары киши. *Ак сакалдуу карыя, акылы терең дарыя* (макал). *Мамбет карыя уландар менен иштей берүүнү каалады* (Сасыкбаев).

2. Жашы улуу, кары адамдарга (эркектерге) улуулугун урматтап кайрылуу түрү. Бул – мерчемдүү өмүрүн өтөп, пайгамбар жашынан өтүп жаткан аталардын сылык аталышы.

Чал – абышка, карыя, карып калган адам. *Сакалдын көркү чалда бар, Сулуунун көркү калда бар* (Токтогул). К.Сейдакматов *Чал* сөзүнүн этимологиясында байыркы түркчөдө *чал* “ак, ак куба” манисин берген (Чалкуйрук- куйругунда агы бар аттын аты), демек жашы улгайганда сакалы, чачы агарган эркек адамды *акчач* же *сакалы ак* деп айтуунун ордуна *чал* деп айтылып калган деп жазган.

Абышка – кары киши, чал, карыя. Кемпири өмүрлөшүн *абышка* деп чакырат, *чал* деп айтуусу бир аз оройураак угулат, ал эми *карыя* деп кайрылуусу – маданияттуулуктун белгиси. *Абышка күрөгүнө жөлөнө кеп салды* (Сасыкбаев).

Аксакал 1. Улгайып калган, карыган же жаш жагынан улуулук кылган адам. *Аксакал дебей жаш дебей, алдыга койгон ураан бар* (Тоголок Молдо). 2. Бир айылдын, уруунун башкаруу, акыл-кеңеш берүү жактарын тескеген башчысы, көбүнчө жашы улгайып

Lad (young adolescence) – a boy or a young man – тестиер бала; синонимдери: *youngster, youth, junior, kid, nipper*. Мис., *Life was hard when I was a lad* – Мен бала кезимде жашоо оор болчу.

Fellow (late adolescence) – a man or a boy – жаш жигит; синонимдери: *guy, lad, chap*. Мис., *He was extremely obliging fellow* – Ал аябай элпек жигит экен.

Chap – sl. a man or boy (brit. informal). Мис., *I am a very lucky chap* – Мен аябай жолдуу баламын. Оозеки-сүйлөшүү

стилинде эркек киши же эркек балага карата колдонулуучу формасы.

Guy – (informal) a man; синонимдери: *boy, chap, youth, lad, fellow, bloke, chum* – жигит, улан (оозеки кепте). Мис., *He is really a nice guy!* – Ал чындыгында эле сонун жигит!.

Middle aged man – man between the age of about 40 and the age of about 60 - 40-60 жаштагы эркек адам. **Syn.** *mature, elderly, grey-haired*.

Физикалык өзгөчөлүктөрүн эске алганда эркектин чачы буурул тарткан кез деп түшүндүрүлөт.

Мис., *Three men came into the room, the two doctors and a short, middle-aged man with a round face and a graying mustache*. (Бөлмөгө 3 эркек кирди, алардын экөөсү доктор жана бирөөсү орто жаштагы, бети тегерек мурутуна ак түшө баштаган эркек болчу.)

Old man – an elderly male person- жашы улгайып калган, сакал

калган башкаруучусу, акылманы. Бул – жашы улуураак, акылы жетик, адилеттүү жүрүш-турушу менен оозго алынган, элге кадыр-баркы бар, сындуу, келбеттүү көрүнгөн таасирдүү адам. Мындай адамдарды мурунку мезгилдерде бий-болуштар, бай-манаптар урматтап, алардан акыл сурашкан, айткандарын кылышкан. 3. Кызматы, мансап орду жагынан жогору же жалпы эле жашы улуу адамдарга карата урматтоо, сыйлоо иретинде колдонулат. Аксакал, көк сакалдар – улуу-кичүүлөр, бүт бардыгы, чогуусу менен.	муруту агарган эркек адам. Syn. <i>golden age, silver fox, grandfather, patriarch, the patriarch of the clan, old age pensioner, old person, greybeard, whitebeard.</i>
---	---

Жигит+suff. : *жигитсин* - өзүн жигитмин деп сезүү, жигит катарында көрүү.

Жигиттик 1. Жигит курагы, жигит мезгили. *Чоңойдум. Жигиттикке күндөр жетти* (Осмонов). 2. Жигит кезге, жигит курагына, бозойлорго таандык. *Жыргап жүргөм бир кезде, Жигиттик доор жашымда* (Тоголок Молдо). 3. Азаматтык, эр жигитке таандык сапаттар. *Жалындап жоого аттан деп сүрөп турат, Жигиттик, эрдик, кайрат, ата намыс* (Маликов).

Жигитчилик – жигитке, жигит кезге таандык болгон сапаттар, касиеттер.

Model 3. Жигит+N: *жигиттин гүлү* – жигиттин мыктысы, өтө чыгааны. *Жигиттин гүлү белемсиң* (Бейшеналиев)

Model 2. N+N

уул бала – тестиер эркек бала. Мис., <i>"Бир уул балам, эки кызым бар, барына шүгүр"</i> – деди кемпир. син. эркек бала; Мис., <i>Эркек бала туулганда намыс үчүн жараткан.</i>	a male child - from birth to full growth, especially one less than 18 years of age- 18 жашка чыга элек эркек бала. Syn. <i>youngster, youth, guy, lad.</i> <i>You've been a very naughty boy! Сен аябай шок бала болчусун!</i>
--	---

Model 3. Adj. + N

Боз бала – жаш жигит. Ар нерсенин жөн жайын анча түшүнө элек, чоңоюп, бой тартып келаткан, жигиттик куракка	Baby boy – ымыркай эркек бала. Мис., <i>She had died in childbirth, leaving her husband with a baby boy-</i> Ал көз жарып, каза болду, күйөөсү кичинекей ымыркай бала менен калды.
---	--

анча жете элек жаш бала. <i>Кыз-келин менен өң боз бала көлдүн кылаасына чыгышты</i> (Сыдыкбеков). <i>Алардын көзүнө мен боз бала, капарларына илип тоотушпайт</i> (Бейшеналиев). <i>Боз бала, жигит аралаш, кыз-келин менен жарышып</i> (“Сейтек”). Боз улан - Аял ала элек жаш жигит. Мис., <i>Бокен анда боз улан. Мүмкүн ушу кызга биринчи жолу ашык болушудур</i> (Каимов). <i>Боз улан кезимде, шаарда окууну бүтөр жылы жатакананы таштап кетип калдым</i> (Жусупов).	Little boy – кичинекей эркек бала. Мис., <i>The little boy looks upset- Кичинекей эркек бала капа көрүндү.</i> Teenage boy – өспүрүм бала. Мис., <i>This is quite a different problem from that of the teenage boy.- Бул өспүрүмдүн такыр башка көйгөйү.</i> Young boy - adolescent boy – чоңоюп калган эркек бала. Мис., <i>However, the young boy was not to be found.- Кандай болгондо да жаш бала табылбады.</i>
---	--

Жогоруда кыргыз тилинин сөздүгүнөн алынган, “эркек” концептинин ачкыч сөздөрүнө катыштыгы бар 77 бирдиктин маанилери моделдерге бөлүштүрүлүп берилди.

“Эркек” концептинин репрезентативтерин иликтөөдө кыргыз тилинин сөздүктөрүн пайдаландык. “Эркек” концептинин лексикалык (сөздүктөрдөгү) репрезентациясы анын ядросунда жана перифериясында тематикалык жактан жалпылаштырылган катмарлардан турган 30 микроталааны белгилеп көрсөтүүгө жол берди. Сөздүктөрдүн алынган маалыматтардын негизинде “эркек” концептинин маани-маңызын ачып берүүчү эр ачкыч сөзү төмөнкү маанилеш синонимдерге ээ: *эркек, күйөө, жар, уул, ата, чон ата, абышка, чал, карыя, аксакал, бала, боз бала, улан, жигит, мырза, аба, ага/аке, уни, агайын, жээн, бөлө, таята, таяке, күйөө бала, жезде, кайната, кайнага, кайни, өкүл ата, өкүл бала, өгөй бала, өгөй ата, өгөй ага өгөй уни, ж.б.* Бул синонимдик бирдиктер бири-биринен лексикалык маанилеринин боёктуулугу, колдонуу жана стилдик өзгөчөлүктөрү менен айырмаланышат. Бул жерде “эркек” баштапкы маани б. а. денотативдик маани катары концептинин борборунан орун алат. Ал эми кийинки маанилери баштапкы маанинин чегинде жаралгандыктан концептин жакынкы жана алыскы жака белинде жайгаштырылат. Сөздүктөрдөгү материалды анализдөө концептин структурасын ачып берүүгө мүмкүнчүлүк түздү. (2.1- таблица)

№	Сөздөр	А. Акматалиев, Кыргыз тилинин сөздүгү, Бишкек, 2015.	Кыргыз тилинин түшүндүрмө сөздүгү (1969-ж.) Ж.Шүкүров	Э.Абдуллаев, Д.Исаев, “Кыргыз тилинин түшүндүрмө сөздүгү”, 1984-ж.,	Хусейн Карасаев “Карасай сөздүк”, Бишкек, 1996-ж.,	К.Сейдакматов “Кыргыз тилинин кыскача этимологиялык сөздүгү”, 1988.	О.Каратаев,С.Эралиев “Кыргыз этнографиясы боюнча сөздүк” 2005.	Кыргыз тилинин сөздүгү. - Б., 2010.	Русско-кыргызский словарь 51 000 слов / под ред. К.К. Юдахина.	Кыргыз тилинин корпустук лингвистикасы
1	эр	+	+	+	+	+	+	+	+	+
2	эркек	+	+	+	+	+	+	+	+	+
3	күйөө	+	+	+	+	+	+	+	+	+
4	жар/жубай	+	+	+	+	+	+	+	-	+
5	уул	+	+	+	+	+	+	+	+	+
6	ата	+	+	+	+	+	+	+	+	+
7	чоң ата	+	+	+	+	+	+	+	+	+
8	абышка	+	+	+	+	+	+	+	+	+
9	чал	+	+	+	+	+	+	+	+	+
10	карыя	+	+	+	+	+	+	+	+	+
11	аксакал	+	+	+	+	+	+	+	-	+
12	бала	+	+	+	+	+	+	+	+	+
13	боз бала	+	+	+	+	+	+	+	-	+
14	улан	+	+	+		+	+	+	-	+
15	жигит	+	+	+	+	+	+	+	+	+
16	мырза	+	+	+	+	+	+	+	-	+
17	аба	+	+	+	+	+	+	+	+	+
18	ага/аке	+	+	+		+	+	+	+	+
19	ини	+	+	+	+	+	+	+	+	+
20	агайын	+	+	+	+	+	+	+	+	+
21	жээн	+	+	+	+	+	+	+	+	+
22	бөлө	+	+	+	+	+	+	+	+	+
23	таята	+	+	+	+	+	+	+	+	+
24	таяке	+	+	+	+	+	+	+	+	+
25	күйөө бала	+	+	+	+	+	+	+	+	+
26	жезде	+	+	+	+	+	+	+	+	+
27	кайната	+	+	+	+	+	+	+	+	+
28	кайнага	+	+	+	+	+	+	+	+	+
29	кайни	+	+	+	+	+	+	+	+	+
30	өкүл ата	+	+	+	+	+	+	+	+	+
31	өкүл бала	+	+	+	+	+	+	+	+	+
32	өгөй бала/ уул	+	+	+	+	+	+	+	+	+

33	өгөй ата	+	+	+	+	+	+	+	+	+
34	өгөй аке	+	+	+	+	+	+	+	+	+
35	өгөй ини	+	+	+	+	+	+	+	+	+

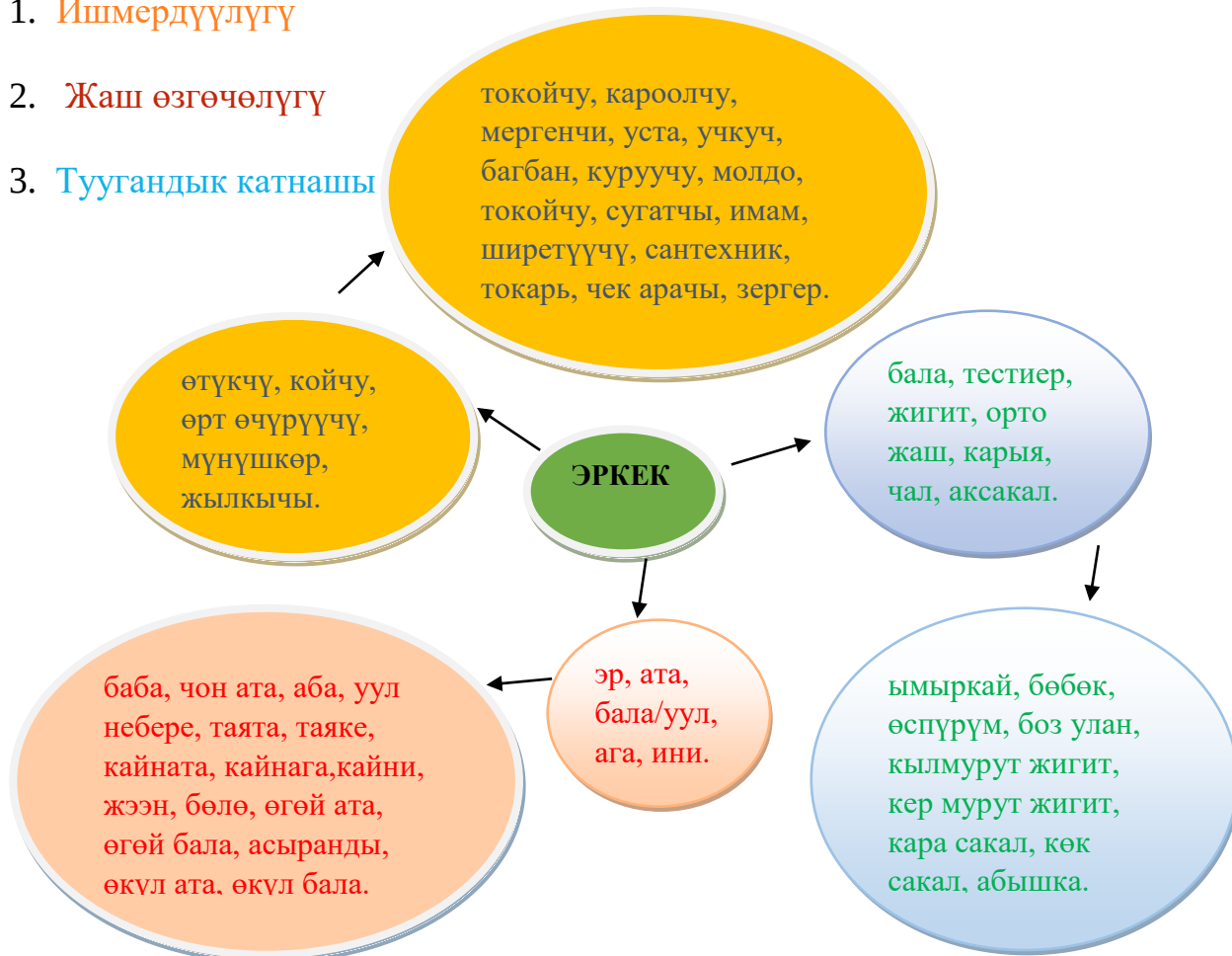
“Эркек” концептинин 35 номинанты жогорудагы 9 сөздүктөгү түшүнүк белгилерин иликтөөдө К.К. Юдахиндин “Русско-кыргызский словарь: 51 000 слов” – сөздүгүндө берилген, бирок мында “эркек” концептинин *жар, мырза, аксакал, улан, боз бала* номинанттары камтылбагандыгы аныкталды.

“Эркек” концептинин өзөгүнөн жана жака белинен орун алган туугандык катнашына карата – 21, ал эми жаш өзгөчөлүгүнө –15, коомдук статусуна карата –21 бирдик төмөндөгү сүрөттө чагылдырылды.

1. Ишмердүүлүгү

2. Жаш өзгөчөлүгү

3. Туугандык катнашы

Мындан тышкары биз К.К. Юдахиндин “Киргизско-русский словарь Юдахина (kg-ru)” – онлайн сөздүгүнө кайрылып, *эркек* сөзүнүн семаларын жана дериваттарын караганбыз. Бул эмгекте деле жогорудагыдай эле

маанилер көрсөтүлгөн. Кошумча иретинде руханий, мифологиялык аталыштарды учураттык. Мисалы, кыргыз элинин түп атасы – *Кыргыз ата* (этно. дух), жаныбарлардын колдоочулары/пири: кой атасы – *Чолпон – ата*, эчки атасы – *Чычаң – ата*, төө атасы – *Ойсул – ата*, жылкы атасы – *Камбар – ата*. *Кана, Гүлсарым, Камбаратаң жар болсун* (Ч. Айтматов), жерлердин аттары: *Ысык-Ата, Чолпон-Ата, Кочкор-Ата, Падыша-Ата* ж.б. Келтирилген түшүнүктөрдүн баарында *ата* сөзү “ыйык” деген маанини туюнтат. Бул аталыштардан кыргыз менталитетинде жаныбарлардын колдоочулары, жер аттары тууралуу мифологиялык түшүнүктөр катары сакталып, азырга чейин колдонулуп келе жатканын байкоого болот.

Англис тилиндеги “Merriam-Webster dictionary” сөздүгү “man” концептинин негизги номинанттарын төмөнкүдөй түрлөргө ажыратат.

Man

1. An individual human: an adult male human- сөздүктөгү эн биринчи түшүнүк белгиси катары *бойго жеткен эркек адам* маанисин берет.

2. Husband- эр, күйөө, жубай, жар. *Woman’s husband spoke slowly*- Аялдын күйөөсү акырын сүйлөдү. *Жубай, жар* формалары эркекке гана эмес, аялга да тиешелүү.

3. Lover: *He was her man* (сүйүктүүсү) – британ маданиятында “lover-сүйүктүүсү” он коннотацияда колдонулса, кыргыз менталитетинде (“*ойношу*”) терс мааниге ээ, бирок аял-эркекке карата тегиз айтылат. Мындан сырткары *the human race, humankind, the history of man* – адамзат, адамзат тарыхы, *a bipedal primate mammal, Homo sapiens* – адам баласы, *manhood* – эр жүрөктүүлүк, күчтүүлүк көрсөткөн киши, *manliness* – адамдык касиет сыяктуу жалпы колдонулуучу маанилери да берилген. Кыргыз тилиндеги эркек сөзүндө конкреттүүлүк, англис тилиндеги *man* сөзүндө жалпылоочулук көбүрөөк байкалат.

4. *Men* pl.: көптүк түрдө: адамдар/эркектер; *Men as the breadwinners of the family* – Эркектер үй-бүлөнүн багуучусу.

5. A student at a college or university: *a Bowdoin man* – окуу жайдын студенти, окуучусу. Демек, аял-эркекке карата жалпы колдонулуучу маани болуп саналат.

6. Christian Science: the spiritual image and likeness of God -христиан илиминде кудайдын образы деп түшүнүлөт.

7. Police - полиция, мис., *When I heard the siren, I knew it was the Man* (Сиренанын үнүн укканда, мен полиция келгендигин түшүндүм), дайыма баш тамга менен жазылат.

Орто жана байыркы англис тилинде *man, mon* негизинен *human being* (адам баласы), *male human* (эркек киши) маанилерин туюнтат. Merriem-Webster Dictionary сөздүгү *man* сөзү менен 142 сөз бирдиктерин берген, аларды талдоо аркылуу төмөнкүдөй моделдерди аныктадык:

Model 1. N (зат атооч) *man, male (bastard, bloke, buck, chap, dude, fellow, galoot, gentleman, guy, hombre, jack, joker, lad)*-13 синоним сөзү берилген;

Model 2. N+N (зат атооч+зат атооч) *boss man, fellow man, family man, con man, trans man* (38 сөз айкашы), ж.б.

Model 3. ADJ+N (сын атооч+зат атооч) *best man, wise man, little man, old man* (52 сөз айкашы), ж.б.

Model 4. Man+N (man+ зат атооч) *man cave, man hour, man day, man Friday* (14 сөз айкашы), ж.б.

Model 5. Man+ prep+N (man+предлог+ зат атооч) *man-at-arms, man-about-town, man-of-war, man of letters*, (11 сөз айкашы), ж.б.

Model 6. V (этиш) *man the post, manned by amateurs, man up* (3).

Man related words – эркек адамды атоочу сөздөр

Gentleman – a courteous and honorable man; syn. *cavalier, sir, man of honor, man of his word*. Бул аталыштарды кыргызчага которгондо: *сылык жана үлгүлүү эркек адам*, анын синонимдери – *кавалер, сэр, ардактуу адам, сөзүнө бекем эркек* деген түшүнүктөрдү алабыз. Мис., *As a man of honor, he did neither* – *Ардактуу адам катары ал эч нерсе жасабады*. Бул маанини кыргыз тилиндеги *мырза* сөзүнө жакындаштырып түшүнүүгө болот.

Old man – informal term for: a) *husband* – күйөө, эр; b) *father* – ата; c) *boyfriend* – жигити, досу, сүйгөнү; informal: *a man in authority* – бийликтеги адам; syn. *dad, daddy, father, papa, pater, pa*. Мис., *I used to work with your old man* – Мен сенин атаң менен иштечүмүн.

Spouse – as a partner to whom another is married; Middle Eng. *-espous* (masculine) – күйөө, эр, никеде турган эркек; синонимдери: *husband, mister, groom, soul mate, man, old man, better half*; Азыркы учурда никеде турган эркекке да, аялга да бирдей колдонулат.

Bachelor – an unmarried man – үйлөнө элек, бойдок жигит; *confirmed bachelor* – узак убакытка чейин үйлөнбөгөн же үйлөнүүгө кызыкпаган эркек. Мис., *He chooses to remain a bachelor* – Ал үйлөнбөй эле коюуну чечти.

Man сөзүнүн үй-бүлөдөгү, коомдогу абалына карата.

Grandfather (grandpa) – чоң ата, *father (daddy)* – ата, *brother* – ага (байке) же ини, *son* – баласы, уулу, *grandson* – уул небереси, *husband* (male partner in marriage), *spouse* – эр, күйөө, *uncle* – таяке (тага), аба, *nephew* – жээн, *cousin* – бөлө, *father-in-law* – кайната, *son-in-law* – күйөө бала, *brother-in-law* – жезде, *stepfather* – өгөй ата, *stepson* – өгөй бала үй-бүлөдөгү туугандык катнашына карата бирдиктер (15), ал эми жаш өзгөчөлүгүнө (5), коомдук статусуна карата (5).

Англис тилинде да “man” концептинин лексикалык (сөздүктөрдөгү) репрезентациясы (кодификациясы) концепттин ядросунда жана перифериясында тематикалык жактан жалпылаштырылган катмарлардан турган 31 микроталааны таблицаларда белгилеп көрсөттүк. (Таблица-2.2.)

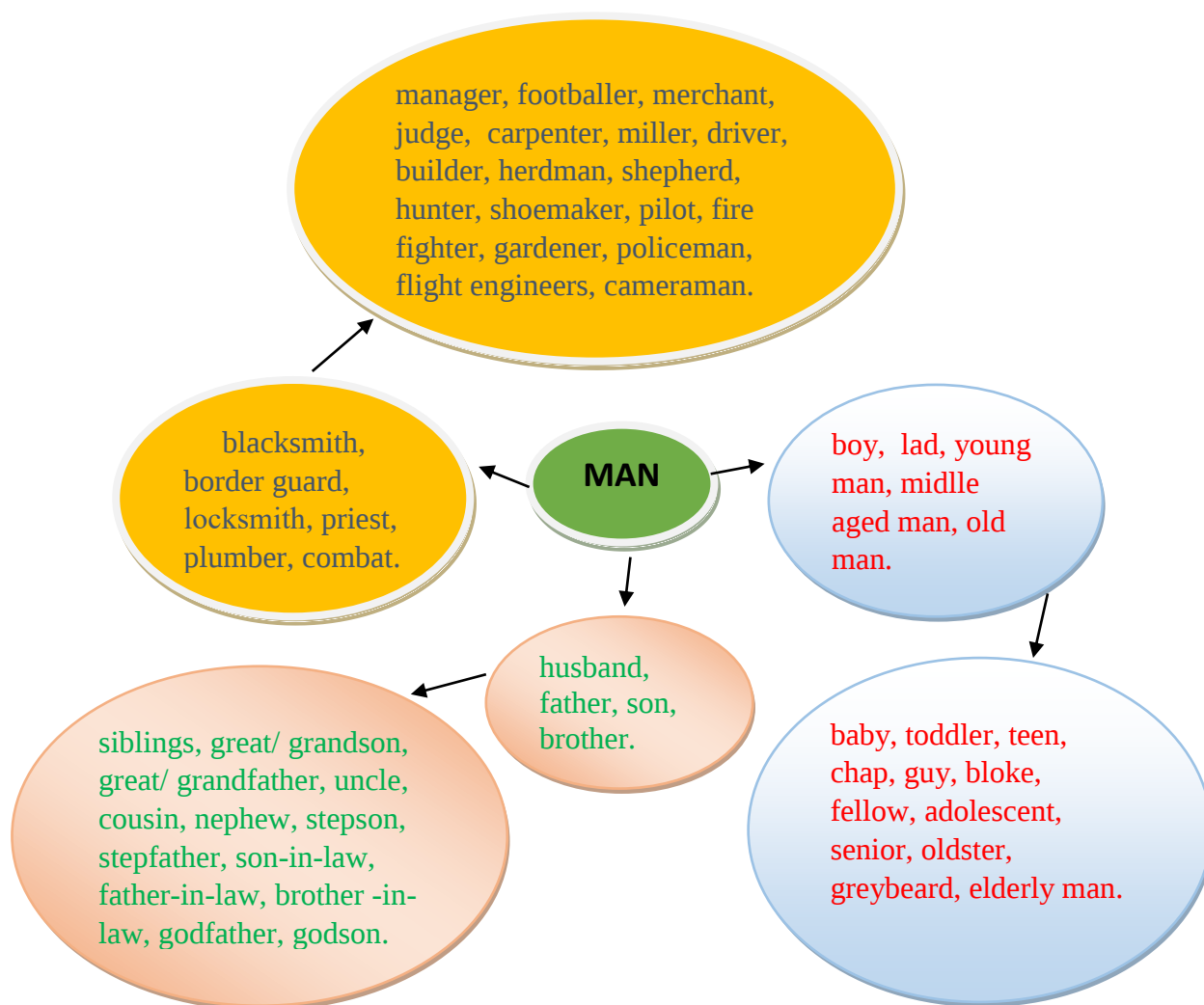
Таблица-2.2.

	Сөздөр	Websters Dictionary of English Usage (1989)	American Heritage Dictionary of the English Language, 5th Edition. [Electronic resources].	Chamber's etymological dictionary of the English language / ed. by J. Donald. – London & Edinburgh: W. & R. Chambers, 1874.	Мусаева В.И., Ташбалтаева Э.К., Жолчиева А.А. Кыргызча-орусча жана англисче сөздүк – Б.: 2009	Oxford English Dictionary түшүндүрмө сөздүгү, 1993, USA,	Oxford Dictionary, 2000, Oxford University Press, 2000	Oxford English Dictionary, second edition, Oxford University Press, 1989	Webster's Colledge Dictionary, 1989
1	husband/эр	+	+	+	+	+	+	+	+
2	male/ман/эркек	+	+	+	+	+	+	+	+
3	husband/күйөө	+	+	+	+	+	+	+	+
4	spouse/жар	+	+	+	–	+	+	+	+
5	son/уул/бала	+	+	+	+	+	+	+	+
6	father/ата	+	+	+	+	+	+	+	+
7	old man/абышка	+	+	+	+	+	+	+	+
8	old man/чал	+	+	+	+	+	+	+	+
9	old man/карыя	+	+	+	+	+	+	+	+
10	old man/аксакал	+	+	+	+	+	+	+	+
11	boy/бала	+	+	+	+	+	+	+	+
12	guy/чар/боз бала	+	+	+	--	+	+	+	+
13	guy/чар/улан	+	+	+	+	+	+	+	+
14	young man/жигит	+	+	+	+	+	+	+	+
15	gentleman/мырза	+	+	+	+	+	+	+	+
16	uncle/аба	+	+	+	--	+	+	+	+
17	brother/ара/аке	+	+	+	+	+	+	+	+
18	brother/ини	+	+	+	+	+	+	+	+
19	nephew/жеен	+	+	+	+	+	+	+	+
20	grandfather/таята	+	+	+	+	+	+	+	+
21	uncle/таяке	+	+	+	--	+	+	+	+
22	grandson/уул небере	+	+	+	+	+	+	+	+
23	stepfather/өгөй ата	+	+	+	+	+	+	+	+
24	stepson/өгөй бала	+	+	+	+	+	+	+	+
25	bachelor/бойдок	+	+	+	+	+	+	+	+
26	adopted/асыранды	+	+	+	+	+	+	+	+
27	father-in-law/кайната	+	+	+	+	+	+	+	+
28	son-in-law/ күйөө бала	+	+	+	+	+	+	+	+
29	brother-in-law/жезде	+	+	+	+	+	+	+	+
30	godfather/крестный	+	+	+	+	+	+	+	+
31	godson/крестник	+	+	+	+	+	+	+	+

Лексикографиялык анализдөөдө англис тилиндеги 8 сөздүктөн “man” концептинин түшүнүк белгилеринен 26 репрезанты аныктадык. В.И.

Мусаева, Э.К. Ташбалтаева, А.А. Жолчиеванын Кыргызча-орусча жана англисче сөздүгүндө *spouse/жар, uncle/таяке* сөздөрү, ал эми *өкүл ата/ өкүл бала* репрезанттары бир да сөздүктө берилбегендиги байкалды. Британ элинин диний көз карашында жаш баланы чиркөөдө чокундуруу учурунда тандалган эркек киши *godfather (крестный отец)*, бала ага *godson/крестник* болуп аталат.

Төмөнкү сүрөттө англис тилинде 3 багыт боюнча “man” концептинин үй-бүлөдөгү туугандык катнашына карата бирдиктер (20), ал эми жаш өзгөчөлүгүнө (17), коомдук статусуна карата (24) өзөктүк жана жака белдик бирдиктер көрсөтүлдү.

1. Occupations 2. Family tree 3. Age peculiarities

Эки тилдеги сөздүктөрдүн материалдары “эркек/man” концептинин маани-маңызын түздөн-түз ачып берүүчү *эркек, эр* ачкыч сөздөрү *ата, чоң*

ата, аба, бала, уул, эр, күйөө, жолдош, жубай, жар, абышка, карыя ж.б. номинанттар аркылуу репрезентацияланышын көрсөттү. Алар бири-биринен семантикасы, колдонулуу чөйрөсү жана стилистикалык өзгөчөлүктөрү менен айырмаланышат. Англисче *man* сөзү *эркек, эр, күйөө, эр жүрөк адам* лексемаларынын баарынын маанилерин камтыйт, *fellow, chap, guy, bloke* оозеки-кептик стилге таандык номинанттар *жаш жигитти* туюнтат, *lad* – *улан* сөзүнүн, ал эми *old man* түз маанисинде *кары эркек адамдын*(*карыя, абышка, чал*) эквиваленти болсо, формалдуу, кыйыр түрдө *дос, теңтуш, эр азамат* деген түшүнүктү берет. Англис тилиндеги *uncle* сөзү кыргызча *таякенин* ордуна да, *абанын* ордуна да колдонулат. Аналогиялык учур: *чоң ата* жана *таята* – *grandfather (grandpa)*. Ал эми *жээн* сөзү англичандарда роддук өзгөчөлүккө ээ. Алар *эркек* үчүн – *nephew*, *кыз* үчүн – *niece* аталыштарын колдонушат. *Brother* ага жана ини үчүн бирдей колдонулат. Аксакал, карыя, чал номинанттары бирдей *old man*, *бажа, кайни, кайнага* – *brother-in-law*, *аба, таяке* – *uncle*, *бөлө* – *cousin* формасы менен туюнтулат. Эрди-катынды билдирген *spouse* (*жубай, сунруг(a)*) лексемасы архаизмдик мүнөздө. XIII кылымда пайда болсо да, бүгүнкү күндө колдонуудан чыга элек. Кыргыз тилиндеги *өкүл ата, өкүл бала* номинанттарынын англис тилиндеги эквиваленттери жогорудагы сөздүктөрдө берилбеген. Дээрлик, кыргыз тилиндеги сөздүктөрдө *godfather* (*крестный отец*), *godson* (*крестный сын/крестник*) лексемалары аныкталбады. Демек, салыштырылып жаткан тилдерде концептинин репрезенттарын талдоодо лексикалык, семантикалык лакуналар бар десек жаңылышпайбыз.

Англис тилинде “*man*” концептинин оозеки-кептик стилге таандык номинанталарынын саны бир кыйла жогору. Кыргыз лингвомаданиятында “*эркек*” концептинин үй-бүлөлүк абалды же статусту чагылдырган номинативдик бирдиктери англис тилине салыштырмалуу бир топ байыраак жана ар түрдүү. Аларды талаа принцибине негиздеп, бөлүштүрө турган болсок, баштапкы, денотативдик маани борбордон, калган туунду жана экинчи даражадагы маанилер жакынкы жана алыскы жака белден орун алат.

3.4. “Эркек/man” концептинин мотивациялык, түшүнүктүк, образдык жана символдук белгилери

“Эркек/man” концептинин компоненттери төмөнкүдөй когнитивдик белгилерден турат: 1) мотивациялык (мотивдештирүүчү), 2) түшүнүк берүүчү, 3) образдык жана 4) символдук. Концепт көп катмарлуу, масштабдуу татаал түзүлүшкө ээ. “Эркек/man” концептине тиешелүү *мотивациялык* белгилер тарыхый жана этимологиялык талдоолор аркылуу аныкталат. *Түшүнүк берүүчү* касиети түшүнүктүн көлөмү менен мазмунун ачып берүү үчүн кызмат кылат. *Образдык* компоненти концептинин ар кандай образдар, көрүнүштөр аркылуу чагылдырылышын камсыздайт. Ал эми түшүнүккө ар тараптуу баа берүү, аны салыштыруулардын негизинде сыпаттоо *символдук* белгилердин жардамында ишке ашат. Кыргыз жана англис тилдериндеги материалдын негизинде аталган белгилерди ачып берүүгө аракет кылабыз.

1. “Эркек/man” концептинин мотивациялык белгилери

“Эркек” концептинин кыргыз тилиндеги мотивдештирүүчү белгилерин аныктоо үчүн *эр* сөзүнүн түшүндүрмө жана этимологиялык сөздүктөрдө берилген маанилерин көркөм адабий тексттердин нугунда талдап чыгабыз. Мотивациялык белгилер катары адамдын турмушундагы, дүйнө таануусундагы айрым бир фрагменттерден турган аталыштар кирет. Аларда сөздүн ички структурасы чоң мааниге ээ, ал эми ошол ички структура эркек жөнүндөгү образдын борбору болуп калат да, өзүнүн артындагы чоң маанилердин мотивациялык белгилерин көрсөтөт. Бала төрөлгөндө ким экенин сүйүнчүлөөдө эвфемизмдер колдонулган. Мисалга алсак, эркек бала жарык дүйнөгө келсе, “бөрү”, “ам байлаар”, “ам токуур” төрөлдү деп айтышкан. Кыргыз маданиятында мындан башка да *ата-баладай болуу* (ынтымактуу, жакын), *журт атасы* (эл башкарган), *ата наркы* (сый урматтуу), *ордо ээси* (үйдүн ээси), *атанын баласы* (ата намысын сактаган), *жигиттин гүлү* (алдынкы, үлгүлүү), *боз бала* (жаш улан), *эр жигит*, *шер* (тарыхый), *жолборс жүрөк* (тарыхый, тайманбас), *көк жал* (тарыхый,

баатыр), *көйкашка* (тарыхый, баатыр) сыяктуу эркек адамдын аброюн жогору көтөргөн, эр жүрөк баатырдыгын даңазалаган, жашоодогу ордун аныктаган, нарк-насилин сактаган сөз айкаштары ар бир кыргызга түшүнүктүү.

Ошол эле учурда кыргыз тилинде эркектин терс мүнөзүн чагылдырган бирдиктер да жок эмес. Мисалы, *коен жүрөк, көпкөн жигит, адеби жок, эл безери, тилазар, үй күчүк, Шодокондун бүркүтүндөй жулкунган, жатып ичер, жеңил баа, карамүртөз* сыяктуу туруктуу сөз айкаштарында терең маани камтылган, эркектин коркоктугун, акылсыздыгын, маданиятсыздыгын, жалкоолугун, ач көздүгүн, кара мүртөздүгүн сүрөттөйт.

Англис тилинде “эркек/man” концептинин компоненттери болгон *эркек/man, ama/father, бала/son* сөздөрүн камтыган бир топ бирдиктер британ дүйнөсүнүн тарыхын жана үрп-адатынын чагылдырат. Мисалы, *best man* – шафер – күйөө жолдош, *a man of his word* – сөзүнө туруктуу, *a man of ideas* – тапкыч адам, *a man of iron* – эрки күчтүү, *a man of law* – юрист, *a man of mark* – белгилүү эркек, *a man of means* – бай адам, *man of men* – эң жакшы адам, *a man of nothing to do* – жалкоо, *a man of office* – чиновник, *a man of the world* – тажрыйбалуу адам, *man of the house* – үй ээси, *the black man* – шайтан адам, *a broken man* – ууру, каракчы, *career man* – профессионал дипломат, *city man* – коммерсант, *confidence man* – аферист, *family man* – үй-бүлөлүү, *fancy man* – юморист, *good man* – колунда бар адам, *the good man of the house* – үй ээси, *heavy man* – оор трюктарды аткарган актер, *a made man* – коомдо өз ордун тапкан адам, *hold-up man* – бандит, *John Thompson's man* – аялынын айтканынан чыкпаган эркек, *ladys' man* – аялпоз, *a man about town* – оюн зоокту сүйгөн эркек (денди), *Man Friday* – ишеничтүү адам, *a man of courage* – эр жүрөк, *a man of family* - тектүү эркек, *between man and man* – эркекче, *father confessor* – дин кызматкери (духовник), *the Father of Faith* – чиркөөнүн башкы кызматчысы, *Father of Time* – убакыт атасы (дедушка-время), *the Holly Father* - чиркөө кызматчысы (священник), *the Father of English Printing* - Англияда китеп басып чыгарууну негиздеген адамдын лакап аты (прозвище-родоначальника книгопечатания в Англии), *father of lies* - калп атасы, *father*

of Lights – кудай (создатель света. библ.), lie with one's Fathers – ата жайына жерге берүү, city fathers – шаар кеңешинин мүчөлөрү, father of chapel – типографиядагы жумушчулардын башчысы, the Father of the City – Лондон шаарынын карылары/ардагерлери (олдермен Лондона), the Father of the House – эл өкүлдөрү палатасынын эң улуусу, native son – өз мекенинин уулу, the prodigal son – тентип жүрүп кайра келген уул, son and heir – улуу бала (старший сын), son of bitch – шылуун, шумпай (мерзавец), son of Adam – эркек (сын Адама, мужчина), the Son of God - Иисус Христос, a son of Mars – аскер адамы, a son of Neptune – моряк, a son of shame – никесиз төрөлгөн бала, son of toil – эмгекчил ж.б.

Мындан сырткары кыргыз менталитетинде эркектин ар кыл кырдаалдардагы функцияларын түрдүү фрагментардык конструкциялар менен белгилешет. *Ата – балага сынчы; Жакшы эр элин өргө сүйрөйт, жаман эр элин көргө сүйрөйт; Жаман жигит жан сактайт, жакшы жигит эл сактайт ж.б. Атадан үч уул төрөлсө, алардын кыял-жоругу бирдей болбойт, мындай учурда карыялар: “Атадан кем бала”, “атага тең бала”, “атадан артык бала”, – деп айтышат. Кем бала атанын абийирин төгөт, жүзүн жер каратат, наалатка калтырат. Атага тең бала жогору бааланып, атасынын жүзүн эл алдында жарык кылат. Атадан артык бала эл уулу, эл керегине жараган уул, атанын сыймыгы болуп саналат. Мотивациялык белгилер көбүнчө тарыхый сөздөрдө орун алат, сөз канчалык байыркы мезгилде жаралса, ошончолук мотивациясы күчтүү болот деп эсептелинет. Баштапкы белгилердин жыйындысы же сөздүн ички формасы таанып-билүү өзгөчөлүктөрүнүн «өсүшүнө» негиз болот.*

Англис тилинде *A good husband makes a good wife* (*Алган эри жараиша, кара катын ак болот*), *It's a man's world* (*Эркектердин жаратылышы*), *Men make houses, women make homes* (*Аял – үйдүн куту, эркек ээрдин көркү*), *A man without a wife is but half a man* (*Катыны жоктун, бактысы жок*), *A man is as old as he feels, a woman as old as she looks* (*Аялдын сулуулугу ажарында, эркектин сулуулугу акылында*), *In the land of blind, the one eyed*

man is the king (Өрдөк жокто, чулдук бий. Жаман үйдү коногу бийлейт), *Men get wealth and women keep it* (Эркек табат, аял сарамжалдуу иштетет мааниде) сыяктуу актуалдуу мотивдештирүүчү белгилер концептуалдык формада пайда болот, ал эми маанилердин андан ары катмарланышы функционалдык, баалоочу, символдук жана образдык белгилердин жаралышына алып келет.

2. “Эркек/*man*” концептинин түшүнүктүк белгилери

“Эркек” концептинин кыргыз тилиндеги **түшүнүк** берүүчү белгилери сөздүктөрдө так жана даана көрсөтүлөт. Окумуштуу М.Е. Дарбанов “Адам” концептинин когнитивдик-тилдик мазмуну” китебинде адамга тиешелүү тилдик бирдиктердин 32 тобун классификациялайт. Кесибине карата эле 12 кичи топко бөлөт, “адам” концепти өтө кенен түшүнүк болгондуктан, эмгекте автор талдаган антропологиялык лексиканын семантикасы да, курамы да абдан бай. “Эркек” түшүнүгү “Адам” концептине гипонимдик алакада, андыктан ага байланыштуу лексикалык бирдиктерди да белгилүү бир системага салып, классификациялап көрөлү. Ага тиешелүү кыргыз жана англис тилдериндеги түшүнүктүк бирдиктерди төмөнкүдөй топторго бөлүштүрдүк:

1. Эркекке карата колдонулган тууганчылык терминдери: а) үй-бүлө

мүчөлөр: *баба, чоң ата, ата, бала, небере, таята, тага (таяке), жээн, бөлө, кайната, күйөө бала, жезде, кайнага, кайни, өгөй ата, өгөй бала, бажа, өкүл ата, өкүл бала, асыранды, ... ; father, son, grandfather, grandson, great grandfather, uncle, cousin, nephew, father-in-law, son-in-law, brother-in-law, stepfather, stepson, stepbrother, half-brother, adopted ... ; б) үй-бүлөдөгү абал: бойдок, ажырашкан, жесир, жетим, асыранды, сагыр, ээрчитме, бакма ... ; single, divorced, widow, orphan, foster, adopted ... ; в) жубайлык мамиле: күйөө, эр, өмүрлүк жолдош, жубай, жар; husband, spouse ...; г) кайын-журт: кайната, кайнага, кайни, күйөө бала, жезде ; father-in-law, son-in-law, brother-in-law ... ; д) туугандык катнаш: чон ата, ата, бала, небере, аке, байке, ага, уни, бөлө, жээн, таята, таяке, жезде ... ; siblings, brother, uncle, cousin,*

nephew, uncle ... ; е) кыйыр түрдөгү туугандык: *өгөй ама, өгөй ага, өгөй бала, өкүл ама, өкүл бала; stepfather, stepchild*; ж) жети атанын аталыштары: *ама, чоң ама, баба, буба, куба, жомо, жете, тек; father, grandfather, great grandfather ...*; з) жети баланын аталыштары: *ама, бала, небере, чөбөрө, чебере, чыбыра, кыбыра; father, son, grandson, great grandson ...* Англис тилинде ага жана ини мааниси бир гана *brother* сөзү аркылуу же жалпы *sibling* сөзү аркылуу берилет. Кыргыз тилинде *ага* сөзүнөн башка *байке, аке* (диал.), *агатай* (эркелетүү) формалары да колдонулат. Кыргыз тилинде жашына карата урмат-сый көрсөтүү, эркелетүү максатында *-ке, -тай, -чек, -кай* ж.б. суффикстер колдонулат: *ама-ке, аба-ке, бай-ке, аке-тай, ага-тай, уни-чек, бала-кай*. Англис тилинде эркелетүү мааниси унгуга *-у* суффиксин жалгоо (*daddy, sonny*) же кыскартуу жолу менен (*bro (brother), grandpa* түзүлөт.

2. Эркекке *кайрылууда* колдонулуучу сөздөр: мырза, жигит, таксыр, төрө, датка (тар.), бек(тар.), болуш(тар.), бий(тар.), казы(тар.), миңбашы, жүзбашы, кожоюн, король, вельможа(тар.), герцог(тар.), лорд, виконт(тар.), жентельмен, сэр, мистер, (*young man, old man(coll.), king, lord, prince, master, chef, mister, sir, gentleman, nobleman, statesman*).

3. Эркектин *инсандык сапаттары*: а) *оң моралдык сапаттары*: гумандуулук, адамгерчиликтүүлүк, маданияттуулук, ар-намыстуулук, уяттуулук, токтоолук, кең пейилдик, адилеттүүлүк, айкөлдүк, жоомарттык, ишенимдүүлүк, жоопкерчиликтүүлүк, жөнөкөйлүк, ыймандуулук ... ; *humanity, civility, honesty, modesty, restraint, generosity, justice, generosity, trustworthiness, responsibility, morality ...* ; б) *терс моралдык сапаттары*: кекирейгендик, эки жүздүүлүк, оройлук, коркоктук, паракорлук, арамдык, ичи тардык, кошоматчылык, мансапкорлук, өзүмчүлдүк, кара мүртөздүк, чечкинсиздик, алдамчылык ... ; *pride, hypocrisy, rudeness, cowardice, corruption, dishonesty, jealousy, flattery, careerism, selfishness, malice, indecision, deceit ...* ; в) коомдогу пайдалуу сапаттары: эрктүүлүк,

акылмандык, ишенимдүүлүк, патриоттуулук, принципалдуулук ... ; will, wisdom, fidelity, patriotism, principleness ...

4. Эркекти *мүнөздөөчү эпитеттер*: көк жал, кабылан, айкөл, көйкашка, жаны жок, ташмылтык, опол-тоодой, аска-зоодой, арстан ... ; brave, courageous, lion, plucky, bold, spirited, daredevil, doughty, manful ж.б.

5. Эркектин *кесиптик* ишмердүүлүгүнө тиешелүү тилдик бирдиктер:

кыргызча	англисче
жыгач уста, өтүкчү, тегирменчи, темир уста, темирчи, сантехник, кароолчу, айыл башчы, навайчы, койчу, курьер, зоотехник, соодагер, ортомчу, багбан, жылкычы, мергенчи, айдоочу, муфтий, куруучу, милиционер, технолог, жол ондоочу, агроном, өрт өчүрүүчү, жан сакчы, чек арачы, токойчу ж.б.	carpenter, shoemaker, blacksmith, miller, plumber, locksmith, merchant, guard, village administrator, baker, veterinarian, herdsman, hunter, courier, shepherd, driver, builder, policeman, technologist, road master, agronomist, gardener, fire fighter, body guard, border guard, forester, etc.

6. Эркектин *сырткы келбетин* туюндурган сөздөр:

Кыргызча	англисче
а) көлөмү, формасы: чоң, кичине, кодоо, семиз, тоголок, толмоч, арык, шыргыйдай, узун, килейген, оор салмактуу, кең далылуу, болук, сөөктүү, орто бойлуу, дөөдөй;	а) big, small, short, fat, plump, slender, tall, huge, thin, heavy, broad shouldered, plump, bony, average height, giant;
б) өңү-түсү: ак жүздүү, кара тору, кызыл жүздүү, ак чачтуу, кара чачтуу, тармал чачтуу, кара каштуу, муруттуу, сакалчан, кубарган, күнгө күйгөн, жүзүн тырыш баскан, кой көз, көк көз;	б) complexion: fair, dark, red faced, white haired, dark haired, curly haired, dark browed, mustachy, bearded, pale, sunburnt, wrinkled, brown-eyed, blue eyed;

7. Эркектин *аттары*:

кыргызча	англисче
а) абстракттуу түшүнүктөргө байланышкан аттар: Бакыт, Таалай, Илимбек, Кубаныч, Акылбек, Өмүрбек, Сүйүнбек, Сагынбек, Арман, Кыялбек, Ислам, Азамат, Адилет, Азат, Акжол, Кайрат, Максат, Мурат, Нурбек,	Earnest, Justice, Valor, Benedict, Clement, Augustus, Victor, Edric (Power and good fortune), Ian (God is gracious), Oswald (divine power), Ryan (little king) ж.б. Тарыхый аттар: Arthur (bear; strong man),

Сүйөркул, Талант, Урмат, Ырысбек, Эркин, Эрмек, Эрбол, Эржан; Тарыхый аттар: Карга, Мойт, Сарт, Каракозу, Кыргыл, Асказан, Кылдыр, Туумакашка, Зумбул, Чулум ... Жаны аттар: Космос, Союзбек, Советбек, Марклен-Маркс+Ленин +Энгельс; Арабча аттар: Мухаммед, Али, Амир, Жамил, Икрам, Мансур, Хабиб ж.б.	Beowulf (wolf), Adam (son of red earth), Alfred (counsel), William(protector). Грек аттары: Andrew (strong), Philip (horse-loving), Alexander (defender of men), Andonis(worthy of praise), Nicholas(victory), Apollo(son of Zeus), Leon(lion). Жаны аттар: Matthew, Charlie, Henry, Noar, Elijah, Oliver etc.
б) флора, фауна, металлдардын ж.б. аттары, географиялык аталыштар менен байланыштуу ысымдар: Арстан, Жолборс, Байкүчүк, Байдөбөт, Бөрүбай, Бөрүгул, Итибай, Жылкычы, Бугубай, Койчуман, Койчубек, Козубек, Бүркүт, Шумкар, Туйгун, Миңжылкы, Текебай, Анарбек, Гүлжигит, Бадамбай, Даракбай, Бадалбек, Терекбай, Темирбай, Болот, Алмаз, Алтынбек, Уранбек, Байтемир, Ташбалта, Таштемир, Ташбай, Чаткалбай, Кашкарбай, Таласбек, Нарынбай, Ашуубай, Өзгөнбай, Ааламбек, Актан, Байтерек;	Arne - ‘eagle’, Arthur - ‘bear’, Buck - ‘a male deer’, Colt - ‘a young male horse’, Conan - ‘wolf’, Deryn - ‘blackbird’, Drake - ‘snake’ or ‘dragon’, Griffin - mythical creature of eagle and lion, Hector - ‘horse lord’, Lynx - ‘wildcat’, Ralph - ‘wolf counsel’, Raven - bird, Robin - ‘famous, bright’, Wren - songbird, Cedar - tree, Oliver - ‘olive tree’, Palmer - ‘a palm tree’, Harlan - ‘rocky land’, Stone, Ferris - ‘rock’, Cashel - ‘castle, stone fort’, Rockwell - ‘rock spring’, Dustin - brave warrior, Axton - sword stone’, ж.б.
в) кличкалар: Таке, Соке, Жоке, Боке, Шаке, Балтаке, Баке, Бека, Нурик, Темике, Куке, Бекеш, Алдаке, Конуш, Каке, ж.б.	Sunny, Alec, Alex, Alick, Ally, Brownie, Mickey, Buddy, Dreamy, Lucky, Tarzan, Tony, Barrie, Danny, Eddy, Gabby Harry, Jimmy, Max, Ollie, Rick, Rudy, Winny ...

8. Эркекти, эркек баланы эркелетүүдө колдонулуучу лексикалык бирдиктер:

кыргызча	англисче
тай бала, кулунум, күчүгүм, чырагым, асылым, дөөлөтүм, айкөлүм, булбулум, берекем, каралдым, алтыным, медерим, момпосуюм, баатырым, байым, көк жалым(тар.), арстаным (тар.), кабыланым(тар.), шумкарым (тар.), таянар тоом, аска-зоом;	My Hercules, “Monster”, Hubby, Loverboy, Handsome, Hot stuff, My king, Sugar daddy, Honey Bear, Teddy Bear, Prince Charming, Romeo, My hero, Dreamboat, Superman, Big guy, Man of My Dreams, Big boy;

9. Эркектин кийим-кечесинин аттары:

Кыргызча	англисче
а) <i>историзм, архаизм сөздөр:</i> көйнөк (жегде), ычкырлуу шалбар(дамбал), чалбар, кандагай шым, чепкен, тон, ичик, чапан, кементай, кулун тон, бешмант, кемсел, кундуз тебетей, телпек (түштүктө), ак калпак, малакай, тумак, топу, өтүк, маасы, кепич, чокой, чарык, кур;	a) suits, bowler hats cotte, surcoat). cotehardie, doublet, hose, pants, arming garments, gambesons, pourpoints, linen shirt, chemise, beret, triangle hat, neckline, garters, overgown, waist belt, tabard/poncho, jacket, hose, long stockings, cloak/ mantle, gloves, hats, boots, breeches, doublet, jerkin;
б) <i>заманбап кийимдери:</i> калпак, тумак, көйнөк, шым, костюм, футболка, байпак, жемпер, джинсы, пижама, галстук, пиджак, пальто, кемер, кол кап, моюн орогуч, спорт кийими, куртка, кемзир, туфли, өтүк, ж.б.;	б) sweater, shirt, jeans, gloves, cap, suit, singlet, business shoes, flip flops, shorts, jacket, sport shoes, bow, tie, sleeveless shirt, vest, long-sleeve top, polo shirt, jumper, trench coat, cargo pants, swimsuit, T-shirt, belt, waistcoat socks, pullover, scarf, boots, sunglasses, wallet, etc;

10. Эркектерге тиешелүү болгон *мекемелер (уюмдар)*: “Аксакалдар коому”, “Аксакалдар соту”, “Ветерандар” уюму, “Афганчылар коому”, “Токойчулар” ассоциациясы, Liverpool football club, Wimbledon football club, Manchester United, Liverpool chess club, Callaway Edge golf club, Cavalry and Guards Club, Savage Club (the arts, science and law), ж.б.;

11. Эркектердин үй-бүлөгө, үйгө *кам көрүү милдеттеринде* колдонулуучу сөздөр: багуу – *bread earner*, кам көрүү – *take care*, сейилдетүү – *take out*, ойнотуу – *take for a walk*, керектүү буюмдарды сатып берүү – *buy necessary things*, сарамжалдоо – *economize*, жакшы көрүү – *like*, сүйүү – *love*, эркелетүү – *fondle*, тарбиялоо – *bring up*, тазалоо – *clean*, окутуу – *teach*, китеп окуп берүү – *read a book*, жомок айтып берүү – *tell fairy tales*, насаат айтуу – *instruct*, көзөмөлдөө – *observe*, үлгү болуу – *be model*, үй салуу – *build a house*, машина айдоо – *drive*, оңдоо – *repair* ж.б.;

12. Баатырдык эпостордо, жомоктордо, мифтик түшүнүктөрдө колдонулуучу тарыхый сөздөр: *хан, падыша, вазир, бий, бай, аталык, казы, түмөн башчы, Манас, Эр Төштүк, Эр Табылды, эрен, берен, жоокер* ж.б. Бул

мисалдарда кыргыз тилиндеги *эркек* сөзүнүн маани-маңызын чагылдырган көптөгөн концепттер орун алган. Англис тилинде концептке тиешелүү төмөндөгүдөй тарыхый түшүнүктөрдү жана оозеки мифологиялардагы баатырларды атоого болот: *lord, duke, marquess, earl, viscount, baron, King Arthur and the Knights of Round Table, Beowulf, Robin Hood, Jack the Giant Killer, Guy of Warwick, Jack o' Kent*. Бул жерде келтирилген бирдиктер өз кезегинде “эркек/man” концепти жөнүндөгү тексттин лексика-семантикалык, тематикалык, композициялык, коммуникативдик-функционалдык, прагматикалык ж.б. биримдигин жана бүтүндүгүн уюштурууга түздөн-түз катышат.

3. “Эркек/man” концептинин образдык белгилери

“Эркек” концептинин кыргыз тилиндеги **образдык** белгилерин көрсөткөн 132 тилдик каражат топтоштурулду.

Эркектин сырткы келбетин туюндурган сөздөр:

а) көлөмү, өлчөмү, формасы: *чоң, кичине, муштумдай, тоголок, кодоо, сыйда мүчө, бечел, бою теректей, арыкчырай, олчойгон, килейген, оор салмактуу, шырмыйдай, жоон, кең далылуу, дөөдөй ж.б.;*

б) өң/түсү, мүнөзү (өң/терс): *кубарган, кубакай, бүркүт кабак, кочкор тумшук, бетинде тырыгы бар, шалпан кулак, жүзүн тырыш баскан, көзү кыйшык, чуңкур көз, ойноок көз, орсок тиштүү, такыба, акылы жетик, айкөл, ниети таза, ак жүрөк, адилет, тобокелчи, кайраттуу, жайдары, сылык (сыпайы), чечен (кызыл тилдүү, кара жаак), даанышман (акылман), боорукер, сабырдуу, токтоо, бала кыял, кызганчаак, битир, кыйды, митаам, кежир, куу, карамүртөз, кырс, какишкычыл, калпычы, кеп жебес, таиш боор, мактанчаак, жел өпкө, кыянатчыл, түнт, суу жүрөк, коркок, арам ой, орой, кара ниет, көралбас, өзүмчүл, ичи тар ...*

с) Алардын көркөм сөз каражаттары: метафоралар (*жүрөгүндө оту бар, ак жүрөк, сүткө тойгон күчүктөй, ийне жеген иттей, жел өпкө, үй күчүк ж.б.*), синекдохалар (*ачык ооз, жез таңдай, таиш боор, башы ачык, жарык маңдай ж.б.*), эвфемизмдер (*бөтөлкөдөн башы чыкпоо, биринин*

тебетейин бирине кийгизүү, ат байлар, ат токур, чылбыр алар, ж.б.), салыштыруулар (опол тоодой, эгиз козудай, союп каптагандай, эки тамчы суудай, буту күйгөн тооктой ...), эпитеттер (сөөгү таза, көкүрөгү тунук, суу жүрөк, арам ойлуу ...) менен берилет.

Англис тилинде да эркек адамга тиешелүү 200дөн ашуун фразеологиялык бирдиктер топтоштурулду. Мисалы, *heart of gold* – жоомарт киши, *down-to-earth* – реалдуу эркек, *skirt chaser* – аялдарга жакын эркек (оозеки речте *катынпоз*), *pain in the neck* – ашка жүк, башка жүк эркек, *cheapskate* – эч кимге чык таттырбас, *scrooge* – сараңбай, *lone wolf* – өзүмчүл, *man of his word* – сөзүнө туруктуу, *Son of man* – *son of God* (euph.)- кудайдын баласы, *lion hearted* – эр жүрөк, ж.б.

Эми жогоруда берилген образдык белгилерге карата көркөм чыгармалардан мисалдарды келтирип, талдап көрөлү.

Ирени ак куба, кара каш, жалтыраган кундуз мурутчан, зыптай сыйда мүчө Касым сынаа копшолуп, сөзгө аралашты (Т. Касымбеков, “Келкел”, 64-б.). Мында кыргыз жигитинин жагымдуу сырткы келбети сүрөттөлдү.

Эй, жакшы атанын кашык менен жыйнаган мүлкүн жаман уул чөмүч менен чачып түгөтөт деген миң мерте ырас экен го (Т. Касымбеков, “Сынган кылыч”, 50-б.). Автор дүйнө кыргыздын таанымдагы атанын, баланын турмуштук тажрыйбадан алынган иш-аракетин кыска, так чагылдырып берген.

Нүзүп менен Мала бек ордого келип түшкөндө, аларды диванханада хан күтүп отурганын билдиришти (Т. Касымбеков, “Сынган кылыч”, 104-б.). *Мусулманкул ордону алды, шарият түзөп риваят окутуп отурган жок, ордого түшөрү менен миңбашылык амалды өзүнө ыйгарды* (Т. Касымбеков, “Сынган кылыч”, 117-б.). Келтирилген эки мисалда образдык белгилер *бек*, *хан*, *миңбашы* тарыхый сөздөрү аркылуу репрезентацияланды. *Бек*, *хан* (*кан*, *каган*, *хаган* – “бийлөөчү” маанисинде) уруу жана өлкө башчыларынын (эркек адамга таандык) даражасы жогору коомдук статусун белгилеп турат.

– Аке, элде кандай жигиттер бар? Бир бычакка сап болору чыга турганбы? – деп сурады Мусулманкул. Ордого тең ата урууларды бириктирип турган Нүзүп болчу (Т. Касымбеков, “Сынган кылыч”, 116-121-бб.). Аке, жигиттер, бычакка сап болуу, тең ата субстантивдик, предикаттык жана адвербиалдык бирдиктер эркекке таандык посессивдүү каражаттар катары саналат.

Эгер шаардан жылуу орун колго тийгендей болсо куйрукту шарт түйүп, тоо-токоюң менен жерге кир, катып саткан карагайың менен, куужатын катының менен жерге кир, алжыган чал, асыранды балаң менен жерге кир деп басып кете бербес белем! О, анда мен азоо айгырдай азынап турбас белем. Жандай өткөн кишилер жыт алган иттей тумшугун сундура артынан карап калса! (Ч. Айтматов, “Ак-кеме”). Мында кишинин образы, акыл-эси, кыймыл-аракети алжыган чал, асыранды бала, азоо айгырдай азыноо, жыт алган иттей сөз айкаштары менен таасын берилип жатат.

He was quite young and wonderfully handsome, extremely agreeable, and, to crown the whole he meant to be at the next assembly with a large party (“Pride and Prejudice” by J. Austen, p. 10). – Ал абдан жаш жана укмуштуудай сулуу, абдан жылдыздуу болгон жана анын үстүнө кийинки жыйынга чоң партия менен барууну көздөп жаткан (котормо өзүбүздүкү). Джейн Остиндин “Pride and Prejudice” чыгармасындагы Мистер Бинглинин жагымдуу келбетин күчөтмө адвербиалдык бирдиктердин (*quite, wonderfully, extremely*) жардамы менен чагылдырып берген, ал эми англис тилиндеги *handsome*(*келбеттүү*) эркек адамга гана карата колдонулуучу сын атооч болуп саналат.

Mr. Bingley was good looking and gentlemanlike: he has a pleasant countenance and easy unaffected manners (J. Austen, p. 11). – Мистер Бингли келбеттүү мырза болчу: анын жүзү жагымдуу жана жүрүм-туруму адептүү эле (котормо өзүбүздүкү). Жогорудагы мисалдан Мистер Бинглинин *gentlemanlike*-мырзалык келбети субстантивдик- сын атоочтук коллокациялар (*a pleasant countenance, unaffected manners*) аркылуу берилген.

His brother-in-law, Mr. Hurst, merely looked gentleman; but his friend Mr. Darcy soon drew the attention of the room by his fine, tall person, handsome features, noble mien (p. 11-12). – Анын жездеси, М. Херст жөнөкөй гана мырза катары көрүндү; бирок анын досу мистер Дарси өзүнүн сулуу, узун бойлуу келбети, асыл сапаттары менен тез эле элдин көңүлүн өзүнө бурду (котормо өзүбүздүкү). Берилген сүйлөмдө сын атооч менен зат атоочтук сөз айкаштары (*fine, tall person, handsome features, noble mien*) аркылуу Мистер Дарсинин сырткы келбети сүрөттөлдү. Эркектин сырткы келбетин туюндурган сөздөр метафора, эпитет, синекдоха ж.б. тилдик каражаттар менен “эркек” концептинин **образдык** белгилерин түзүп берери байкалды.

4. “Эркек/man” концептинин семиотикалык белгилери

“Эркек” концептинин **символикалык** өзгөчөлүктөрүнүн бир бутагы катары “уул бала” түшүнүгүн мисалга алсак, жалпы символдук белгиси үй-бүлөлүк дарактын (*family tree*) байыркы сөлөкөтүнө барып такалат жана анын образын эки компонент ишке ашырат: 1) уул – үй-бүлө дарагынын мөмөсү жана 2) уул бала – жемиштүү дарак же ушул дарактын бир бутагы катары. Бул татаал образ аркылуу кыргыз маданиятында “урук улантуучу”, “тукум улантуучу”, “ат байлаар”, “ат токуур”, “чылбыр алар”, “туяк” түшүнүктөрү муундан-муунга жаңырып, *тукум улоо* идеясын туюндуруп келет. Ал эми англис тилинин этимологиялык сөздүктөрүндө мындай түшүнүктөр көрсөтүлгөн эмес, британ маданиятында *эркек бала, кыз бала* түшүнүктөрү жиктелбейт делет. Бирок англис жазуучусу Джейн Остендин чыгармасында (Jane Austen “*Pride and Prejudice*”) мистер Беннеттин төрт кызынан башка эркек баласы болбогондуктан, жээнине өзү ээлик кылган жерди, байлыгын мураска калтыргандыгын сүрөттөйт. Ошол учурдагы жер ээлери өз фамилияларын сактап калуу максатында да эркек балдарга калтырышкан. Демек, британ маданиятында деле эркек адамдын ордунун аялга караганда жогору турары жана адамдын атын сактап, тукумун улантуучу эркек бала гана экендигин байкоого болот.

Адам баласын күндөлүк жашоосунда курчап турган бардык артефакттары (атрибуттар, ритуалдар), ошол маданиятты аркалагандардын кандайдыр бир белгисин же белгилер системасын туюндурат. Адам өз эне тилинде сүйлөй баштагандан тартып эле, балалыгынан өзү жашаган социалдык чөйрөнүн коддорун үйрөнөт. Мисалы, эркек адамдын жалпыга белгилүү символикалык өзгөчө атрибуттары жол белгилеринде (жол ондоп жаткан жумушчулар), тейлөө пункттарын көрсөткөн табличкаларда (мис., эркектердин кийими сатылуучу дүкөн, кийим алмаштыруучу, эркектер үчүн тыюу салынган жай, шахмат сүйүүчүлөр клубу, мергенчилер ассоциациясы, спорт клубдары, чачтарачкана ж.б.), эркектер менен аялдардын ажатканасын айырмалаган сүрөттөрдө жашайт (Сүрөт 1).

Сүрөт 1

Кыргыздын кыргыз экендигинин символикалык белгиси катары улуттук баш кийими – калпак ЮНЕСКОнун коргоосуна алынган. Калпак жаш өзгөчөлүктөргө жараша (жаш балдарга, үйлөнгөн жана үйлөнө элек жигиттерге, орто жаш жана жашы улуу эркектерге, аксакалдарга) тигилген. Кыргыздар байыртан эле калпактын өңү, ага түшүрүлгөн оймо жана кырлары аркылуу ээсинин жашы, даражасы, орду жөнүндө айттырбай түшүнүшкөн. Жаш уул балдардын калпагына Умай эненин элесин берген оймо-чийме түшүрүлгөн. Калпагынын кийизинин түсү ак, көк, чөп жашыл, ачык күрөң

болуп, кыюусу да адатта жашыл, көк сыяктуу ачык түстөр менен кооздолгон. Боз улан жана жигиттердин баш кийими кырларындагы өзгөчөлүктөргө жараша айырмаланган. Калпагынын кыры кызыл болсо, үйлөнүүгө даяр деген түшүнүктү айткан. Кыры күрөң түстөгүлөрдү үйлөнүп-жайлангандар, кара кыргактууларды орто курактагылар кийген. Аксакалдарга ак калпак мүнөздүү болгон. Алардын баш кийиминин кыюусу гана шөкөттөлгөн. Кийген адамдын социалдык абалына жараша ылайыктуусу өзгөчөлөнүп жасалган. Калпактын өзгөчө түрлөрүн социалдык абалы жогору тургандары гана кийишкен. Астыңкы эки бетиндеги саймасы тотемдик белгилер менен коштолгон. "Умай", "Илбирс", "Бугу" – негизги үч түрү эл оозунда айтылып келген. Кыргыздар үч уламышты кыргыз элинин келип чыгуусу тууралуу дарек катарында кабыл алышат. Ал эми карапайым катмарына "көөкөр", "мүйүз" ж.б. түркүн оюмдар түшүрүлгөн.

Сүрөт 2

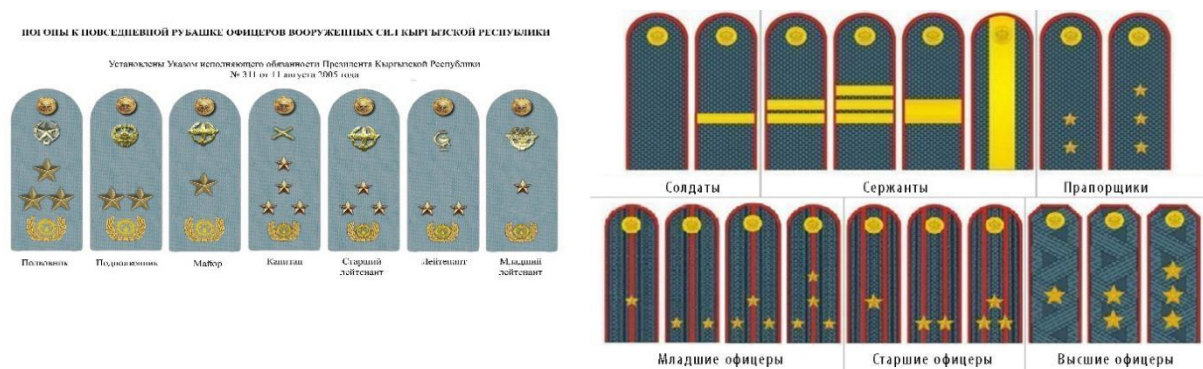
(фб. Ак калпак – Sputnik Кыргызстан)

Тебетей – кыргыздын бийлиги менен байлыгын аныктаган баш кийими деп эсептелген. Кулакчыны менен, койдун терисинен тигилген тебетейди “телпек” деп, аны карапайым адамдар кышкы суукта кийишсе, карапайым өз чарбачылыгы менен чектелген адам көрпө тебетей кийген. Алыш-бериши,

орто малы бар, айылда кадыр-баркы бар киши түлкү тебетейге ээ болгон. Бир айылдын билерманы, башкалар үчүн тайлык кадыры бар адамдар суусар тебетейге мүмкүнчүлүгү бар эле. Бир чөлкөмгө бийлик жүргүзгөн, башка урууларга таанымал кадыры да бийлиги да бар адамдар кундуз тебетей кийишкен да, бирок төбөсүн кара менен каптаткан. Кыргыздардын ичинде хандык даражага ээ болгон адамдын баш кийими кызыл менен тышталып, андай тебетей “кызыл чок” деп аталганын кыргыз тарыхы аныктайт (фб булагынан). Кыргыз улуттук кийиминин ар бири өтө терең ойлонуштурулуп, кийүүгө ыңгайлуулугу, денеге жагымдуулугу, пайдалуулугу, көрүнүшү, жарашыгы эске алынып, улуттун символикалык белгисин сактап тигилген.

Мындан башка дагы мамлекетибиздин куралдуу күчтөрүнүн катарында кызмат өтөгөн аскер адамдарынын кийимдериндеги белгилерин да эркек концептинин семиотикалык белгилерине мисал катары карасак болот. Анткени аскердик кийимден ал жоокердин чиндик даражасы аныкталат.

Сүрөт 3

солдаттар – катардагы жоокер (курсант), ефрейтор; *сержанттар жана старииналар* – кенже сержант, сержант, улук сержант, старшина; *прапорщиктер* – прапорщик, улук прапорщик; *офицердик курам:* – кенже офицерлер – кенже лейтенант, лейтенант, улук лейтенант, капитан; *улук офицерлер* – майор, подполковник, полковник; *жогорку офицерлер* – генерал-майор, генерал-лейтенант, генерал-полковник, армиянын генералы.

Сүрөт 4

Англияда XVI кылымда эркектердин кийимдери дворяндык чөйрөдөгү талапка ылайыктуу жасалган. Негизинен көйнөк, камзол жана кемери жок кафтан кийишкен. Буттарына жабышкан трико менен кенен багелегине чогултулуп тигилген кыска шым, ал эми баш кийими кооздолгон берет же үч бурчтуу шляпа болгон. XVI кылымдын экинчи жарымынан ханыша Елизаветанын тушунда мода эркектердин кийимине да таасир берген. Алар ачык түстөгү материалдардан жеңи кууш, далы тарабы кенен, жакасы тике *колет*, *буф*- шымдарын кийе башташкан жана кийимдери кымбат таштар менен кооздолгон. Кийген кийимине карата алардын статусуна баа берилген. XIX кылымдан баштап эркектердин кийген кийимдери дүйнөлүк тренддерге басым жасала баштаган. Эркектердин кийген кийиминен алардын социалдык статусу аныкталган, кийимдердеги чегерилген асыл таштар байлыгы тууралуу маалымат берген.

3.5. “Эркек/man” концептинин лингвопаремиологиялык, лингвомаданият таануучулук өнүгүштөрдөн сыпатталышы

Белгилүү болгондой лингвопаремиологиянын предмети – элдик оозеки чыгармалардын микрожанрлары: макал, лакап, белги, бата, накыл сөз, табышмак, ырым-жырым ж.б. Лингвопаремиология бир жагынан паремиологияга, экинчи жагынан лингвистикага ыктап турат. Паремиялар кенен маанини, жалпылыкты, локалдуулукту жана системалуулукту айкалыштырып, кепте бир эле мезгилде макал таанып-билүүчүлүк, тарбиялык, баалоочу жана башка функцияларды аткарат.

Макал-лакаптарды лингвомаданият таануу аспектинде сыпаттоо багытында С.И. Ибрагимов өзүнүн “Лингвокультурология – тилдик маданият таануу: теориясы жана тарыхы” (2004) китебинде жана көптөгөн илимий макалаларында кыргыз макал-лакаптарын этностун маданий-тилдик казынасы катары талдайт. К. Ибраимов айтуусунда: “Макалдар коомдук турмуш-тиричиликтин бардык тарабын өз кучагына алып, адамдардын дүйнөгө болгон көз карашын жалпылайт, ойду кыска айтып, терең тарбиялык мааниге, рифмага жана ритмге ээ” [Ибраимов, 2016: 174-175]. Макал-лакаптар – бир жагынан, тилдик көрүнүштөр, экинчи жагынан, логикалык бирдиктер, үчүнчү жагынан, турмуш фактыларын ачык, так формада чагылдырган көркөм учкул сөздөр. Алардын логикалык-грамматикалык түзүлүшү, лексика-семантикалык структурасы мазмундуу жана образдуу болуп, тематикалык жактан макал-лакаптар адамдын жашоо тиричилигинин бардык тарабын өз кучагына алып, элдик акылмандуулуктун булагы катары муундан-муунга берилип келет [Ибраимов, 2016: 176, 208].

З.К. Дербишеванын эки монографиясы (“Кыргызский этнос в зеркале языка”, “Ключевые концепты кыргызской лингвокультуры”, 2012) кыргыздын улуттук баалуулуктарынын провербиалдык каражаттарда катталган доминанттарын талдоого арналган.

А. Абдулатов паремияларды лингвокогнитивдик жана педагогикалык өңүттөн сыпаттоого арналган эмгегинде паремияларды бир кыйла терең изилдеп, аларды императивдин алкагында топтоштуруп, алгылыктуу тыянактарды чыгарган. Ошондуктан, кыргыз лингвопаремиологиясынын теориялык негиздери катары С.И. Ибрагимов, З.К. Дербишева, А. Абдулатовдун эмгектерин алсак болот.

Паремиялар – минималдык тексттер катары эске тутууга ыңгайлуу, ритмикалык, рифмалык жактан калыпка түшкөн тилдик каражаттар, аларга кыска, көмүскө маанилер мүнөздүү экени маалым. Паремиялогиянын предмети катары макал-лакаптар, учкул сөздөр, афоризмдер, табышмактар ж.б. эсептелинет жана алар элдик тажрыйбаны чагылдырат, жалпылайт жана

этностун бардык өкүлдөрүнө түшүнүктүү лингвоэтномаданий каражаттар катары жашайт. Ар бир элдин макал-лакаптары ошол жамааттын дүйнө сүрөтүнө мүнөздүү болгон чындыктарды чагылдырат.

Лингвистикалык концептологиянын алкагында биз кыргыз жана британ элинин дүйнө таанымындагы “эркек” концептинин коомдогу ордун, өнүгүүсүн, өзгөрүүсүн, өзгөчөлүктөрүн ж.б. лингвомаданий өңүттө аныктап, макал-лакаптарда, учкул, накыл сөздөрдөрдө колдонулуп келе жаткан “эркек/man”, “ата/father”, “бала/son”, “эр жигит/young man” концептин уюштурган айрым бир когнитемаларга семантикалык жактан талдоого аракет жасайбыз. Когнитема түшүнүгү паремиянын жалпы маанисине же маанинин бир бөлүгүнө, инварианттык мазмунга, же анын бөлүгүнө дал келет. Көпчүлүк этностордун улуттук дүйнөлүк паремиологиялык сүрөтүндө жалпы когнитемалар менен бирге, конкреттүү бир этностун аң-сезиминде, салттык үрп-адатында, тарыхында, жашоо образынын өзгөчөлүгүнө тиешелүү когнитемалар бар. Белгилүү бир этностун мамилелеринде кылымдар бою калыптанып калган түшүнүктөрү паремияларда чагылдырылат.

1. Үй-бүлөдө атанын сөзү – мыйзам когнитемасын карап көрсөк, кыргыз менталитетинде “эркек” эзелтеден бери эле *ата* катары үйдүн ээси, үй-бүлөнүн камын көрүүчү, ал үчүн жоопкер, бала-чаканын жана аялдын туу туткан адамы катары кабылданып, анын айткан сөзү калгандары үчүн мыйзам болуп келген. Эненин балдарына “Атаң билет”, “Атаң айтты”, “Атаң чечет” сыяктуу репликалары азыркыга чейин кыргыз менталитетинде үй-бүлөдөгү эркектин *ата* катары орду, ролу зор экендигине далил боло алат жана муну балдарды адептүүлүккө, ыймандуулукка үндөп келген тарбиянын үлгүсү катары кабылдайбыз. “Эркек” концептинин *ата* номинантынын эл ичинде укумдан-тукумга, атадан-балага өтүп, жашап келе жаткан кыргыздын аң-сезиминде уялап калган маани-манызын ачып берүүчү “*Аталар сөзү – акылдын көзү*”, “*Атанын кеби – балага, аганын кеби –иниге*”, “*Ата — балага сынчы*”, “*Атанын тилдегени – баласын бил дегени*”, “*Баланын тили “ана” деп чыкса да, атанын тарбиясын алат*”, “*Жакшы ата – жаман*

уулга кырк жыл азык” сыяктуу макал-лакаптар атанын тарбиясын алган бала акылдуу жана ыймандуу деген маанини билдирет. Ата балага жол көрсөтүүчү, акыл- сын пикир айтуучу, тарбиячы катары туура жашоого багыттаган, менталитетке жараша адеп-ахлакты сактоого жол көрсөткөн, маданиятка каршы келген, одоно иштерди жасабоого тарбиялаган, жана дагы атанын айткандары бала үчүн бир өмүрлүк сабак – жол чырак.

2. Ата - урмат-сыйга татыктуу жалпы когнитемасында өзүндө эле зор маани жатат. Ата бир баланы да, он баланы да багат, кийдирет, ичирет, таалим-тарбия берет, ал эми миссиясын аяктаганда, өзү да багылууга, каралууга муктаж болот. Кыргыз менталитетинде *“Бир ата он баланы багаар, он бала бир атаны талаар”, “Бир ата отуз уулду багат, отуз уул бир атаны багалбайт”, “Атаңа көрсөткөндү балаңдан көрөсүң”, “Атаны сыйлаган абийир табат..., ”, “Атанын баркын көзү барда билбейт, балалуу болгондо билет”, “Атанын кадырын билбеген баланын башы кор болот”* деген паремиологиялык бирдиктерде атага алдан-күчтөн тайганда урмат-сый, багуу-кароо керек деген ой ар бир баланын аң-сезиминде жашашы шарт деген жазылбаган мыйзам жатат.

3. Эркектин жолу - улук, намысы - бийик болот когнитемасы кыргыз менталитетинде азыркыга чейин актуалдуу. Эшик алдына келген жолоочу да “Үйдө эркек киши барбы?, “Үй ээси ким?”, ал эми тарыхый чыгармаларда болсо “Ордо ээси ким?”, “Чамгарак ээси ким?” деген түшүнүктөр кездешет. Улгайган апаларыбыз да жашына карабастан өзүнөн жаш эркек кишини той-топурда төргө өт деп ызат көрсөтөт, анткени эркектин жолу, орду улук деп эсептелет. Ошол эле учурда эркектик намыс баарынан бийик турат, “намыска бек”, “намыскөй”, “намысы жок, ары жок”, “намысы жерге тепселди” деген сыяктуу сөздөр аялдан көрө эркекке көбүрөөк тиешелүү деп ойлойбуз. Мисалы, *“Алтын баштуу аялдан, бака баштуу эр артык”, “Эркек болбосо, үй жетимсирейт”, “Жигит бир сырдуу, кырк кырдуу болот”, “Эркек бала туулганда намыс үчүн жараткан”, “Эр ачтан өлбөйт, ардан өлөт”, “Эр болсоң көк бол, айткан сөзгө бек бол”, Эр жигит эл четинде, жоо*

бетинде”, “Эр намысы – эл намысы”, “Жигитке намыс кымбат, ар кыйын”, “Жигиттин куну – жүз жылкы, ары – миң жылкы”, “Жигиттин сөзү өлгөнчө, өзү өлсүн”, “Жигиттин түсүн айтпай, ишин айт”, “Жигиттин уялганы — өлгөнү” макал-лакаптары кыргыздарда эркекти аялдан жогору коет, ал эми эркектин ар-намысы – элдин, бир уруунун намысы менен барабар экендиги, уруунун бир жигитинин ар намысынын төгүлүшү, бүт уруунун намысына тийген менен тең экендиги азыркы учурда да актуалдуу, каныбызда сиңип калган десек болот. Себеби эчактан бери калыптанып калган салт, маданият эркектерди бала чагынан тартып ыйлаганга, алсыздыкты, эркелегенди көрсөткөнгө болбойт деп тарбиялайт. Макалдардагы *эркек – бир сырдуу, кырк кырдуу, ачтан өлбөйт, ардан өлөт, куну – жүз жылкы, ары – миң жылкы, намыс кымбат, ар кыйын, сөзү өлгөнчө, өзү өлсүн, жаш чыбыктын ийилгени сынганы, жаш жигиттин уялганы – өлгөнү* деген кыска, так сөз айкаштарынын ичинде өтө терең этностук баалуулук жатат десек жаңылышпайбыз.

4. Эркек бала – үй-бүлөнүн мураскору когнитемасы кыргыз этносуна көбүрөөк мүнөздүү. Анткени үй-бүлөдөгү кыз, келечекте башка бүлөгө келин болуп кетет, ал эми эркек бала ата-эненин карыганда багар-көрөрү жана мураскору. Ушул кезге чейин эркек бала, кыз бала деп жиктөө менталитетибизде сакталып келет. Анткени эркек бала – тукум улоочу, атанын атын улантуучу туяк, атасы аттан түшсө, чылбыр алып, ат байлоочу, атка минсе ат токуучу, кээ учурда ата кесибин аркалоочу, улантуучу катары кыздан артык кабылданат. Кыргызда жарамазан айтууда бата беришет: *“Кочкордой уул берсин бешигиңизге...”* деп, мындан улам уул баланы кочкор менен салыштыруусунун өзүндө да маани жаткан сыяктуу. *“Кыз — кырк жылкы, эркек бала – ырыскы”, “Балалуу үй – падышалуу үй”, “Балалуу үй – бактылуу үй”, “Балаң мыкты болсо даңкың”, “Баланы таяк менен эмес, акыл менен тарбияла”, “Баланы чыйрак өстүр, жоодо сына”, “Агасы минген атты – иниси минет, атасы салган кушту – баласы салат”* Балалуу үй – базар, баласыз үй – мазар сыяктуу паремиялар уул балага болгон

мамиле бөтөнчө экендигинен кабар берет. Ал эми бала, жигит тууралуу паремияларда кыргыз элиндеги жүрүм-турум маданияты, өз ара мамиле, тарбия-таалим берүү маселелери, балага аяр мамиле сыяктуу адамгерчиликтин нормалары эл тарабынан бекем калыптанып, улам кийинки муундарга улуулардын таалим-тарбиясы катары берилип келген. Эл оозунда *“Абийир тапса баласы, атасына бак конот”, “Бала боор эт менен тең”, “Бала падышадан кудуреттүү”, “Баланы - жашынан...”, “Балаң мыкты болсо даңкың”, “Уул жакшысы урмат”, “Баланы таяк менен эмес, акыл менен тарбияла”, “Жигитти сөзүнөн тааныйт”, “Адеби жок жигит – жүгөнү жок атка окшош”, “Асыл жигит – алты кырдуу, он эки сырдуу”, “Жакшы жигит көктөгү жылдыз...”,* сыяктуу накыл сөздөр алигече айтылып келет.

5. Эр жигит эл камын ойлойт когнитемасы элибизде сакталып калган туруктуу сөз айкаштар, макал-лакаптар эр жигитти тарбиялоодо колдонулуучу сөз куржунунун ушунчалык терең жана философиясы бийик экендигин айгинелейт, жана ошону менен бирге жогоруда берилген эр жигиттик маанини чагылдырган, философиялык терең идеяны ичине камтыган макалдар азыркыга чейин актуалдуулугун жоготпой келет. Төмөндөгү макал-лакаптар да байыркы кыргыз элинин жашоо шартынан, тажрыйбасынан топтолуп, элдик оозеки чыгармалар сыяктуу укумдан тукумга берилүүдө: *“Абийир тапса баласы, атасына бак конот”, “Атанын уулу болуш урмат, элдин уулу болуш кымбат”, “Эрди намыс, коёнду камыш өлтүрөт”, “Жакшы көргөн досунан мал аяган жигитти, Эл четине жоо келсе жан аяган жигитти?”, “Жакшы жигит сыртта мырза, үйдө кул, жаман жигит үйдө мырза, сыртта кул”, “Жакшы жигит элин өргө сүйрөйт, жаман жигит элин көргө сүйрөйт”, “Жети атасын билбеген жетесиз кул”* [www.bizdin.kg - электрондук китепканасы. Кыргыз макал-лакап, учкул сөздөрү]. Эл ичинде *“Эр башына иш түшсө, өтүгү менен суу кечет, ат башына күн түшсө, суулугу менен суу ичет”* макалы бүгүнкү күндө да айтылып жүрөт. Бул макал мурдагы жоокерчилик заманда эр

жигиттер эл жүгүн аркалап, башына иш түшүп турганда кийимчен жатып-туруп, керек болсо өтүгүн чечпей, суу кечип, аттарын да жайма-жай сугара алышпай суулугу менен эле суу ичирүүгө мажбур болгон. Бул макалдын актуалдуулугу дагы деле сакталып келет, ат минип, суу кечпесе да, эл камын, улуттун келечегин ойлогон азаматтар түрдүү аракеттер менен улут намысын сактап, намысын көтөрүп келет. Кыргыз тилиндеги “кыйналып жүрөт, башына кыйынчылык түшүп турат” маанисин туюндурган *суу кечип турат* фразеологизми ушул макалдын негизинде жаралса керек.

6. Аял-эркек – эриш-аркак когнитемасы аял менен эркек бир эле учурда бири-биринен физиологиялык жактан гана айырмаланбастан, психологиясы, аткарган иш-аракети, коомдогу, үй-бүлөдөгү орду менен айырмаланса да, жашоодо бири-бирисиз жашай албайт, эриш менен аркактай ажырабай өмүр сүрүшөт. Үй ээси – эркек болсо, үйдүн куту – аял. Демек, кыргыз элинде айтылып жүргөн *“Аял жакшы эр жакшы, вазир жакшы хан жакшы”*, *“Аял сергегинен жумуш бүтөт, эркек сергегинен ырыс күтөт”*, *“Эркек кайраттуу болсо, аял уяттуу болот”*, *“Эне – үй-бүлөнүн жүрөгү, Ата – үй-бүлөнүн тиреги”*, *“Эр – баш, катын – моюн”*, Ал эми *“Аялды гүл кылган да – эр, күң кылганда – эр”*, *“Жакшы аял жаман эркекти орто кылат, орто эркекти жакшы кылат, жакшы эркекти мыкты кылат, мыкты эркекти хан кылат”*, *“Мен апамды уй толтура кут десем, атам аны кармап турган түркүгү”* сыяктуу макал-лакаптардан жүздөгөн жылдар бою аял менен эркек бири-бирине эриш-аркак болуп келгендигин, бири-бирин толуктап турарын баамдасак болот. *“Ата жакшы – уул жакшы, эне жакшы – кыз жакшы”*, *“Жакшы кыз – жакадагы кундуз, жакшы уул – асмандагы жылдыз”*, *“Ата болуш – ардак, эне болуш – сыймык”*, *“Ата даңкы, эне баркы – балага дем”*, *“Ата тарбиялаган бала – эстүү, эне тарбиялаган бала – эптүү”* ж.б. паремиялар ата менен эненин, уул менен кыздын (аял менен эркектин) социалдык орду жашообузда канчалык бийик, барктуу жана маанилүү экендиги тууралуу терең ойду өз ичине камтыйт,

уккан адамга алардын тарбиялык мааниси зор экендиги талашсыз [Садыкулова, 2013: 413].

Жашоо өзү карама-каршылыктардын тирешүүсүнө негизделип түзүлгөндүктөн, кыргыз элинин жашоо турмушунда терс көрүнүштөрдү сүрөттөгөн, чагылдырган, сын көз караш менен ой жүгүртүүгө түрткү берген макалдар да кеңири кездешет. Мисалга алсак, аял менен эркектин ортосундагы антиномия тууралуу төмөнкүдөй макалдарды жолуктурууга болот: *“Аялдын жаманы атыңды булгайт, эрдин жаманы элди булгайт”*, *“Жаман аял кетемин деп коркутат, жаман эркек өлөмүн деп коркутат”*, ж.б. [Нускаев, 2002: 104]. *“Аялдын жаманы атыңды булгайт, эрдин жаманы элди булгайт”* макалын чечмелесек, анын тереңинде элдик философия, улуттук өзгөчөлүк жаткандыгын байкайбыз, анткени аялы жаман болсо, эринин аброюн түшүрөт, кимдин аялы болду экен дегендей сөзгө сөлтүк, кепке кемтик болот, ал эми эри жаман болсо бүтүндөй элди уятка калтырат, өзгөчө уруусуна сөз тийгизет же болбосо жер каратат, лакап сөзгө калтырат. Төмөндөгү макал да турмуштук философиядан алынган, анткени бир үйдөгү казан-аяк деле кагышат тура деген лакаптай, аялы менен эри чатакташып урушканда, бири кетем, экинчиси өлөм деп коркутат, ошондон улам илгертеден кыска жана так айтылган *“Жаман аял кетемин деп коркутат, жаман эркек өлөмүн деп коркутат”* деген макал эл оозунда айтылып келет. Айтылган ой мындай концепттердин, маанилердин, когнитемалардын, үзүндүлөрдүн, даяр цитаталардын өз ара жалганышынан пайда болот. Демек, когнитома жалпылоочу маани катары ар бир адамдын эс тутумунда жашайт, өз ара тутумдашып, айкашып пикирди жаратат.

Англис тилинде да кыргыз тилиндегидей “эркек/man” концептине байланышкан макалдар көп учурда аял концепти менен эриш-аркак кезигет. Мисалы, *Men make houses, women make homes/Эркек үйдүн түркүгү, аял үйдүн куту, Man is the head of the family, woman the neck that turns the head /Эркек башкарат, аял жайгарат, A man of straw is worth a woman of gold /Алтын баштуу аялдан, бака баштуу эр артык, The man loves with his head,*

the woman thinks with her heart /Эркек акылы менен сүйөт, аял жүрөгү менен сезет, *A good husband makes a good wife/ Алган эри жарашса, кара катын ак болот* сыяктуу макалдар кыргыз жана англис тилдериндеги макалдардын өзөк маанилеринде жалпы окшош жагдайлар, аталган концептке карата бирдей дүйнө тааным жөрөлгөлөрү байкалат. Маселен, эки элде тең эркектин орду, кадыр-баркы, улуулугу, урматы бирдей жогору экени белгилүү болду.

Англис тилинде *бала/son* тууралуу макалдардын саны анчалык көп эмес, бирок ата-бала тууралуу афоризмдер, учкул ойлор алардын ортосундагы сүйүүнүн, бири-бирине болгон мамиленин тереңдигин чагылдырып берет. Мисалы, *Like father, like son - Атасынын баласы же Алма дарагынан алыс түшпөйт, Never send a boy to do a man's job/Бала, баланын иши чала*) “*There is no love on earth greater than that of a father for his son*”/Дүйнөдө атанын балага болгон сүйүүсүнөн күчтүү сүйүү жок, “*Fathers should know that sons follow their example, not advice*”/ Ама балага күзгү, “*Nothing is dearer to an ageing father than his son*”/Амага баладан артык эч ким жок, “*A boy's first hero is his dad*”/ Балага ама үлгү, “*A son is father's conscience*”/Бала атасынын намысы, “*Good fathers make good sons*”/Жакшы атанын баласы сыяктуу учкул ойлор камтылган айтылыштар британ маданиятында кенен колдонулат. Ааламдашуу учурунда адамзаттын көп түрдүүлүгүн түзгөн бардык этностордун дүйнө таанымындагы, маданиятындагы, менталитетиндеги, тиричилигиндеги өзгөчөлүктөр жок болуп бара жаткандай сезилет, бирок түрдүү улуттардын окшош, бирдей баалоосун, бири-бирине карата туура мамиле кылуусун жөндөөчү макалдардын ролу жогору экендиги талашсыз.

1. Англис тилиндеги ***A good man is hard to find*** (*Жакшы күйөө табуу оңой эмес*) когнитемасын талдап көрөлү. *A good husband makes a good wife* (*Барган жери жарашса, кара катын ак болот.*) макалынын негизги келип чыгуу тарыхы Ханыша Елизаветанын башкаруу мезгилине барып такалат. Анткени айрым бир булактардан алынган маалыматка караганда, ал мезгилде эркек балдар 14, ал эми кыздар 12 жашынан ата-энесинин макулдугу менен

турмуш курууга мүмкүн болгон. Көпчүлүк учурда турмуш курган кыз күйөөсүнүн айтканы менен макул болуп, анын тилинен чыккан эмес. Ошону менен катар эле социалдык статус да чоң роль ойногон, кыздар жакшы күйөөлүү болуш үчүн колунда бар үй-бүлөгө турмушка чыгууга (жашы улуулугуна карабастан) аракет кылышкан.

2. Men are a ruling gender (Эркектер башкаруучу) когнитемасында *Man is the head of the family* (Эркек үй-бүлөнүн башчысы), *It's a man's world* (Эркектер дүйнөсү/Эркектердин табияты), *Boys will be boys* (Бардык эркектер бирдей/окшош/ Бала балалыгын кылат), *Wisdom is the beauty of men* (Эркектин сулуулугу акылында). Бул макал-лакаптарды кылдаттык менен талдап чыгууда, адам баласы жаралгандан бери эле эркекке кандай күч-кубат, артыкчылык берилип келгендигин түшүнүүгө болот. “Эркектер дүйнөсү”, “эркектин баары бирдей” деген сөз айкаштарына көңүл бурулат. Биринчи макалда бул сөздөрдүн синонимине караганда *эркек*, *аалам/дүйнө* деген сөздөргө «*man*» жана «*world*» деген сөздөр колдонулган. Сөздөрдүн бул тандоосу бул сөздөр менен байланышкан коннотациялар менен түшүндүрүлөт. “Эркек” деген сөз кандайдыр бир бийликти, статусту билдирет. Эркек менен аялдын ортосундагы биологиялык айырмачылыктарды эле билдирбестен, бийликтеги социалдык, экономикалык жана саясий айырмачылыктарды түшүндүрөт.

Мындан сырткары, кыргыз менталитетинде кээ бир аталыштарды өз аты менен атоого **тыюу** салынган сөздөр, сөз айкаштары (табу), айрым бир учурларда кайсы бир ишенимдер салт катары алигече сакталып келет. Мисалы, үй-бүлөдө жаңы келген келин, үй-бүлө мүчөлөрүнө сый-урмат көрсөтүп, аларды атынан атабайт, тергейт. Эркек адамга болгон мындай табулар кайнатага, кайнага-кайниге да тиешелүү. Көп эле учурда кайнагаларга кесибине карата *койчу акем*, *жазуучу кайнагам*, же болбосо алардын өзгөчө бир сыпаты менен кошо кайнилерди *кичине бала*, *тай бала* же болбосо *мугалим бала* сыяктуу аталыштар кездешет. Айрым бир

кырдаалдарда тергөөнү адамдын кемчилигин көрсөтүү менен чектелишет, анда *чолок кайнагам, керең акем, узун бут акем*, ж.б.

Балдарынын алдында атага болгон сый-урматтоосун билдирүү максатына апа күйөөсүнүн атынан айтпастан “баланчанын атасы”, “балдардын атасы” же “таятасы” деп чакырса, а тарыхта күйөөсүнүн коомдо ээлеген статусуна жараша “бегим”, “байым”, “даткам” деп кайрылышкан. *Атасынын көзү барда, баласына сакал коюуга болбойт*, же болбосо, *ата-эненин алдында баласы өз баласын эркелетүү өөн учураган*. Мындан сырткары ар кандай ишенимдер азыркы учурга чейин айтылып келет: *Эркек баш кийими менен үй-бүлө мүчөлөрүн (аялын, балдарын) чаппайт*. Баш кийимдин анты болот деген түшүнүк жашайт. *Эркек адамдын үстүнөн, кийиминен аттабайт, тебелебейт, камыр ачытканда үстүн үй ээсинин кийими менен жаппайт, эркектин үстүнөн аттап өтпөйт*. Эркек кыргызда үйдүн ээси катары улук адам болуп саналат. Анын кийген кийиминен, колдонгон буюмуна чейин аяр мамиле жасалат.

Кайын журту менен бирге жашабайт деп күйөө балага карата айтылган учурлар кездешет. Күйөө баланын кайнатасынын үйүндө жашоосу уят жорук катары саналып, ага “күч күйөө” деген намыска тийчү сөздөр айтылып келет. Ошондой эле күйөө бала ала турган колуктусунун калыңы эчак төлөнүп бүтүп, кызды алып кетүүгө келгенде да *кайнатасынын үйүнө түз бастырып кирген эмес*. Буга байланыштуу жоош, уяттуу, адептүү адамды жаңы келген күйөөдөй деп сыпаттаган мүнөздөмөлөр айтылат. Күйөө бала *кайната, кайненесинин, өзүнөн улуу кайындарынын жүзүнө тике карабайт*. Колуктусун алып кетүүгө келгенде күйөө жолдоштор менен келип, кайната, кайненесинин, кыздан жашы улуу туугандарынын алдында башын жерге салып, үнүн катуу чыгарбай, ыйбаа менен таазим кылат. Мындай күйөө каадасы колуктусу менен чогуу жашап, бала-чакалуу болуп, кайын журту менен мамыр-жумур аралашып кеткенден кийин деле сакталып кала берген. Ошондой эле ал *кайната, кайненесинин атынан айтпайт, табу болуп саналат*. Аларды “ата”, “апа” деп атап, муну менен өзүнүн ата-

энесиндей урмат көрсөтөрүн билдирген. Мындай салт-санаа батыш маданиятында жок.

Ал эми британ маданиятында эркекке тиешелүү же ага карата бул сыяктуу табулар жокко эсе, бирок эркек адамды сыйлоо, урматтоо улуттун мүнөзүн, менталдык өзгөчөлүгүн, элдин жашоо образын чагылдырган кылымдап топтолуп келген паремиялардын саны өтө көп, мисалы, эң эле популярдуу болгон В. Дальдын жашоо темасындагы 200дон ашуун макал-лакаптары, Д. Симпсон менен Дж. Спиктин “The Concise Oxford Dictionary of Proverbs” сөздүгүндө 250дөй паремиялар камтылган, мындан сырткары дагы глобалдык сайттардан сурамжылоо жүргүзүү менен көптөгөн макал-лакаптарды кездештирүүгө болот. Паремиялардын басымдуу бөлүгү Библияда берилген ойлор менен байланыштуу, эркекке, ата-энеге, балага насаат катары берилген. Бул сандар эле британ маданиятында паремиялардын орду бүгүн деле актуалдуу экендигин далилдейт десек болот.

Кыргыз элиндеги жүрүм-турум маданияты, өз ара мамиле, тарбия таалим берүү маселелери, деги эле үй-бүлө мүчөлөрүнө, алардын ичинде атага, балага, эрге урматтоо менен мамиле жасоо сыяктуу адамгерчиликтин нормалары эл тарабынан бекем калыптанып, улам кийинки муундарга улуулардын таалим-тарбиясы катары берилип келет. Кыргыз менталитетинде ата менен эненин тең укуктуу экендигине карабастан, эркектин статусу өзгөчө. Ал үй-бүлөнүн башчысы жана үй-бүлө өкүлдөрү анын айтканы менен жашашат. Албетте, “эркек/man” концептине байланыштуу кыргыз жана англис тилдериндеги макалдардын өзөк маанилеринде жалпы окшош жагдайлар, аталган мааниге карата бирдей дүйнө тааным жөрөлгөлөрү байкалат. Демек, бул түрдүү этностордун макалдары маанилик жагынан окшоштуктарга ээ, бирок ошол эле учурда турмуш-тириликке, дүйнө таанымына жараша бир эле ойду берүүдө ар кандай образдар, салыштыруулар аркылуу чагылдырылат. Кыргыз жана англис тилиндеги макалдарга кыскалык жана максималдуу тактык мүнөздүү. Аталган маселеге байланыштуу маанилер кыргыз жана англис тилдериндеги макал-лакаптарда

ар түрдүүчө туюндурулат. Эгерде мындай когнитемаларды которуу маселесин карасак, эки маданиятта бир эле маанини түрдүү образдар менен берерин байкоого болот. Мисалы, *A man of straw is worth a woman of gold* /Алтын баштуу аялдан, бака баштуу эр артык. Англис тилиндеги паремияны которгондо “Алтынга оронгон аялдан көрө, саманга оронгон эркек өйдө турат же (артык)” деген маанини билдирет. Ал эми ушул эле ой, “саман” деген сөздүн ордуна “бака” деген сөз менен берилип, ал эми паремиянын экинчи бөлүгү образдык жактан туура келип отурат. “Алтын баштуу аялдан” деген сөз айкашы “*a woman of gold*”, образдык жактан бири бирине туура келип жатат. Мындай шартта жарым жартылай эквиваленттүүлүк болуп калат.

3.5.1. “Эркек/man” концептинин түрдүү лингвомаданий аспектиде каралышы

Тилди маданият менен ажырагыс биримдикте карап изилдөөчү илим катары лингвомаданият таануу саналат. Маданий маалымат камтылган концептилер ушул илим аркылуу изилденет. Уорф Сепирдин гипотезасына ылайык, лингвомаданият таануу – бул улуттук-маданий объектилерди тилде чагылдырылган маданий баалуулуктардын функционалдык системасы катары теоретикалык жактан бүтүндөй сүрөттөп жазууга арналган изилдөө, ар түрдүү элдердин лингвомаданий чөйрөсүн лингвистикалык салыштырмалуулук теориясынын негизинде контрастивдик анализдөө. Тил менен маданият көп аспектиге ээ болгондуктан, алардын табиятын, аткарган функциясын бир методдун жардамы менен таанып билүү мүмкүн эмес. Ошондуктан изилдөөдө бири-бирин толуктаган көптөгөн методдор колдонулат. Лингвомаданият таануунун негизги бирдиги катары ал маданий концептини атайт, ал эми изилденүүчү бирдиктери катары реалийлерди жана “фондук маанилерди, б.а., мазмундук мүнөздөмөлөрүн туура түшүнүү үчүн элдердин маданияты жөнүндөгү кошумча маалыматтар талап кылынган конкреттүү жана абстракттуу аталыштарды” белгилейт [Карасик, 2002: 103, 108, 121].

В.А. Маслованын пикири боюнча, лингвوماданият таануу илиминде лингвистикалык, социологиялык, маданият таануу, этнографиялык мейкиндик, маданиятты лингвистикалык жактан реконструкциялоо методдорун колдонууга болот. Айрым материалды этнографиянын, когнитивдик лингвистиканын анализдөө методун колдонуп талдоого туура келет. Лингвوماданият таануу илиминде тил ээси үчүн баалуу булак болуп саналган материалдар изилдөөгө алынууга тийиш [Маслова, 2001: 34].

Эгерде биз “эркек/man” концептин маданий контексттен карай турган болсок, ал үй-бүлө мүчөсү катары чоң *ama/grandfather*, *ama/father*, *бала*, *уул/son*, *күйөө*, *эр*, *жар*, *жубай/husband/spouse* ж.б. Коомдо аткарган кызматына жараша *сатуучу* же *сатып алуучу*, *өндүрүүчү* же *керектөөчү*, *инвестор* же *жумушчу* болушу мүмкүн. Ар бир социалдык ролунун өзүнө жараша коюлган максаттары жана мүмкүнчүлүктөрү, чектөөлөрү болот.

Кыргыздарда эркектин үй-бүлөдө башчы, эр, бала катары аткарган иштери адеп-ахлак нормалары жана мүмкүнчүлүктөр менен коштолот. Жалпысынан алганда гендердик карым-катнашта эркектер көбүрөөк бийликке жана артыкчылыкка ээ. Эркектин позициясы баарынан бийик турат. Эми “эркек/man” концептинин концептуалдык баалуулугун Африканын, Кытайдын жана Ислам маданиятынын контекстинде карап көрөлү. Африка элинин маданиятында эгер эркек өз аялын жана балдарын коргоо үчүн күрөшө албаса, ал эркекке жакшы мамиле жасоого болбойт. Өз жашоосун колго алган, өз үй-бүлөсүн коргой алган эркек душманынын урмат сыйына ээ деп айтылат. Африкада эркек баланын физиологиялык, анатомиялык жактан калыптануу мезгили 6-12 жашка туура келет жана бул учурда бала токойдон отун чогултууну, суу ташып келүүнү, мал кароону, тоокторго жем берүүнү билиш керек. А. Бриттандын айтуусунда, 16 жашында эркек бала тобокелчиликке барууга, бийликти колго алууга, күчтүү жана чыдамдуу болууга жетишет. Талаа жумушунда болсо, эркек жер айдайт, ал эми аял болсо дан себет. Мисалы, эгин жыйноодо эркек жаңгак какса, аял аны чогултат. Эркектин аткарган иш-аракети аялдыкына караганда жогорку

деңгээлде, аялдын жумушу тамак жасап, күйөөсү иштеп жаткан талаага алып келүү. Африкага Европадан келгендер африкалык аялдарды эң бактылуу аялдар деп табышкан [Brittan, 2001: 51-55].

Мулмандын пикиринде, бийлик, артыкчылык жана коопсуздукту камсыздоо эркектин гегемониясынын түзүүчүсү катары ар түрдүү механизмдер менен расасына, классына, жашаган жерине жана контекстине жараша ишке ашат. Африкада эркектиң гегемониясынын күчү жана артыкчылыгы бир эле учурда кош идеологиялык мейкиндиктин, заманбап жана анын бинардык салтынын жанаша жашоосу аркылуу мыйзамдаштырылган [Moolman, 2013: 339-343].

Африкалыктардын арасында “Акча адамды жасайт жана адамга күч берет (Money makes a man, and gives a man power)” деген накыл сөз көп учурайт. Бул өтө күчтүү айтылган жана көпчүлүк тарабынан дайыма колдоого алынып, эркектин “нан табуучу (breadwinner)”, “багуучу” катары аброюн көтөргөн фраза болуп саналат. Африканын кээ бир жерлеринде өз үй-бүлөсүн материалдык жактан камсыз кылган эркек урмат-сыйга ээ болуп, “үйдүн ээси (the man of the house)” деп эсептелинет [Morrell, 2006, 13-25]. Андыктан африкалыктардын маданиятында үй-бүлөнү финансылык жактан камсыздоо эркектин жоопкерчилиги катары анын эркектик аброюн бекемдейт. Мындан улам чыныгы эркек жана жакшы ата “эркек/man” концепти менен тыгыз байланышта десек болот. Атанын 2 милдети катары балдарга мыкты тарбия берүү жана аларды финансылык жактан камсыздоо эсептелет. Жакырчылык сыяктуу кээ бир факторлор эркектердин балдары жана өмүр шериги үчүн жоопкерчиликти алууда роль ойнойт. Алардын ою боюнча, көптөгөн эркектер үйлөнгүсү келгенде “лобола” төлөөгө каражаты жок болуп, аялды никесиз кош бойлуу кылып алса, зыяндын ордун толтуруу үчүн ал аялдын жашоосун материалдык жактан камсыздоого милдеттүү. Бирок ошого карабастан, жакшы ата болуу үчүн акчанын, ошол эле учурда аталык милдетти аткара албай туруп үйлөнүүнүн да кереги жок деп эсептешет [Morgan, 1992].

Учурда Түштүк Африканын көптөгөн үй-бүлөлөрүндө ата болуунун салттуу жана “заманбап” деп аталган моделдеринин айкалышы орун алат, мында көптөгөн аталар (эркектер) үй-бүлөдө дагы эле өзүнүн каржылык камкордугун көрсөткөндөн улам урматтоону талап кылган авторитардык фигура катары каралат.

Кытай маданиятында болсо аял жаштыгында атасына, бойго жетип турмуш курганда күйөөсүнө жана карыганда баласына баш иет. Үй-бүлөлүк мамилелер алдын ала аныкталган, ал эми үй-бүлөнүн жашоо образы жана жүрүм-туруму социалдык нормалар менен чектелет же мажбурланат. Кылымдар бою кайталанып келген классикалык тексттердин клишеси “Эркектер тышкы дүйнөнү, ал эми аялдар үйдү башкарат” деген тааныш түшүнүк. Конфуцийдин “улууларды сыйлоо” концепциялары үй-бүлөнүн башкы лидери жана чечим кабыл алуучусу катары атанын салттуу ролун сактоого багытталган. Кытайдын салттуу маданий үй-бүлөлүк турмушунун иерархиясында ата менен уулдары эне менен кыздардан жогорку орунду ээлейт. Кээ бир булактарда XX-XXI кылымдагы Кытай патриархатынын ачык-айкын өзгөчөлүктөрү Батышта кездешүүчү азыркы көйгөйлөр менен салттуу кытай үй-бүлөлүк маселелеринин айкалышкан формалары кездешет. Эркектер өлкөнүн ичинде, өзгөчө саясий жана аскерий чөйрөдө ыйгарым укук берүүчү кызматтардын көбүн ээлейт. Салттуу кытай үй-бүлөсүндө эркек үй-бүлөсүн багууга, колдоого жана коргоого жооптуу. Ошол эле учурда аялына, үй-бүлөсүнө жана башка үй-бүлө мүчөлөрүнө карата чечим кабыл алуу бийлиги ага берилген. Ал ошондой эле балдарын үйлөнгөнгө чейин багып, алардын билим алуусуна кеткен чыгымдарды төлөп берүүгө милдеттүү. Заманбап үй-бүлөлөрдө үй-бүлө мүчөлөрү маанилүү чечимдерди кабыл алууда аксакалдар менен кеңешишет, ошол эле учурда чоң балдарынын чечимине карата акыркы сөздү атасы айтат, демек, мында Конфуцийдин улууларды сыйлоо концепциясы дале ийгиликтүү иштеп келет жатат десек болот. [<http://www.everyculture.com/JaMa/Kyrgyzstan.html>].

Ислам маданиятында адамдын концептуалдык баалуулугу Куран мыйзамы менен тыгыз байланышта. Ислам шариятында аял менен эркекке эки башка мамиле жасалган жерлер бар, эркектин үстөмдүгү же доминанттуулугу Курани Каримдин кереметтеринин бири, мисалы:

- *Qiwaamah* (үй-бүлөнү башкарууга жооптуу).

Аллах Таала айтат:

“Эркектер аялдардын коргоочусу жана колдоочусу, ошол үчүн мен алардын бирин экинчисинен мал-мүлкүн сарптаганы үчүн артык кылдым” [Ниса 4:34, <http://www.sacred-texts.com//isl/pick/004.htm> al-Nisa].

Ибн Касир (Аллах аны ырайымына алсын) айтты:

“Аллах Таала айтат: “Эркектер аялдардын коргоочусу жана колдоочусу» демекчи, эркек аялга жооптуу, б.а. аялдын башчысы жана үй-бүлө башчысы, эгер аял туура эмес иш кылса, аны тарбиялоочу. Анткени Аллах алардын бирин экинчисинен артык кылган, б.а., эркектер аялдардан жогору жана аялдардан жакшыраак”. Демек, халифалык даражасы сыяктуу эле, пайгамбарлык да эркектерге гана берилген, себеби пайгамбар: “Аялды башчы кылган эл, эч качан өнүкпөйт”, - деп айткан. Бул хадисти аль-Бухари Абдулла Рахман ибн Абу Бакра атасынан риваят кылган. Ушул эле нерсе каади (казы) кызматына да тиешелүү.

Алар (аларга) мал-мүлкүнөн сарпташкандыгы үчүн Аллах өз китебинде жана пайгамбарынын сүннөтүндө эркектерге махр парз кылган жана аялдарын багуу үчүн сарп кылууну буюрган. Демек, эркек табиятынан аялга караганда жакшыраак жана аялга сарптаганы үчүн ал андан жогору турат. Демек, Аллах Таала айткандай, ал аялга башчылык кылуусу туура болот. Ал эми эркектердин алардын үстүнөн жоопкерчилиги бар [Бакара, 2: 228].

Али ибн Абу Талха Ибн Аббастан риваят кылган хадисте мындай дейт: “Эркектер аялдардын коргоочусу жана колдоочусу” дегени эркектер аялдардын башчысы жана алар Алла Таала моюн сунууну буюрган жерлерде аларга баш ийиши керек. Ыйман кылуу үй-бүлөсүнө жакшы мамиле кылуу

жана анын мал-мүлкүн коргоо дегенди түшүндүрүшү мүмкүн” [Тафсир Ибн Касир, 1/490]

Эркектин мурасынын жарымын аял алат.

Аллах Таала айтат:

“Аллах силерге балдарыңардын (мурастарында) эркекке эки кыздын үлүшүндөй үлүш берүүнү буюрду” [Ниса 4:11].

Аль-Куртуби мындай деди:

Аллах Таала алардан да жакшыраак билгендиктен, алардын пайдасына эмне болорун билет [Тафсир ал-Куртуби, 5/164). Мисалы, эркек аялга караганда көбүрөөк сарптоого милдеттүү, ошондуктан анын мурастан аялга караганда көбүрөөк үлүшкө ээ болушу ылайыктуу.

Эркек менен аялдын укуктарында айырмачылыктар да бар, анын ичинде төмөнкүлөр:

Эркек төрт аялга чейин ала алат, ал эми аял бир гана күйөө тийүүгө болот. Эркек талак берүүгө укугу бар, ал берсе жарактуу болот, бирок аялдын талак берүүгө акысы жок. Эркек башка динди карманган аялга үйлөнсө болот, бирок мусулман аял мусулмандан башка эч кимге турмушка чыга албайт. Эркек аялысыз сапарга чыга алат, бирок аял махрамы (күйөөсү, эркек бир тууганы же баласы) болбосо сапарга чыга албайт. Мечитте намаз окуу эркектерге парз, аялдарга парз эмес.

Кыргыз маданиятында эркек адамдын концептуалдык баалуулугу башка көптөгөн мусулман коомдорундагыдай эле жогору даражага ээ. Бизнесте жана саясатта эркектер үстөмдүк кылышат жана алар көбүрөөк бийликке ээ. Кыргыз маданиятында этикеттин эң негизги элементи – бул урматтоо. Аксакалдарга, бийлик өкүлдөрүнө урмат көрсөтүлөт. Оозеки кепте урматтоону жана сылык форманы колдонуп, эркектерге *байке* же *ага* (улуу ага), *аба* (байке), *абаке*, *чоң ата*, *ата*, *атаке*, жаш болсо “*балам же уулум*”, “*жигит*” деп кайрылуу абзел. Адамдар мындай сылык формаларды жакын досторуна жана туугандарына карата да колдонушат. Үй-бүлөдөгү

эркектерди “чамгарак ээси”, “ордо ээси”, “үй ээси”, “кожсоюн”, “бай”, “бек” деп урмат-сый менен атоо тарыхый булактарда кезигет.

Жыйынтыктап айтканда, ар кайсы маданиятта эркектин концептуалдык баалуулугу айрым жагдайлар боюнча айырмаланат, бирок, негизинен, анын кайраттуулугу, интеллектуалдык деңгээли аялдарга салыштырмалуу коомдо жогору бааланат. Эркектиктин маанилүү атрибуттары боюнча изилдөө ар кайсы өлкөлөрдө эркектерге карата ар кандай кабылдоолор бар экенин көрсөттү. Айрым өлкөлөрдө жакшы жумушка орношуу эң маанилүү сыпат катары каралса, Кытайда көп акчага, башкаруучулукка ээ болуу, ардактуу адам катары үй-бүлөлүү болуу эң маанилүү фактор катары кабыл алынат.

3.5.2. “Эркек/man” концептинин кыргыз жана британ дүйнө

таанымында кабылданышы: а) кыргыз б) британ

“Эркек/man” концепти – контексттин чегинде турганда да, өз алдынча турганда да белгилүү бир семантикалык талаалардын мазмундук бүтүндүгүнө ээ аң-сезимдеги минималдык бирдик. Бул семантикалык талаада эркек жөнүндөгү билимдерди сактаган лексема “эркек” концепти деп аталат. Ал улуттук, нравалык, социалдык коннотацияларды өз ичине камтыган татаал мазмунга ээ. Концепттин түпкү маанисин ачып берүү үчүн алгач сөздүктөрдөгү дефиницияларга, аны менен айкашкан лексемаларга, уңгулаш сөздөргө, синонимдерге, алардын колдонулуу өзгөчөлүктөрүнө анализ жүргүзүү зарыл. “Эркек” түшүнүгүнүн негизги концептуалдык белгилерине эркектердин биологиялык, физиологиялык, интеллектуалдык, социалдык ж.б. мүнөздөмөлөрү кирет.

Изилдөөчү Б. Солтоноев “Кыргыздар. Санжыра, тарых, мурас, салт” эмгегинде революцияга чейинки кыргыздардын социалдык катмарын төмөнкүдөй бөлөт: *бай, манап, хан, бий, дыйкан, чарба, букара, кул, сот* (Солтоноев, “Кыргыздар. Санжыра, тарых, мурас, салт”). Ал мындай элдик лакапты мисал катары берет: *“Баатыр алтоо, бай төртөө, кедей сегиз, бий жалгыз, кул тогуз”*. Демек, кыргыз салттуу коомчулугунун социалдык структурасын элдин түрдүү уруулук бөлүнүшүн түшүнүүгө болот. Эң көбү

кулдар, андан соң кедейлер, андан ары баатырлар, анан байлар, а бий болсо жалгыз болгон. Кыргыз элинин этникалык салты боюнча *бий* жалгыз шайланган, анткени ал уруунун ичинде соттук функцияларды жеке өзү аткарган. Жогорку бийдин кол астында куралданган жигиттери, өзүнүн жанында дайыма жан сакчысы – жасоол жүргөн. Урууну башкаруу кээде атадан жөндөмдүү баласына өткөн. Ага айыл аксакалдары баш ийишкен, аксакалдар ар уруунун же болбосо бир атанын балдары болушкан. Уруунун бийи административдик (жайлоого, кыштоого көчүү, уруунун ичинде өткөрүлгөн иш-чараларга катышуу) жана соттук (жарандык жана кылмыш иштерин, жаза берүү процедураларын) кызматын аткарган. Көп учурда аксакалдардын бирикмелерине таянып, чечим чыгарышкан.

Б. Солтоноевдун айтуусунда “баатырлар” иш-аракеттеринин мүнөзүнө жараша бир нече түргө бөлүнгөн: 1) *шер* – алар миндеген аскерлерге жалтанбастан жалгыз каршы чыга алышкан. 2) *көк жал* – тайманбас, артка кайтпас баатыр. Жараланганына карабастан, урушка кирген баатыр; 3) *айлакер (илекор) баатыр* – душманын акылы, айлакерлиги менен жеңген баатыр; 4) *жеке баатыр* – ар кандай жортуулга, урушка жалгыз аттанган баатыр; 5) *ээрчиме баатыр* – урушка эл мене чогуу кирген, коркуп турса да билдирбеген, бирок уялганынан уруш талаасын таштап качпаган, аягында баатыр болуп чыккан баатырды айтат. (Солтоноев, Кыргыздар. Санжыра, тарых, мурас, салт). Кандай болгон учурда да элдик классификация баатырлардын чыныгы мүнөзүн толук ачып бере албайт, анткени эл арасында уруусун башкарган, акылман, көрөгөч, тактикасы күчтүү Атаке баатыр, Шабдан баатыр, Жайыл баатыр, Балбай баатыр, Жангарач баатыр, Байтик баатыр сыяктуу баатырлар чыккан. Баатырды коштогон намыскөйлүк, кубаттуулук, чыдамкайлык, сыпайылык, ак сөөктүк, калыстык, акылдуулук сапаттарына ээ болгон, элдин бактысына жаралып, элдин тычтыгы үчүн күрөшкөн кишиге эл тарабынан ыйгарылган “баатыр” статусу ыйгарылган.

Т. Чоротегин өзүнүн “Кыргыз мамлекеттүүлүгүнүн башаты: байыркы доор жана орто кылымдардын эрте мезгили” макаласында кыргыз

тарыхындагы эркектин социалдык статусу жана ролу боюнча мындайча жазат: “Энесай кыргыз кагандыгынын бизге маалым алгачкы бийлик эгесинин ысымы Ышбара Ачжан болсо, каган титулун толук калыбына келтирген кыргыз бийлик эгеси – Барс-бег (Барс-бек) болгон. Бийлик иерархиясынын эң жогорку тепкичинде мамлекет башчысы – каган турган. Каган бийлиги ак сөөктөр кеңеши менен чектелген монарх (жеке бийлөөчү) болгон” [<https://kghistory.akipress.org/find> ТынчтыкбекЧоротегин/author]. Демек, ээлик, бектик титулдун эркекке гана тиешелүүлүгү – бул кыргыз тарыхында патриархаттык башкаруунун далилдеринин бир үзүмү.

Кытайлык булактардын бири “Тайпин-хуан-үйцзиде” (“Сун сулалесинин Тайпин башкаруу жылдарындагы дүйнөнүн сүрөттөлүшү”): “Кыргыз мамлекетинде башкы кол башчысы Хэси-бэй, андан кийинки даража Ацзүй шэби-бэй, андан төмөнү Ами-бэй деп аталат. Бул үч адам чогуу башкарат. Кыргыз мамлекетинде өкмөттүк кызмат ээлери цзай-сан, дуду (тутук) кызматтарына, андан соң – цзянь-цзюн, дацян (сыягы, даган, таркан) наамдарына эгедер”, - деп баяндайт. “Тан сулалесинин тарыхы” китебинде кыргыз өкмөт кызматкерлери алты тепкичке бөлүштүрүлөт, алардын ичинен министрлер (жети), башкы жетекчилер (үч), башкаруучулар (он), андан тышкары колбашчылар, тархандар саналып өтөт. Демек, “хан, каган (азыркы президент)” титулу эркек кишиге гана ыйгарылган. Кыргыз ак сөөктөрү *элтебер, тегин, тутук, тархан* сыяктуу (эркектерге гана таандык) чиндерге ээ болушкан. Бул даражалар жалпы эле Борбордук Азиядагы түрк мамлекеттериндеги социалдык иерархия тажрыйбасы кыргыздар үчүн да орток болгондугун көргөзөт. Бул маалыматка таянсак, кыргыз тарыхында улуттук аң-сезимдин калыптануусу боюнча эркек адамдын коомдогу статусу дайыма ошол мезгилдин талабына жараша эр жүрөктүүлүк, тайманбастык, баатырлык мүнөздөрүнө ылайык ыйгарылып, анын орду, ролу жогору тургандыгын тастыктайт [<https://kghistory.akipress.org/find>Чоротегин/author]. Бул маалыматты азыркы учурдагы коомдук түзүлүшкө салыштырып карай турган болсок, диний багыттагы “муфтий”, “имам”, кыргыз өкмөтүнүн

башкаруу тепкичиндеги кызматкерлер, маселен, мамлекеттик аскердик коргоо министри, өзгөчө кырдаалдар министри кызматы физиологиялык жактан эрки, патриоттук духу күчтүү делген эркек жараны үчүн ылайык деп табылат, бирок азыр башка бир топ статуска бир гана эркектер гана эмес, аялдар да ээ болуп келет. Мисалы, башкаруу органдарындагы кызматтык орундар: мамлекет башчысы, областтын жана райондун акими, айыл башчылык кызмат, жогорку окуу жайдын ректору, мектеп директору ж.б.

Кыргыз элинин тарыхына кайрылсак, “эркек” түшүнүгүнүн негизги концептуалдык белгилери аныкталган жана эркектин сырткы келбети, биологиялык-физиологиялык жана психологиялык табияты манасчы С. Каралаевдин “Манас” үчилтигинде өтө көркөмдөлүп берилет. Манастын төрөлүшү:

<i>Байкайын деп баласын</i>	<i>Алакан жазык, колу ачык,</i>
<i>Бай Жакып көзүн салганы:</i>	<i>Аттанып чыкса жолу ачык</i>
<i>«Маңдайы жазы, башы кууш,</i>	<i>Алп мүнөзү көрүнөт.</i>
<i>Бар боюнда турат тууш,</i>	<i>Кен көкүрөк, жайык төш,</i>
<i>Кочкор тумшук, кош кирпик,</i>	<i>Аркасы кең, бели түз,</i>
<i>Керки калча, көзү тик,</i>	<i>Айбаты катуу, заар жүз</i>
<i>Жалаяк ооз, жар кабак.</i>	<i>Пил мүчөсү көрүнөт.</i>
<i>Жаагы жазы, ээги узун,</i>	<i>Жолборс моюн, жоон билек,</i>
<i>Эрди калың, көзү үңкүр</i>	<i>Жылма кабак, жылдыз көз,</i>
<i>Эр мүнөзү көрүнөт.</i>	<i>Бөрү кулак, жолборс төш,</i>
<i>Бөлөкчө түрү бар экен.</i>	[Каралаев, 1958: 302].

Баатыр Манастын сүрөттөлүшү ошол мезгилдеги элдин аң-сезиминдеги, дүйнө таанымындагы эр жүрөк, кыргыз эл-журтунун бүтүндүгүн, коопсуздугун сактай турган баатырдын физиологиялык мүнөздөмөлөрү азыркы учурдагы коомдун эркек балага мүнөздүү белгилеринен бир топ эле айырмаланып турат.

Ал эми Ч. Айтматовдун “Эрте келген турналар” повестин талдап көрсөк, ата-энелердин, Чекиш чал, Мырзабай сыяктуу элдик педагогдордун

ишмердүүлүгү кыргыз жашоосундагы уул балдарды тарбиялоонун идеалдарын, мыйзам ченемдүүлүктөрүн, усулдарын аларды тарбиялоодо жоопкерчиликти жогору экендигин көрсөтүп турат. “Эр жигит” феноменинин чен-өлчөмдөрүнүн негизинде Султанмураттын жана анын теңтуштарынын образын “Өз камын ойлогон өспөйт, эл камын ойлогон көктөйт”, “Атанын уулу болуш урмат, элдин уулу болуш кымбат”, “Жигитке бир сыр, жети кыр керек”, “Эр – намыстын кулу”, “Эрдин даңкын эмгек чыгарат”, “Эр жигит эл четинде, жоо бетинде” сыяктуу жогорку даражада өнүккөн атуулдук аң-сезимди айгинелеп турган макал-лакаптарды негиз кылып кураган деп эсептесек болот. Ж. Бөкөнбаевдин “Чептен эрдин күчү бек” деген чыгармасы да жогорудагы идеяны даңазалайт. 13 жашар баланынын элдин-жердин коопсуздугу үчүн өз жанын курмандыкка чалууга макулдук берген жери кыргыз тарыхында ооздон оозго өтүп айтылып келет. Мисалы,

*Кайсы эр бул кызматка чыгар экен,
Бул дубал эр канына кумар экен, –
Деп, ырдап бир топ ырчы элди айланып
Күн бою жар чакырды эчен-эчен...*

*Обдулуп он үч жашар бир жетимче
Сүйлөдү жаман тонун чечип салып:*

– Уктум да шашкан бойдон келдим, – деди,

Мен даяр тезден гана көмгүн, – деди,

Арманым дүйнөдө эч калбайт го

Жарасам керегине элдин, – деди. [<https://kg-text.ru/zhoomart-bokonbaev-chepten-erdin-kuchybek/>]. Баланы пай дубалга алып келип көмөрүндө, апасы келип муңканып көз жаш төгүп, жалгызынын өмүрүн сурайт. Уулунун “Апаке, элиндин, жериндин керегине жара” деп айтпадың беле деген сөзүн угуп, байкуш апа жүрөгү сыздап макул болот. Ошондо ак сакалдуу карыя кайдан-жайдан пайда болуп, ушундай уулун, ушундай энең бар болсо, сага чептин не кереги бар, чептен эрдин күчү бек деген экен.

“Эр жигит” түшүнүгүнүн мазмуну түркий элдердин баарында уул балдарды тарбиялоого байланышкан акыл туюмунун, тарыхый тажрыйбаларынын туундусу болгондугу талашсыз. Бул түшүнүк орус элиндеги “азамат уул (добрый молодец)”, жапон элиндеги “самурай”, англичандардагы “жентльмен” деген түшүнүктөргө жакын. Булардын баарына адилеттүүлүк, эр жүрөктүүлүк, тайманбастык, кичи пейилдик, калыстык, шайыр-шайдооттук ж.б. касиеттер мүнөздүү. Демек, идеалдуу жигит сапаттарына ээ Султанмураттын образын жалпы адамзаттык заманбап нарк-дөөлөттөрдү камтыган образ катары үлгү кылып алсак болгудай.

Кыргыз таанымында “эркек” концептинин калыптануусу улуттун жашоо-тиричилиги, салт-санаасы, маданияты менен шартталат. Ошол эле учурда “эркек” концептинин тамыры туруктуу сөз айкаштарынын тутумунда жаткандыгын төмөнкү фразеологизмдер тастыктайт:

Атанын баласы – атаны сөзгө калтырбай турган, колунан иш келген, намыска жараган, өнөрлүү, өтүмдүү жигит. *Бали, атанын баласы экенсиң!*

Атка жеңил, тайга чак – жеңил-желпи, эптүү, элпек, тил алчаак. *Араңардан атка жеңил, тайга чагыңар айылга барып келе койгула.*

Ат токур – эркек бала. *Ким төрөлдү? Ат токурбу, же кырк жылкыбы?*

Жигиттин гүлү – мыктысы, өтө чыгааны. *Жигиттин гүлү сен болсоң, Жибектин гүлү мен болсом.*

Жолборс жүрөк – эч нерседен коркпогон, тайманбас, баатыр, эр жүрөк. *Манас – кабылан, шер, жолборс жүрөк баатыр.*

Журт атасы – эл бийлеген аксакал, билерман адам. *Журт атасы калыс болсо, элинин бактысы ошол.*

Жүрөгүндө кири жок – 1. Тайманбас баатыр, эр жүрөк, өткүр курч. *Кыргыздардан да жүрөгүндө кири жок эр жүрөк атуулдар элди душмандан коргоо үчүн фронтко аттанышкан.* 2. Ичинде арамдыгы жок, ак ниет, пейли таза. *Ал жөнүндө айткандар куру жалаа экендигине ынандым, анын жүрөгүндө кири жок экендигине көзүм жетти.*

Жүрөгүндө оту бар – өткүр, курч, эч тартынбаган, өтүмдүү. Жүрөгүндө оту бар жигит, ойлонуп турбастан, баланын артынан сууга секирди [Осмонова, Жапаров, 2001].

Жогоруда белгиленгендей, кыргыз өз тилин, дилин, тегин, тарыхын билип, бабаларынын баскан жолун, жети атанын тарыхын сактай билүү менен улут катары жашап келет. Кыргыз элинин улуттук аң-сезиминин маданий мүнөздөмөлөрүн билдирүүдө “эркек” концепти маанилүү ролду ойнойт. Ал элдин менталитетинин мүнөзүн, дүйнө сүрөтүнүн көрүнүшүн күзгү сыяктуу чагылдырып көрсөтүп берет. Кыргыздарда илгертеден боз үйдүн түндүгүн эр жигитке карматышканы, 40 ууктун биримдигин кармап, бир үйдүн бекемдигин, туруктуулугун сактаган жана заман өзгөргөнү менен жашоо эрежеси өз нугунда уланып, эркектер үйүнө сыймык, элине тирек болушсун, намыскөй, акылдуу, билимдүү, коргоочу болуп, элдин камын ойлошу зарыл деген принцип менен ушундай кылышса керек. “Эгер кыргыз жигиттери бийик болуп, түндүк бекем болсо – кыздар да назик, энелер асыл болот, эл-журт кут-дөөлөткө жетет” деген ой-пикирлер атам замандан бери эле эл ичинде айтылып келе жаткан улуттук менталитетти чагылдырган баалуулуктарыбыз.

Ушинтип, кыргыз элинин көсөмдүгү жогорудагы сапаттардын негизинде эркектин, эр жигиттин ким экенин оңой эле ылгап алгандыгында көрүнөт. Кыргыз эли саны менен эмес, сапаты менен даңкталгандыгы элин-жерин душмандан коргоп, кылымдап үрп-адатын, салт-санаасын, маданиятын урпактарга сактап жеткирген эр жүрөк баатырлары жөнүндөгү “Манас” трилогиясында, “Эр Табылды”, “Курманбек баатыр”, “Эр Төштүк” сыяктуу элдик эпосторунда кенири берилет. Кыргызда эзелтеден эрки күчтүү, эркиндикти сүйгөн, көз карандылыктан өлүмдү артык көргөн, кошоматчылыкты жек көргөн, кайраттуу, сүрдүү эркек бааланып келет.

Эркек кишинин стандарттары ар кандай маданияттарда, субмаданияттарда, этникалык топтордо жана тарыхый доорлордо ар кандай болот. Британдыктардын “King Arthur” мифологиялык эпосунда да Ж.

Бөкөнбаевдин “Чептен эрдин күчү бек” чыгармасындагы идея чагылдырылат. Artúr кельттердин тилинде “аюу” деген маанини туюндурган жана ал Логрес королдугунун легендардуу башкаруучусу, V-VI кылымда сакстарды талкалаган бриттердин башчысы болгон. Король Артур кельт баатырларынын эң белгилүүсү, британ тарыхындагы эпостордун, көптөгөн рыцарлар тууралуу романдарындагы негизги каарманы. Легенда боюнча ал өзүнүн сарайы Камелотто эр жүрөк рыцарларды Тегерек Столунда чогултат. *“To assert the power of your kind, you need to build an eternal Round Table, behind which there would be a place only for the wisest and bravest knights of your land. May these knights enter into an eternal alliance among themselves to help you and your heirs, and may this table become a guarantee of the immortality of your kind. The table should be round, because all the knights sitting at will be equal among themselves - old and young, royal and peasant families - all must serve one master, our Savior, and go to exploits in the name of Christ, protecting the weak, the oppressed”* [<https://stuki-druki.com/authors/arthur-king.php>]. «Сиз өзүңүздүн бийлигиниңизди орнотуу үчүн Түбөлүк Тегерек үстөлдү курушуңуз керек, анын артында жериңиздин эң акылман жана эр жүрөк рыцарлары үчүн гана орун болмок. Бул рыцарлар сизге жана сиздин мураскорлоруңузга жардам берүү үчүн бири-бири менен түбөлүктүү союзга киришсин жана бул Түбөлүк Тегерек үстөл сиздин үй-бүлөңүздүн өлбөстүгүнүн кепилдиги болуп калсын. Түбөлүк үстөл тегерек болушу керек, анткени отурган бардык рыцарлар өз ара бирдей тен – кары-жаш, падыша жана кедей үй-бүлөлөрү - баары бир кожоюнга, биздин Куткаруучубузга кызмат кылышы керек жана алсыздарды, эзилгендерди коргоп, Христостун атынан эрдиктерге барышы керек” (котормо өзүбүздүкү). Британиялыктардын эпосу “Король Артур” V-VI кылымдагы анын баатырдыгын, адилеттүүлүгүн, патриоттуулугун даңазалаган жана Түбөлүк Тегерек үстөл – элин чеп катары коргоого даяр турган баатырларды туюндурат. Ж. Бөкөнбаев бул идеяны XX кылымда жазган ыр түрүндөгү чыгармасында “Чептен эрдин күчү бек” деп чагылдырып жатат. Бул дал

келүүчүлүк кандайча деп суроо туулбай койбойт. Демек, ар бир элде өз элинин, жеринин керегине жараган, баарына үлгү, башчы болгон баатыр уулдар, эрлер болгон, эл оозунда айтылып калган легенда же миф болсо да, чындык экенин тастыктоочу изилдөөлөр да жок эмес.

Убакыттын өтүшү менен кийинчерээк Ханыша Елизаветанын доорунда гендердик саясат так аныкталган. Англия өзүнүн мамилеси жана түзүлүшү боюнча патриархаттык мүнөздө болгон. Аялдарга көз карандысыздыкты талап кылууга эч кандай уруксат берилген эмес, алар күйөөсү, агасы же атасы болобу, эркек туугандарына баш ийишкен. Ал доордо аялдарга социалдык жактан өнүгүү дээрлик мүмкүн эмес болгон. Күчтүүлүк жана кайраттуулук сапаттары балдарга жана эркектерге гана мүнөздүү жана ылайыктуу деп эсептелген. Батыш коомунда салттуу түрдө эркектерге таандык деп эсептелген сапаттарга күч, кайраттуулук, көз карандысыздык, лидерлик жана чечкиндүүлүк кирген [<https://www.elizabethan-era.org.uk> ›elizabethan familylifeTheterm“Elizabethan”].

Көпчүлүк коомдордо эркектер коргоочу катары каралат. Алар өздөрүнүн үйлөрүн жана жамааттарын ички жана тышкы коркунучтардан коргогон. Эркектер колуна курал алып, коомдо балдарды жана аялдарды коргошу керек болгон [<https://ivypanada.com> › essays › men-in-society].

Жогоруда айтылгандай, үй-бүлөнүн материалдык жактан камсыздалышы эркектердин мойнунда болуп, алар жалгыз гана камсыздоочу катары жумушуна өтө олуттуу мамиле кылышкан. Эркектер үй-бүлөнү башкарууда аялдарынын айткандарын угушса да, акыркы чечимди өздөрү кабыл алышкан. Ал доордо эркек үй-бүлөгө сый-урмат жана байлык алып келет деп ишенишкен. Алар үйүндө бардык бийликти колдонушкан жана жашоосунун бардык аспектилерин көзөмөлдөшкөн. Эркектин статусу аялдан жогору коюлуп, үй-бүлөлүк жашоосунда бийлик эркектин колунда болгон. Эркектер, эрежеге ылайык, кайраттуу жана күчтүү болуп, өз, үй-бүлө намысын коргошкон. Мыйзам боюнча, аялынын никеге чейин жана андан кийин болгон байлыгы баары ага таандык болгон. Аталар кыздарына, бир

тууган карындаш-эжелерине ылайыктуу күйөөлөрдү өздөрү тандашкан. Жалпы статусу боюнча саясий жана юридикалык чөйрөдө эркектер үстөмдүк кылышкан жана алар аялдардан жогору деп эсептелген. Алар атасынын бардык мүлкүн мураска алышкан жана эгер аялынан мал-мүлк мураска калса, ага да ээлик кылышкан.

Ошол мезгилдин шедеврлерин жараткан Шекспир негизинен, ошол коомдогу эркек/аял орду кандай болгондугу тууралуу чындыкты чагылдыргандыгы үчүн таанымал болгон. Шекспир дээрлик бардык чыгармаларында аялдарды эркектерге баш ийген, эркектердикиндөй мүмкүнчүлүктөрү жана эркиндиктери жок деп сүрөттөйт. Анын чыгармаларынан эркектин бийлиги, баалуулуктары анын күчүндө, амбициясында, өжөрлүгүндө экенин оңой эле көрө алабыз.

Эркектин үй-бүлөдөгү, коомдогу ролу, орду Шекспир тарабынан гендердик теңдикти көрсөтүүдө жакшылык жана жамандык түшүнүктөрүнө байланыштырылып каралат. Мисалы, Леди Макбет менен байланышкан бардык окуяларда ал эркектин ролун колго алууну кандай гана жол менен болбосун өз максаттарына жетүү үчүн жоопкерчилик катары карагандыгы белгилүү. Леди Макбет күйөөсүнүн бийлигин эңсейт, бирок ага жетүүгө жолу жок, натыйжада ал оңой эле манипуляция кылып, күйөөсү аркылуу ошол жашоого аракет кылат. Кыйынчылыкка карабастан, Леди Макбет дагы эле кырдаалды толук өзү көзөмөлдөй алышы үчүн эркектин бийлигине ээ болгусу келет. Макбет да, Леди Макбет да эркектин күчүн зордук-зомбулукка жана агрессияга теңешет. Экөө тең эркек чыныгы эркек болуш үчүн зарыл учурда зордук-зомбулукка барышы керек деп эсептешет. Бул трагедиядагы күчтүүлүктүн идеологиясы – эркектердин амбициялуу табиятын көрсөтүү үчүн кээде катаал жана агрессивдүү болушу керек деген тыянак чыгарууга түртөт [<https://macbethact4scene2.weebly.com> › masculinity].

Кайра жаралуу доорундагы (Renaissance Era - XVI-XVII к. башы), Ренессанс коомунун эркектери мамлекеттик иштерге аскерлердин, саясатчылардын жана башка лидерлердин деңгээлинде катышкан жана

ошону менен катар алар күчтүү оратор да болушкан жана акыркы чечимдерди кабыл алышкан. Англиянын кайра жаралуу доору маданий-көркөм кыймылдын доору болуп саналат. Бул доордо билим берүүнүн бардык тармактарында көндүмдөрдү өнүктүрүүгө умтулушса да (физикалык өнүгүү, коомдук жетишкендиктер жана искусство), көпчүлүк англиялыктар аялдар жогорку билим алууга жөндөмсүз, эркектерге гана билимдүү болууга ылайыктуу дешкен, театрда да аялдын ролун жаш эркек балдар ойношкон [[http://www2.cedarcrest.edu ~ lfletcher ~ shrew ~ lpettit](http://www2.cedarcrest.edu/~lfletcher/shrew/lpettit)].

Виктория доору, британ тарыхында (болжол менен 1820-1914-жылдардын ортосу) ханыша Викториянын башкаруусу (1837–1901) жана коомдун класстык бөлүнүшү, добуш берүү укугуна ээ адамдардын көбөйүшү, мамлекет жана экономиканын өнүгүп келе жатканы, Британиянын статусу жогорулашы менен мүнөздөлөт. Ал учурда патриархаттык система адаттагыдай эле болгон жана аялдар көбүнчө үйдө жалгыз, балдары менен күн өткөрүшсө, эркектер болсо эркиндиктин бардык түрлөрүнө ээ болушкан. Эркек үй-бүлөнүн башчысы жана үй-бүлө мүчөлөрүнүн камкорчусу, коргоочу жана кожоюну болгон. Ал күчтүү, кайраттуу болгон жана көп эмгектенген. Аларды “нан табуучулар” (“bread winners”) деп аташкан, эркектер бул күнүмдүк азыкты сатып алуу үчүн акча табышкан. Жалпысынан Виктория доорунда эркектин бийлигинин күчүн 1837-1870-жылдардагы руханий жана олуттуулук идеологиясы катары сыпаттаса болот. Бул мезгилдин экинчи жарымында эркектин үстөмдүгүнүн идеяларынын күчтөн тайып баратканын азыркы маданияттын негизи катары кароого болот.

Азыркыдай эле күчтүү жана чымыр денелүү болуу Виктория доорундагы эркектиктин сырткы келбетинин маанилүүлүгү болуп эсептелген. ХХI кылымда бул көбүнчө эркектин дене түзүлүшү үчүн реалдуу эмес форманы чагылдырат, мисалы, өтө күчтүү, популярдуу тасмадагы супер каарман. Эркектердин физикалык жактан чыдамдуулугу Британ империясы үчүн согушууга жана аны коргоого жарамдуу болушу үчүн абдан маанилүү болгон.

Виктория доорунда идеалдуу эркек болуу үчүн “коомдо материалдык ийгиликке” жетүү чоң мааниге ээ болгон, анткени ал бул ийгилиги менен өзү жашаган коомдо да белгилүү бир деңгээлде башка эркектердин аны таануусуна жетишкен. Ал эми ак сөөктөр ошол коомдун каймагын түзгөн жана бул процесс 1066-жылы William the Conqueror жерди өзүнүн норман барондоруна бөлүп берген учурда башталган. Король барондорду мезгил-мезгили менен падышалык Кеңешке чакырып, алар ага кеңеш берип турушкан. XIII кылымдын орто ченинде, барондордун ушундай жол менен биригүүсү бүгүнкү Лорддор палатасынын түзүлүшүнө негиз болгон, ошентип XIV кылымга карата парламенттин шаардык өкүлдөрдөн түзүлгөн общиналар палатасы жана чиркөө өкүлдөрү (архиепископтор жана епископтор) жана ак сөөктөрдөн турган Лорддор палатасы пайда болгон.

Барондордун жерлери жана наамдары тун уулуна “примогенитура” (gentry) деп аталган система аркылуу өткөн. 1337-жылы Эдуард Шнүн уулун Корнуоллду (Cornwall), биринчи герцогду дайындаган, бул наам азыр тактынын мураскери Принц Чарльзга таандык. Маркиз наамы XIV кылымда король Ричард II тарабынан киргизилген.

Төмөндөгү беш даража – дворяндарга королдун гана көрсөтмөсү менен мөөр басылып ыйгарылган:

1. Герцог (лат. *dux* – лидер). Бул эң жогорку жана эң маанилүү даража. XIV кылымдан бери 500дөй герцог болгон. Учурда 27 гана герцог бар деп айтылат жана аларга “Улуу урматтуу герцог” деп расмий түрдө кайрылуу талап кылынат. Герцогдун тун уулу герцогдун кошумча наамдарынын бирин колдонот, ал эми башка балдары ысымдарынын алдына “Лорд ...” ардактуу наамын коюшат.

2. Маркиз (фран. *Маркиз*) – Уэльс, Англия жана Шотландияда граф менен герцогдун ортосундагы титул. Маркизге “Лорд ...” деп кайрылышат.

3. Граф (англосаксон. *аскер башчы*). Кайрылуунун туура формасы – “Лорд ...”. Тун уулу графтын кошумча наамдарынын бирин колдонот.

4. Виконт (лат. *viccomes* – вице-граф). Виконт “Лорд ...” деп аталат. Улуу уулу виконттун кошумча наамдарынын бирин (эгерде бар болсо) колдонот.

5. Барон (the Old germ. *baro* - эркин адам). Ар дайым “Лорд ...” деп кайрылат. Барон сейрек колдонулат.

Британ аристократиясынын эң чоң бөлүгү тарыхый жактан баронеттерден жана титулдук эмес аскерий помещиктерден турган, помещик гентри (*gentry*) болгон, алардын үй-бүлөлөрү орто кылымдагы феодалдык класстан чыккан (жерге ээлик кылуудан гана алынган кирешесинен улам *мырзалар* деп аталат). Учурда эркектерге *сэр, мистер (sir, mister)*, ээлеген кызматына жараша “Урматтуу президент же ректор, директор, менеджер” деп кайрылуу ылайыктуу, ал эми оозеки кепте эркек адамга *old man, bro, sonny* ж.б. түрлөрү колдонулат.

Азыркы учурда “эркек” түшүнүгүнүн мазмуну бир топ эле өзгөрүүгө учурап жатат. Мисалы, эл аралык эркектер күнүнүн алдында (19-ноябрь) “New Macho” жарнамалык агенттиги (“BBD Perfect Storm” компаниясынын бөлүмү) чыныгы эркек болуу эмнени билдирери тууралуу британиялыктардын позициясын – көз карашын аныктаган. 2000 адам катышкан сурамжылоо көрсөткөндөй, лондондуктар дагы деле болсо стереотипти карманып, орточодон жогору кирешеси барлар чыныгы эркек болуу статусуна жетише алат деген пикирин билдиришкен. Лондон өнүккөн мегаполис катары кабыл алынганына карабастан, адамдын ролун салттуу кабылдоо өзгөчө ачык көрүнүп турат. Сурамжылоонун жыйынтыгында Лондон шаарынын тургундарынын үчтөн биринен көбүрөөгү (36%) “эркек – үй-бүлөнүн негизги багуучусу” (эркектер 43%, аялдар 29%) дегенге кошулат. Салыштыруу үчүн, Чыгыш Англиянын шаарларында (мисалы, Кембридж, Норвич, Лутон) эркектердин да аялдардын да 24% гана ушундай жоопторду беришкен.

Лондондо тамак бышыруу жана үй тазалоо аялдар үчүн гана экенине ынангандар дагы көп. Респонденттердин 47% бул пикирге кошулат, бул

пикирге аялдардын көбүрөөк бөлүгү 25%, эркектердин 22% каршы болушкан. Лондондуктар чыныгы эркекке ыйлаганга болбойт деп ишенишет – респонденттердин 27% ушинтип айтышкан. Бирок шотландиялык респонденттердин 5% гана “жигиттер ыйлабайт” деп ишенишет (ФБ).

Ал эми британ эркектеринин мүнөзүнө иликтөө салсак, алар Европанын башка элдеринен психологиясы менен айырмаланат. Биринчиден, алар аралда жашап, “арал психологиясына” ээ жана алар терең индивидуалисттер. Англиянын ар бир тургуну өзүнчө, аралдагыдай жашоону жакшы көрөт. Демек, алардын обочолонушу жана “My home is my castle (Менин үйүм – менин чебим)” дегени бекеринен эмес. Ошол эле учурда, типтүү англичан катаал мүнөзгө ээ, анткени ал бала кезинен башка өлкөлөрдүн балдарына караганда катуураак тартипте тарбияланат. Бул “жентльменди (мырзаны)” тарбиялоо деп аталат. Мында коомго акча үчүн эмес, өз милдетин сезип, чынчылдык менен кызмат кылган бай мырза адамды тарбиялоо деген маани жатат.

Демек, британ маданиятында эркек кишинин коомдогу, үй-бүлөдөгү орду ханыша Елизаветанын доорунан баштап, азыркы учурга чейин гендердик теңдик, тең укуктуулук, феминизм сыяктуу коомдук көз караштардын негизинде бир топ эле өзгөрүүгө дуушар болгондугу чындык. Эркектердин буга чейинки ролдору: тарыхый жактан эркек аялга караганда физикалык жактан күчтүүрөөк болуп өнүккөндүктөн, алгачкы коомдо эркек адам багуучу болгон, б. а. үй-бүлөсү үчүн өмүрүн тобокелге салган. Ал эми үй-бүлөнүн абалы түздөн-түз эркектен көз каранды болуп, ал бардык маанилүү чечимдерди кабыл алган. Азыр эркектердин образы да эки ача. Тарыхта ал күчтүү, эрктүү, чечкиндүү, кээде агрессивдүү болсо, бүгүнкү күндө эркектин бул ролу аялдардын ролундай эле, чоң өзгөрүүлөргө дуушар кылган жоопкерчилик аял менен эркектин ортосунда тең болууда. Заманбап коомдо адамдардын социалдык ролу техникалык прогресстин жана коомдун өзгөрүшүнө жараша башка нукка бурулууда. Кыргыз менталитетиндеги эркектердин коомдогу жана үй-бүлөдөгү орду өзгөрүүгө дуушар болууда.

Мисалы, мурунку учурда эркек аркалаган кесиптердин, кызматтардын жалпыланышы; үй бүлөдө эркектин доминант болуу салттуу модели жоголуп бараткандыгы; эркекке таандык айрым баалуулуктардын маанисинин өзгөрүүсү (үй ээси (эркек да, аял да), үй бүлөнү багуучу, коргоочу, намыскөйлүк, баатырдык, патриоттуулук), үй-бүлөдөгү эркек- аялдын милдеттеринин, укуктарынын тенделиши сыяктуу жыйынтыктардан кийин адамдардын прогрессивдүү эволюциясы эркек менен аялдын ролдорунун социалдык-психологиялык өзгөчөлүктөрүнүн жыйындысы бири-биринен айырмаланбай, карама-каршы келбей калышынын себебинен болот экен деген ой келет.

3.5.3. “Эркек/ман” концептинин фразеологиялык бирдиктерде чагылдырылышы

Белгилүү бир улуттун маданиятын, менталитетин, жашоо образын, тарыхын чагылдырган бирден бир баалуу булак болуп фразеологизмдер эсептелет. Элдин адеп-ахлак, гуманизм, ыймандуулук, маданияттуулук, үрп-адат, ырым-жырым, таалим-тарбия, бүтүндөй турмуш шарты менен тыгыз байланышкан тажрыйбасы, дүйнө көрүмү туруктуу сөз айкаштарында чагылдырылат. Фразеологизмдер этностун тарыхый жолун, маданий-эстетикалык, интеллектуалдык калыптануусун камтып, салттуу жоболорду, эрежелерди, стереотиптерди кенен чагылдырат.

“Эркек/ман” концептинин экспоненттеринин фразеологизмдерде берилишин аныктоодо топтоштуруу, классификациялоо, моделдештирүү ыкмаларына таяндык. Эркектин *образдык белгилерин*, б.а. кыял-жоругун, жүрүм-турумун, кулк-мүнөзүн чагылдырган, анын адилеттүүлүгүн, чынчылдыгын, жаш өзгөчөлүгүн, коомдогу ордун, келбетин ж.б. оң жана терс сапаттарын билдирген бир нече фразеологизмдерди системалаштырып, тематикалык жактан топтоштуруп берүүгө аракет жасадык. Туруктуу сөз айкаштарын жыйноодо Ж. Осмонова менен Ш. Жапаровдун “Кыргыз тилинин фразеологиялык сөздүгү” деген эмгегинен жана англис тилиндеги

А.В. Куниндин “Англо-русский фразеологический словарь” сөздүгүнөн фразеологизмдерди камтыган пайдаландык.

Кандай эркек? деген суроого жооп берген фразеологизмдердин төрт тобу төмөндө эки тилде берилди:

кыргызча	англисче
1. Эркектердин жалпы оң сапаттарын эпчилдигин, мыктылыгын, тындыгын билдирген туюнткан фразеологизмдер:	
ак сөөк, аскар тоо, бир сөздүү, жолборс жүрөк, көк жал, колу ачык, жүрөгү курч, оор басырык, жүрөгү таза, кең пейил, кичи пейил, колу жеңил, айкөл, жоомарт, оор басырыктуу, ичи кенен, бир сырдуу, иш билги, атанын баласы, биттин ичегесине кан куйган, көздүү, колунан көөрү төгүлгөн, кумурсканын улутунганын билген, чукугандай сөз тапкан, алдына ат салдырбаган, атка жеңил, тайга чак, бычакка сап болгондой, жемин жедирбеген, жез таңдай, жигиттин гүлү, оозунда сөзү бар, кой оозунан чөп албаган, бал тилдүү, ичине кир сактабаган, кара кылды как жарган, көкүрөгү тунук, атанын баласы, журт атасы, жыланды ийининен чыгарган, камчы сапка жараган, ак-караны тааныган, акылга дыйкан; (42)	golden boy (айкөл), heart of gold (жүрөк), lone wolf (өзүмчүл), a party animal (шайыр), go-getter (амбициялуу), cut a dash (жылдыздуу), to look like a million dollars (саркеч), a good egg (теги жакшы), a mover and shaker (таасирдүү адам), smart cookie (акылдуу), worrywart (асан-кайгы), daydreamer (кыялкеч), eagle eyes (көсөм), man of long hands (укуругу узун), blue-eyed boy (сүйүктүү), jack of all trades (колунан баары келген), made of money (бай), top dog (атка минер), big fish in a small pond (таасирдүү), kind hearted (мээримдүү), man of heart (кең пейил), good natured man (таза жүрөк), a smooth talker (адамдын ичи койнуна кирип алган), a good mixer (ийкемдүү), as honest as a day (чынчыл), as bold as a lion (эр жүрөк), man of action (мээнеткеч), man of his word (сөзүнө туруктуу), whiz kid (өтө жөндөмдүү), people man (карапайым элден чыккан), as hard as nails (оор мүнөздүү); (32)
2. Эркектерге мүнөздүү терс сапаттарын таш боордугун, куулугун туюнткан фразеологизмдер:	
алкы бузук, арам ойлуу, ары жок, баш териси бузук, жатып ичер, бети калың, жел өпкө, жер карама, ичи ала, кер аяк, көр жеме, күн карама, териси тар, көкүрөгү сокур, жер көз, суу жүрөк, көк бет, суук тумшук, колдон суурулган, ниети кара, кылычынан кан тамган, кара өзгөй, карамүртөз, кан ичкич, жылан өлтүрөйүн десе, таш алып бербеген, алчы-	yellow dog (ою кара), big mouth (ачык ооз), scrooge (саран/зыкым), lamebrain (делбе/кем акыл), crank (апенди чалыш), rolling stone (жел таман), cold fish (мерез), a bad egg (теги жаман), a cheapskate (сараңбай), fuddy-duddy (эскиче), party pooper (ынжык/бузуку), a penny pincher (сараңбай), couch potato (жалкоо), pain in the neck (ашка жүк, башка жүк), armchair critic (тили буудай кууруйт), be afraid of one's shadow (коен

таасын жеген, жылт этме, арам ойлуу, тили заар, кеби суук, ырыс кесер, куу камчы, чычканга кебек алдырбаган, битин сыгып канын жалаган, бөтөлкөдөн башы чыкпаган, сиркеси суу көтөрбөгөн, оозун куу чөп менен аарчыган, мурдун балта кеспеген, кылдан кыйкым тапкан, суук тумшук, колдон суурулган, кара жолтой, ак кол, жаны жок, боору таш, жатып ичер, куу түлкү, чоң муштум, ээн баш, ырыс кесер, кудай безер, дээринде жок, Шодокондун бүркүтүндөй, колдон суурулган, колдон түшкөн, кара жолтой; (57)	жүрөк), dark horse (бир сырдуу), loan shark (арааны ачык/алкымы чоң), rotten apple (чириген), wolf in sheep's clothing (кой терисин жамынган карышкыр), yes man (өз оюн айталбаган), a smart aleck (менминсинген), creep (кошоматчы), cry with one eye, laugh with another (эки жүздүү), slave driver (ит жүтүрүк); bullheaded (тоң моюн), bootlicker (кошоматчы), water boy (ит жүтүрүк), man of evil thoughts (карамүртөз), poker face (бети жок), quiet as a mouse (бейгам), lame duck (неудачник), stool pigeon (шпион), hard as a flint (таш боор), hard-boiled (сезими жок), big-headed (өзүн кыйын сезген), know-it-all (билерман); (37)
3. Эркектердин сырткы келбетин туюндуруучу фразеологизмдер:	
ыманы ысык, буудай ыраң, кабагы ачык, күнгө күйгөн, ширидей кара, бүркүт кабак, жазы маңдай, жылуу жүздүү, көзүнөн каары төгүлгөн, бакыраң көз, барбак мурун, ийне жеген иттей, жылдызы жок, жылдыздуу, москоол, шырмыйдай, шишке саяр эти жок, ач арбактай, чыканактай, дөөдөй, башы казандай, ичи челектей, үйлөп койгон топтой, калкан кулак, шалпаң кулак, казан баш, башы-көзү чарадай, көзү үңкүрдөй, килейген, кебетеси суук, ырайы суук, сүткө тойгон күчүктөй; (31)	man of good face (ыманы ысык), tanned faced man (тотуккан жүздүү), skinny (өтө арык), overweight (тоголок), a head-turner (көз алгыс сулуу), eye-catching (өтө жылдыздуу), as thin as a rake (ийне жеген иттей), a beanpole (шырмыйдай), a bit on the large side (томпойгон), look like a million dollars (карай эле бере турган сулуу), all skin and bone (шишке саяр эти жок), thin on the top (таз), face only a mother could love (өнү септ), skin and bone (шишке саяр эти жок), ugly as sin (кебетеси суук), vertically challenged (кодоо), busybody (ушакчы), goody two shoes (ичим тап), wet blanket (бузуку); (18)
4. Жаш өзгөчөлүгүнө карата колдонулуучу фразеологизмдер:	
эне сүтү оозунан кете элек (абдан жаш), бешиктен бели чыга элек, сары ооз балапан, мадыра баш (жетиштүү тажрыйба топтой элек, али жаш), башы жаш, мурунтугу бош, чыт курсак, кырчындай жаш, ээги түшкөндө (карыганда), башы быша элек, боз баш,	spring chicken (өтө жаш), knee high to a grasshopper (бешиктен бели чыга элек), tender age (мадыра баш), under age (боз баш), awkward age (бетинен түгү түшө элек), rock of ages (күчкө толуп турган мезгили), golden age (гүлдөп турган мезгили), dog age (узак өмүр сүрүү – какбаш), over the hill (жашы тоо ашып калган), knocking on a bit

каруу эти ката элек, боконосу ката элек, бетинен түгү түшө элек, көзүн ача элек, чил баш, эшек курту мурдунан түшө элек (өспүрүм), боору ката элек, кызыл ээк, чачы куудай, ичерин ичип, жашарын жашаган, какбаш, куубаш, куу жыгачтай, сары тиштүү; (23)	(карылыкка моюн сунган), on the wrong side of (жашы өтүп калган), be pushing (орто жаштан ооп калган), not look a day over (жаш көрүнүү), be long in the tooth (жашы өтүп калган), one foot in the grave (бир буту көрдө), ripe old age (карып, бышып калуу), a grand old age (өтө кары); (17)
---	---

Эркектин кулк-мүнөзүн чагылдырган фразеологизмдерди бир гана чыгармалардан гана эмес, күнүмдүк жашообуздун түрдүү жагдайларында жолуктурууга болот. Кыргыз менталитетинин сүрөтү болгон эркекке гана мүнөздүү фразеологизмдер (27) – *коен жүрөк, жоон моюн, жүрөгүндө оту бар, жигиттин гүлү, жез таңдай, төрө боор, камчы салдырбаган, ааламдан ашкан, бычакка сап болор, жолборс жүрөк, ат токур, ат байлар, тик көз, көк жал, көзүндө оту бар, жоон билек, жүрөгүндө кара жок, күч күйөө, баба дыйкан, колунан көөрү төгүлгөн, экинин бири, кызыл камчы, куу канжыга, кыл мерген, оңко тургузган мерген, кылычынан кан тамган, көзгө атар* кыргыз тилинин сөз корунун байлыгынан кабар берет. Бул сыяктуу бирдиктер жалаң эркектерди, мырзаларды сыпаттоого, алардын түрдүү сапаттарын чагылдырууга арналган. Аларда эркекке мүнөздүү болгон кайраттуулук, эр жүрөктүүлүк, тайманбастык, өткүрлүк, айбаттуулук, күчтүүлүк ж.б. касиеттер белгиленет.

Эркектин эпчилдигин, мыктылыгын, тыңдыгын ж.б. оң сапаттарын билдирген фразеологизмдер (41/32) туруктуу сөз айкаштары эркекке оң баа берип, анын жакшы сапаттарын көрсөтөт.

Эркектин катаалдыгын, таш боордугун, митаамдыгын, куулугун ж.б. терс жактарын билдирген фразеологизмдер (57/37) эркек адамдын терс сапаттарын чагылдырууда оозеки жана жазуу кебинде жемиштүү колдонулган бирдиктердин парадигмасы сунушталды. Эркектин терс сапаттары болгон кара ниеттүүлүк, арам ойлуулук, ниети бузуктук, кара санатайлык, анткорлук аялдарга карата да колдонула берет, аларды гендердик жактан так бөлүштүрүү кыйын.

Эркектин сырткы келбетин туюндуруучу фразеологизмдер (32/18) аркылуу эркектин сырткы келбетин, көрүнүшүн, кебете-кепшин, өң-түсүн оңой эле баалоого болот.

Жаш өзгөчөлүгүнө карата колдонулуучу фразеологизмдер (23/17) жалпы эле инсандардын анын ичинде эркектин жаш экендиги, кагылып-силкилип, өсүп-жетиле, баралына келе электиги, дасыкпагандыгы, тажрыйбасыздыгы, карылыгы, көп жашагандыгы ж.б. жогорудагы сөз айкаштарда берилет.

Кыргыз тилиндеги уул балдарга тиешелүү фразеологизмдер – *кол ийиктей, боз улан, кулагы жок, көз ачып көргөн, сүткө тойгон күчүктөй, куу жолтой, чаңдуу аяк, көлөкөдө өскөн чөптөй* ж.б. балдардын, жигиттердин өзгөчөлүктөрүн сыпаттаган туруктуу сөз айкаштары болуп саналат жана англис тилинде бул сыяктуу фразеологизмдердин тобу ажыратылбаган. Жалпысынан кыргызча 145, англисче 103 фразеологиялык бирдик жогорудагы 4 топко кирди. Англис тилинде да эркек адамды ар кандай көз караштан сүрөттөгөн фразеологиялык бирдиктер көп. Эгерде идиомалык маанини жөнөкөй лексемалар менен берсек, образдуулук, көркөмдүүлүк, эмоционалдуулук жоголот. Мындан улам фразеологизмдер адамдардын мамилесин, сезимин билдирүүдө чоң роль ойнойт десек болот. Мисалы, *a man Friday* – ишеничтүү жардамчы, *be a man after my own heart* – табити, көз карашы дал адам ж.б. Эркек кишини сыпаттоочу сын атоочтук фразеологиялык бирдиктерди иликтеп, алар кепке кандайдыр бир стилистикалык боек беришине күбө болдук. Мисалы, *Mr. Clean* (мистер Чистоты) – бүйрө/тыкан адам, *Mr. Big* (мистер Большой) – жетекчи же жогорку кызматтагы адам, *Mr. Right* (мистер Правильный) – аялынын айтканынан чыкпаган күйөө.

Англис тилинде оозеки-кептик стилге таандык фразеологиялык бирдиктер басымдуулук кылат. Мисалы, *Smart Aleck* – өзү жөнүндө өтө жогору пикирдеги адам, *backroom boys* – жашыруун бөлүмдөрдө, лабораторияларда иштеген окумуштуулар же адистер, *Mr. Big* – кайсы бир

уюмдун жетекчиси, кызматы жогору адам. Көпчүлүк учурда жаштардын кебине мүнөздүү болгон, жалпы элге түшүнүксүз сленг бирдиктер жолугат: *a nancy boy* – апасынын баласы (эркеси), *jobs for the boys* – таасирдүү адамдардын жардамы, тааныштык аркылуу берилүүчү кызмат, *blue-eyed boy* – кимдир бирөөнүн колдоосуна ээ болгон жигит (сүйүктүүсү).

Дагы бир тайпаны көркөм адабий стилге таандык фразеологизмдер түзөт: *Adams ale* – суу, *be the captain of one's soul* – өз тагдырынын капитаны/башкаруучусу болуу, *caviar to the general* – кимдир бирөө үчүн баалуу нерсе.

Көркөм адабий жана оозеки-кептик стилдерге колдонулган айрым фразеологизмдер: *a fair-weather friend* – ишенүүгө, достошууга болбой турган эркек, ал өзүнүн пайдасы үчүн гана достошот, *see the hand of God in* – кокустук кудайдын амири менен болушуна ишенүү), *Hobson's choice* – башка жолу жок. Эмоционалдык-көркөмдүүлүгү боюнча фразеологизмдерди төмөнкүдөй 2 топко бөлүүгө болот: а) ачык эмоционалдык-экспрессивдүү боекко ээ, фамильярдуу, тамашалоо, ирониялык, какшыктоо тону менен айтылуучу: *Joe Bloggs* – жөнөкөй адам, *dead man* – өлүү адам, алкаш, арактан башы чыкпаган; б) уккулуктуулугу, рифмалуулугу жогору, оозеки кепке мүнөздөгү: *a man of many parts* – аябай акылдуу, колунан баары келген ар тараптуу адам, *even Homer sometimes nods* – кылган ишине ичи чыкпоо.

Синонимдик фразеологизмдердин көпчүлүгү бир нече компоненттен турат: *Big man on campus, golden boy* – популярдуу эркек, *the daddy of them all, the mother and father of all* – жагымдуу, жагымсыз нерсе үчүн сабак, үлгү болуу, *Smart Aleck, clever Dick, a little tin god* – өзү жөнүндө жогору ойдогу адам, *a man Friday, someone's right-hand man* – ишеничтүү жардамчы, *A Casanova, a Don Juan, Mr. Right* – көп аялдар менен романтикалык байланышы бар эркек, *A Colonel Blimp, the old guard, a Don Quixote* – эски көз караштагы адам ж.б.

Антонимдик фразеологизмдер англис тилинде синонимдик фразеологизмдерге караганда азыраак: *As sober as a judge* – бир аз кызуу

болуу, *as drunk as a lord* – аябай мас, *A young Turk* – прогрессивдүү идеяларга бай жаш жигит, *a Colonel Blimp, the old guard, a Don Quixote* – эски көз караштагы эркек адам, *Bosom friend/pal* – эң жакын дос, *a fair-weather friend* – достукка ишеничсиз эркек, *A Scrooge* – саран, сарамжалдуу, оюн-зоокту сүйбөгөн адам, *a man about town* – бай, жаш адамдардын коштоосунда көңүл ачууну жактырган адам (Жуков, 1986., Longman exams dictionary, 2006). Англис тилиндеги “эркек/man” концептине байланыштуу топтолгон 200гө жакын фразеологизмдин көпчүлүгү эркектин жүрүм-турумун, жашоо образын, оң жана терс сапаттарын чагылдырышы аныкталды (3-тиркеме). Эркексиз бир да аял өзүн бактылуу деп сезе албайт, эркек адамсыз тукум уланбайт, эркек адамдын тарбиясыз балдарда баатырдык сезим калыптанбайт, бир да чыгарма эркек каармансыз жазылбайт. Демек, эркек адам эр жүрөк же коркок, акылдуу же акылсыз, бай же кедей, өз ишинин мыктысы же кесипкөй эмес болобу – жашообуздун ажырагыс бөлүгү.

Жыйынтыктап айтканда, “эркек/man” концептине тиешелүү эки тилдеги сын атоочтук туруктуу сөз айкаштары эркекке мүнөздүү түрдүү белгилерди, анын абалын, касиеттерин, өзгөчөлүктөрүн ж.б. образдуу чагылдыруу үчүн кепте даяр материал катары колдонулат.

3.6. Көркөм чыгармалардагы “эркек” концептинин номинанттарынын англис тилине которулушу

Советтик доордогу котормо салттары Батыштагы котормого болгон мамиледен айырмаланып турат. Батышта котормо ойлорунда олуттуу бурулуш 1950-жылдардын башында пайда болгон. Ал котормого кызыгуунун жалпы жогорулашында, улуттук котормо уюмдарын түзүүдө, эл аралык конгресстерди өткөрүүдө жана котормонун маселелери боюнча бир катар монографиялардын жана илимий журналдардын пайда болушу менен белгиленет.

Көркөм котормонун азыркы теориясы бир катар жоболорго негизделет, алардын негизгиси “түп нусканын өзүнчө лингвистикалык элементинин формалдуу түрдө берилбеши менен анын эстетикалык функциясы бүтүндөй

системада кайра жаралышы мүмкүн, бул бүтүндүн негизи болуп саналат жана котормодо функциянын берилиши дайыма анын алып жүрүүчүсү болгон элементтин формалдуу мүнөзүн өзгөртүүнү талап кылат” [Федоров, 2002: 334]. Көркөм котормо теориясынын негизги принциби төмөндөгүдөй: “Ар бир сүйлөмдү бүтүндүктүн бир бөлүгү катары карап, анын айтканын гана жеткирбестен, көркөм образды, жалпы маанайды, атмосферанын, каармандардын мүнөздөмөлөрүн түзүүнүн үстүндө иштөө болуп эсептелет. Бул жерде бир сөздүн, синтаксистик түзүлүштүн жана башка элементтердин тандалышы абдан маанилүү” [Комиссаров, 1999: 60].

Жазуучунун идиостилин берүүдөгү кыйынчылыктар көркөм тексти которуунун стилистикалык проблемаларына түздөн-түз байланыштуу. Көркөм текстин котормосу биринчи кезекте чечмелөө болгондуктан, объективдүү да, субъективдүү да стилдик жылыштар сөзсүз болот. А. Попович түпнускадагы стилдик өзгөрүүлөрдүн төмөнкүдөй түрлөрүн бөлүп көрсөтөт: стилистикалык *дал келүү*, стилдик *алмаштыруу*, стилдик алмаштыруу же инверсия, стилдик күчөтүү, стилдик типтештирүү, стилдик индивидуалдаштыруу, стилистикалык *алсыздоо*, стилистикалык *деңгээлдөө* жана стилдик *жоготуу* [Попович, 1980: 73]. Стилистикалык мүнөздөгү жылыштар котормочу өзүн чыгармачыл адам катары көрсөткөн белгилүү тенденцияларды билдирет жана алардын жалпылыгы менен котормочунун чыгармачыл жекелигин чагылдырат, бул “түп нуска тексттен четтөөлөр системасы, белгилүү бир чыгармачылыкка көтөрүлүү” деп түшүнүлөт, анын принциптерине, котормо милдеттерине белгилүү бир мамиле жана белгилүү бир ыкмага түшүү” дегенди билдирет [Гачечиладзе, 1980: 160]. А.С. Назин “котормо текстинде кандайдыр бир маркерлер бар, анын негизинде тексти которгон адамдын жеке өзгөчөлүктөрү жөнүндө тыянак чыгарууга болот. Көркөм тексти каалаган котормочунун өзүнүн “сүйүктүү”, ал үчүн эң көп колдонулган ыкмалары да бар. Бир эле метафораны ар кандай түрдө которууга болот жана бул котормонун сапатына таасирин тийгизбейт” деп түшүндүрөт [Назин, 2007: 113-114].

Көркөм текстти которууда котормонун прагматикалык милдетин эске алуу зарыл, ал окурманга керектүү коммуникативдик эффектке жетишүүдөн турат. Котормодогу көркөм чыгарманы окугандан кийин окурман түпнуска автордун адабий талантынын күчүн сезиши керек. Эгерде котормочу буга жетише алса, анда оригиналдын коммуникативдик эффектинин адекваттуу репродукциясы жөнүндө сөз кылууга болот. Бул жагынан алганда көркөм котормону коммуникативдик котормого теңесе болот.

Көркөм текстти которуунун прагматикалык аспектинин эске алуу менен биз көркөм котормону котормо ишинин бир түрү катары түшүнөбүз, анын негизги милдети котормо тилинде көркөм-эстетикалык таасир бере ала турган кеп чыгармасын жаратуу болуп саналат. Котормо кабылдагычы, бул көркөм чыгарманын түпнуска тилине тийгизген таасирине барабар. Көркөм котормонун өзгөчөлүгү котормодо эки маданий системанын кагылышуусу болуп саналат, бул сөзсүз түрдө маданий тенденциялардын аралашуусуна шарт түзөт. Котормонун тексти тематикалык жана стилистикалык жактан эки маданияттын бири-бирине дал келиши менен мүнөздөлөт. Ар бир котормо аздыр-көптүр деңгээлде котормо коммуникациясынын алкагында “котормодогу мейкиндик фактору” термини менен белгиленген бул карама-каршылыкты чагылдырат [Попович, 1980: 131]. Котормо түпнуска катары окулушу керек жана бардык котормо чечимдери ушул милдетке баш ийет [Savory, 1957: 48-49].

Көркөм котормонун артыкчылыктары жана кемчиликтери жөнүндөгү маселе өтө оор. Котормо ар дайым сынга алынышы мүмкүн жана бул сын негиздүү болот, анткени “котормо ар дайым мүмкүн болгон чечимдердин бири гана жана идеалдуу котормо жок” [Назин, 2007: 116]. Бирок котормолордун сапатын баалоодо түпнускадагы сүрөттөрдүн котормодогу сүрөттөргө дал келүүсүнөн чыгуу керек. А. Акопованын пикири боюнча, “котормонун түпнускага ылайыктуулугунун критерийи түпнисканын көркөм бөтөнчөлүгүнүн бүтүндөй образында камтылууга тийиш, ал эми котормонун

ар бир жеке образынын ишенимдүүлүгүнүн критерийи – котормонун түпнускадагы тиешелүү образы болуп саналат” [Акопова, 1985: 87].

Демек, котормонун объектиси катары көркөм текст котормонун процессине жана сапатына таасир этүүчү бир катар өзгөчөлүктөргө ээ. Көркөм текстти котормо – адам ишмердүүлүгүнүн татаал жана көп кырдуу түрү, анын жүрүшүндө түрдүү маданияттар, түрдүү инсандар, ар кандай ой жүгүртүүлөр, ар кандай адабияттар, ар түрдүү доорлор, ар кандай салттар жана мамилелер кагылышып турат. Көркөм тексттин котормосу түпнускадагы ойдун, мазмундун которулушуна негизделет, ал котормодо кайра чагылдырылып, бирок башка каражаттардын жардамы менен өзүнүн мыйзамдары бар башка белгилердин системасында түзүлөт.

Диссертациялык иште кыргыз тилиндеги «эркек» концептинин берилиши, анын номинанттарынын которулуш өзгөчөлүктөрү, которуунун ыкмалары Ч. Айтматовдун “Жамийла”, “Биринчи мугалим”, “Гүлсарат” чыгармаларындагы кыргызча, англисче жана орусча мисалдардын негизинде талданды. Адабий көркөм чыгармалардагы “Эркек/man” концептине тиешелүү мисалдарды талдоодо профессор З.К. Караеванын котормо жаатындагы эмгектеринин принциптерине жана методологиялык базасына таяндык.

“Гүлсарат” чыгармасынан:

Кыргызча Ч. Айтматов Гүлсарат “Кыргызстан” басмасы. Фрунзе – 1978 (641б.)	Англисче (Ф. Глаголеванын котормосу. Progress Publishers Moscow, 1977. Tales of the mountains and steppes)	Орусча Ч. Айтматов Повести и рассказы “Кыргызстан” – 1974 (692б)	Котормого анализ
<i>Картаң ат менен картаң чал ээн жолдо мундашып жалгыз турду. (20 б.)</i>	<i>The old horse and the old man were alone on the deserted road. (p.129)</i>	Старый конь и старый человек стояли одни на пустынной дороге.(с.208)	<i>Картаң ат жана картаң чал – The old horse and the old man</i> = сөз айкашынын деңгээлиндеги эквиваленттик котормо; Түп нускадагы <i>мундашып</i> – сөзү орус жана англис котормолорунда берилген эмес, бул сөз кыскартылып кеткен, менимче англисче -sadly сөзү менен берилсе тексттин ТНна дал келмек.

Бапсыйган сакалын экчен, куур тондун даакы жүндүү женин салбырата кол серепчилеп, батышты көпкө карап турду.(20 б.)	<i>His disheveled grey beard jutted forth as his eyes gazed towards the west from under the worn sleeve of his sheepskin coat.</i> (p.129)	<i>Вскинув всклокоченную сивую бороду, он долго смотрел из-под пожухлого рукава шубы на запад.</i> (с.208)	<i>disheveled grey beard</i> - Бапсыйган сакалын, <i>grey</i> = кошумчалоо , түп нускада <i>боз</i> , <i>ак</i> деген сөзү берилген эмес. Ушул текстте котормочу – <i>His</i> ат атоочун кошуп которгон. Которуу ыкмасы - конкреттештирүү .
<i>Кары киши, картан ат</i> экөө кара жолдо жай баратты. (24 б.)	<i>They started slowly on their way, an old man and an old horse.</i> (p.133)	И они медленно пошли — <i>старый человек и старый конь.</i> (с.212)	Текст орус тилинен англис тилине которулганы даана көрүнүп турат, анткени кыргыз тилинде <i>Кары киши, картан ат</i> экөө сөздөрү сүйлөмдө ээнин милдетин аткарып, сүйлөмдүн башында турат, ал эми бул сөздөр англис жана орус тилдеринде сөздөрдүн орду алмашылып, инверсия менен берилген. <i>an old man and an old horse</i> = <i>Кары киши, картан ат</i> – эквивалент .
Ырас ал жаш эмес эле, бирок карып калган да чагы эмес болчу. Согуштун ырайымсыз шамалына өнү тотуккан, мурутун ак аралаган, ошол эле болбосо <i>эр мүчөсү</i> уютуп койгондой чымыр, теше тиктеген көздөрү учкун атып курч. (24б.)	<i>He was no youngster, certainly, but he was not old, it was mostly a matter of looks. His face was weather-beaten and there was grey in his moustache, but body and heart were still strong.</i> (p.134)	<i>He молодой он был, конечно, но и не старый, это с виду будто старый, побурел порядком за войну, седина замелькала в усах, но телом и духом он был еще крепкий.</i> (с. 212)	1. Жаш эмес, Не молодой – <i>no youngster</i> = эквивалент . 2. <i>эр мүчөсү</i> - телом и духом он был еще крепкий – <i>body and heart were still strong</i> = бул жерде котормочу текстти орус тилинен которгондугу айдан-ачык көрүнүп турат, анткени кыргыз тилинде <i>көздөрүнүн дагы деле болсо курч жана кыраакы</i> экендиги сүрөттөлгөн, бирок котормодо жалпылаштырып, генерализация ыкмасы менен берилген.
<i>Танабайдан</i> башка бирөө болсо сөз кыска эле, бирок Танабай деген Танабай, <i>жакын агасын</i> аябаган неме менен эсептешпеске чара жок. Сылап-сыйпап сүйлөшпөсө эпке келбейт. (88б.)	...if it had been anyone else and not <i>Tanabai</i> , he'd have made short shrift of the matter. But <i>Tanabai</i> was <i>Tanabai</i> , he had not even spared his <i>own brother</i> , and that was something to be re reckoned with. (p.184)	А на <i>Танабая</i> не обращайтесь внимания. Плюньте. Он всегда был таким. Он <i>брата своего</i> не пожалел – раскулачил, в Сибирь заслал. Кому он, думаете, добра желает(с.264)	1. <i>Tanabai</i> – энчилүү ат, эркек адамдын ысымы, транслитерация менен берилген; 2. <i>жакын агасын</i> – <i>own brother</i> = котормочу жакындаштырып (приближенный перевод) которгон, <i>own</i> – <i>өзүнүн, бир тууган</i> деген маанилерде колдонулат. Ал эми тексттеги <i>жакын агасы</i> чындыгында <i>бир тууган эмес</i> .
Алып кеткиле! – деп бакырды Танабай жаак эттери диртилдеп. – Мобу кишенди башкарманарга ала барып бергиле. Анан дагы айтып	“Go on, take him back!” <i>Tanabai</i> shouted. His lips twitched angrily. “And give the chairman this chain and tell him that if he ever dares chain	- Забирайте! - крикнул им Танабай. И губы его запрыгали от злости. А кишен этот передайте председателю и скажите ему: если	1. башкарманарга – <i>chairman</i> = эквивалент.

койгула, эгер жоргону дагы кишендей турган болсо, ушу кишен менен башын жанчам! (163 б.)	the pacer again I'll crack his skull open with it!" (p.195)	еще раз посмеет заковать иноходца, я ему этим кишеном голову размозжу. Так и скажите!.. (с.329)	
Ат үстүндө тенселип, дүйнөдөн көзү өтүп кеткен <i>жан досун</i> жоктоп, <i>Танабайдын</i> бели бүгүлүп, кабыргасы сөгүлүп, көзүнөн жашы төгүлдү. (166 б.)	<i>He trotted on, swaying now to the left, now to the right, weeping for the friend that had departed this world.</i> (p.270)	<i>Он рысил на коне, свисая с седла то на левую, то на правую сторону, и рыдал по своему ушедшему из этого мира другу.</i> (с.332)	1. Котормодо <i>Танабайдын</i> деген сөз <i>He</i> ат атоочуна алмаштырылган, мында котормочу жалпылаштыруу ыкмасын колдонгон. 2. <i>жан дос</i> англис тилине " <i>bosom friend</i> ", " <i>intimate friend</i> ", " <i>solid friend</i> ", " <i>best friend</i> " " <i>close friend</i> " ж.б. у.с. которулат. Демек, котормочу ушул маанилеринин бирөөнү колдонсо түп нускадагы маани толугураак сакталмак.

Жок, болбойт. <i>Атам</i> да аманатын кимге тапшыарын билип айткандыр. <i>Атам</i> сизге ишенген сон мен ишенбей коембу. (166 б.)	No, father knew what he was doing. If he trusted you, why can't I? (p.274)	А я должен выполнить предсмертную волю отца. И буду вас просить сделать так, как хотел он, покидая нас. (с.332)	ТН дагы <i>атам</i> англис тилине <i>father</i> сөзү менен которулган, которуу ыкмасы – эквиваленттик котормо
Партиядан чыгарылгандан бери ал өзүнө өзү ишене бербей, <i>кишилердин</i> алдында күнөөсү бардай, корунчаак болуп кеткен. (167 б.)	He had lost his self-confidence since he had been expelled from the Party, he was forever feeling guilty.(p.282)	После исключения из партии стал не уверен в себе, виновным чувствовал себя перед <i>всеми</i> . оробел как-то.(с.333)	Түп нускадагы <i>кишилердин</i> деген сөз кыскартылып кеткен, сүйлөмдүн мааниси бул сөз болбосо дагы толук жана так берилген. Которуу ыкмасы – кыскартуу (опущение).

“Биринчи мугалим” чыгармасынан:

Кыргызча	Англисче котормо	Орусча	Котормого анализ
Дүйшөн деген кишини мен анча жакшы билген эмесмин. Бою каркайган, бүркүт кабак, <i>салабаттуу</i> адам окшоду эле. (344 б.)	I hardly knew Duishen at all, I remember him as an <i>elderly man</i> , tall and angular, with beetling brows. (p. 72)	Я мало знал Дюйшену. Помнится, это был <i>пожилой</i> уже человек, высокий, угловатый, с нависшими орлиными бровями. (с. 350)	<i>салабаттуу</i> адам – <i>an elderly man</i> – жакындаштырылган котормо, себеби <i>салабаттуу</i> адам деген сөз <i>улгайган</i> адам деген маанини бербейт, өтө жакын эмес.
Темир жолго тентип кеткен <i>Таштанбектин</i>	He was the son of <i>Tashtanbek</i> , that	А сын того самого <i>Таштанбека</i> ,	<i>Таштанбектин</i> уулу – <i>the son of Tashtanbek</i> -

уулу...өкүмөт аны солдаттан бошотуп, мугалим кылып жиберген имиш. (350 б.)	same Tashtanbek.... And this stranger was his son Duishen, sent here, so he said, to start a school and teach children to read and write. (p.78)	который ушел из аила на железную дорогу еще в голод, много лет назад, да так и пропал. А он, сын его Дюйшен, будто прислан в аил для того, чтобы открыть здесь школу и учить детей. (с.356)	эквиваленттик котормо. <i>Tashtanbek</i> – транскрипция <i>сын его</i> - <i>his son</i> – эквиваленттик котормо; <i>Duishen</i> – транскрипция ыкмасы менен берилген.
Беш-алтоо аттуусу, калганы жөө турган кичинекей топтун ортосунда көөнө кара шинель кийген, <i>бажырайган, кубакай</i> <i>жигит</i> сүйлөп жаткан экен, биз жетип барган учурда. (350 б.)	When, panting, we got to the hillock where our meetings were usually held, we saw the <i>pale-</i> <i>faced young man</i> in the black army greatcoat addressing the riders and those who came on foot. (p.78)	Когда мы, запыхавшись, прибежали на пригорок, где обычно проходили сходки, там уже перед кучкой пеших и конных людей выступал тот самый <i>бледнолицый</i> <i>парень</i> в черной шинели.(с.356)	<i>бажырайган, кубакай</i> <i>жигит</i> – <i>the pale-faced</i> <i>young man</i> , англис тилиндеги котормосунда <i>бажырайган</i> сын атоочу кыскартылып кеткен, котормочу мүмкүн шайкеш келген эквивалентин таппагандыктан кыскартуу ыкмасын колдонгон болушу керек.
– Эй, <i>балам</i> ,-деди ал аптыга сүйлөп, балдырап. Бу сенин <i>ата-тегиңди</i> го билебиз: бизге окшогон кара таман. Анан сен кайдан жүрүп <i>молдо</i> болдуң? (351б.)	– “Listen, son, it was <i>the mullahs</i> who taught children before, but your father’s well known to all of us, he was a pauper like the rest,” the old man said in a rush of words. (p.79)	– Слушай, <i>сынок</i> , – начал он заикающейся скороговоркой, – раньше детей учили <i>муллы</i> , а твоего отца мы знали: такая же голытьба, как и мы. Так скажи на милость, когда это ты успел сделаться <i>муллой</i> ? (с.356)	<i>балам</i> – <i>son</i> – эквивалент , кыргыз элинде уул балага эркелетип кайрылуучу сөз. <i>ата-тегиңди</i> – жалпы эле father сөзү менен , ал эми <i>old man</i> – кыргызча жана орусча чыгармада берилбеген, демек кошумчаланган. Анан сен кайдан жүрүп молдо болдуң? – деген was <i>the mullahs</i> who taught children before <i>молдо</i> – <i>mullahs</i> – калькалоо ыкмасы менен которулган.
– Мен молдо эмесмин, <i>аксакал</i> . Мен комсомолмун. Азыркы убакытта кат тааныгандарды мугалим дешет. (351б.)	– “I’m not a mullah <i>aksakal</i> , I’m a member of the Komsomol,” Duishen answered readily. (p.79)	– Я не мулла, <i>аксакал</i> , я комсомолец, – быстро отозвался Дюйшен. – А детей теперь будут учить не <i>муллы</i> , а учителя. (с. 356)	Аксакал – өзүнөн улуу эркек адамга кайрылган сөз, бул сөз эквивалентсиз лексикага кирет. Аксакал – <i>aksakal</i> – транслитерация ыкмасы менен берилген.
– Ой, <i>жигит</i> , кое турчу!- Сатымкул кераяк дагы чырт түкүрүнүп, жумулган көзүн ымдап-ымдап алды. (352 б)	– “Not so fast, <i>djigit</i> , not so fast” Satymkul broke in rudely. (p.79)	– Ты постой, <i>парень</i> , – проговорил Сатымкул, прищуривая глаз, словно бы	<i>Жигит</i> – <i>djigit</i> - транслитерация ыкмасы менен берилген, жаш 20- 35 жаштардагы эркек кишилер үчүн колдонулат.

		прицеливаясь. (с. 357)	
Алкылдаган жөнөм экөөбүз эшикте соку жанчып, <i>акем</i> темир жолдун базарына эгин алып барып сатам деп, короодо ороо казып жаткан. (358б.)	My aunt and I were grinding millet in a wooden mortar, and my <i>uncle</i> was busy digging up the wheat he kept in a hole beside the barn to take it to market. (p.85)	Мы с теткой как раз рушили просо в деревянной ступе, а <i>дядя</i> откапывал пшеницу, хранившуюся в яме возле сарая: он собирался везти зерно на базар. (с.362)	Акем – <i>uncle</i> – эквиваленттик котормо.
-Айда, Таштанбектин баласы, чатагыңды кой, алып кет кызды мектебиңе, окутасыңбы, чокутасыңбы айда, чатагың керек эмес, алып кет...(359 б.)	And you, son of Tashtanbek, take the brat and teach her or roast her for dinner, whichever you like. (p.86)	А ты, сын Таштанбека, забирай девчонку, хочешь — учи, хочешь — изжарь ее. А ну, убирайся со двора! (с.363)	Таштанбектин баласы – son of Tashtanbek: Son – баласы = эквивалент ; <i>Tashtanbek</i> – транскрипция ыкмасы менен берилген, себеби эркек адамдын аты, <i>энчилуу ат</i> .
Азыр ойлосо, колунда кармаган алиппеси жок бул чала сабат, эки сөздү эптеп кошуп окуткан <i>жааш жигиттин</i> , албетте, анда окутуунун тартиби, жол-жобосу жөнүндө эч кандай кабары болгон эмес. (363 б.)	Thinking of it now I honestly marvel at him: how courageous of that all but illiterate <i>young fellow</i> , who could hardly read and had no textbooks, not even an elementary reader, to attempt that truly great job!(p.87)	Думаю я сейчас об этом и диву даюсь: как этот <i>малограмотный парень</i> , сам с трудом читавший по слогам, не имевший под рукой ни единого учебника, даже самого обыкновенного букваря, как он мог отважиться на такое поистине великое дело! (с.364)	<i>Чала сабат</i> – <i>малограмотный парень</i> – <i>illiterate young fellow</i> – эквиваленттик котормо, орус тилиндеги жана кыргыз тилиндеги мааниси туура которулуп берилген.
Мага төшөктү мештин артына бурчка салып беришти. Уктай албадым. Чал кайта-кайта күрс-күрс жөтөлүп, келме келтиргендей алда эмнелерди ичинен шыбырап, кудайлап жатты. (365 б.)	The old man settled down to sleep. A bed was made for me in the corner behind the stove. But I could not sleep. Kartanbai was coughing all the time, tossing and turning and muttering prayers. (p.95)	Мне постелили в углу за печкой. Но я не могла заснуть. Старик все кашлял, ворочался, шептал в ночи молитвы, а потом пробормотал беспокойно. (с.372)	<i>Чал</i> – <i>The old man</i> = эквиваленттик котормо, кыргыз элинде кары эркек кишини чал деп да аташат.
– Мына ушул <i>жааш балдар</i> кийин сизге окшоп окуунун, билимдин кереги эмне деп түшүнбөй калса, анда сиз кагылайын деген кеңештин иши	– But if those <i>silly kids</i> grow up to think as you do we’ve no use for schools, for education, the Soviet state won’t get very	– Но если эти <i>несмышлениши</i> будут потом вот так же, как вы, говорить, зачем нужна школа, зачем нам учение, то дела	<i>жааш балдар</i> – <i>silly kids</i> = жакындаштырылып которулган, тексттеги маанисине көңүл бурсак: – <i>эч нерсени түшүнбөгөн жааш балдар дегенди түшүндүрөт. Котормочу</i>

алга баспай калат. (365 б.)	far. (p.97)	Советской власти недалеко пойдут. (с.374.)	англис тилине жаш деген сөздү silly менен жакындаштырылган мааниси менен берген.
Биз анын билиминен да мурун, менимче, ушундай адамгерчилигин, биз үчүн болгон илгери үмүт жакшы тилегин, бала болсок да, баалап, урматтай турганбыз. (368 б.)	I suppose we all adored <i>our teacher</i> for his kindness, his goodness, for his dreams about our future. I think we appreciated all that, young though we were. (p.91)	Наверно, мы все любили тогда <i>своего учителя</i> за его человечность, за его добрые помыслы, за его мечты о нашем будущем. Хотя мы и были детьми, мне думается, мы это уже тогда понимали.(с.379)	<i>анын – своего учителя – our teacher = эквиваленттик</i> котормо, бирок кыргыз тилиндеги вариантында автор жалпылаштырып <i>анын</i> деген сөз менен берген, ал эми англис тилине орус тилинен которулгандыгы даана көрүнүп турат.
Деле турмуштун бардыгы ага баары бирдей, төрдө башы менен чүмкөнүп аюудай жаткан <i>немесин</i> , ой сен тур, көчкөнү жатабыз деп да үн чыгарбады. (381б.)	She did not even wake her <i>husband</i> ; she dared not ask him to help with the packing. He lay snoring like a gear under a mountain of blankets and fur coats. (p.108)	Она даже не разбудила <i>мужа</i> , не посмела попросить его помочь ей собираться в дорогу. Он храпел, как медведь, под одеялами и шубами. (с.384)	<i>her husband – мужа = англис тилине которулганда her</i> ат атоочу кошумчаланган, б.а. конкреттештирилген : <i>husband – мужа = эквиваленттик</i> котормо, кыргыз тилиндеги вариантында автор жалпылаштырып немесин деген каймана сөз менен берген, ал эми англис тилине орус тилинен которулгандыгы даана көрүнүп турат.
Көзүн ушалаган <i>зөөкүр</i> , адегенде чамына берди эле, тапанчаларын сундуруп турган милиционерлерди көрүп, титиреп тура келди. (382б.)	<i>The man</i> raised his head, rubbed his eyes, and made a lunge at Duishen, but shrank back at once on seeing the two revolvers leveled at him by the militiamen. (p.108)	<i>Тот</i> поднял голову, протер глаза и кинулся было на Дюйшену, но сразу сник от направленных на него милицейских наганов. (с.384)	<i>Тот – The man</i> = англис тилине котормочу конкреттештирүү ыкмасы менен берген, ал эми кыргыз тилиндеги вариантында Зөөкүр - жалпылаштыруу
.....бирок өзүмдүн кетирген билбестигиме өтө капа болуп, өтө нааразыланып, бул бойдон <i>Дүйшөн карыянын</i> астына барып жүз көрүшүп салам бералбастыгымды сезип,(390 б)	I was so upset, so ashamed of myself, that's why I decided to leave at once. I knew I could not face <i>Duishen</i> , I could not look him straight in the eyes. (p.118)	что я сейчас поведала вам, там, на месте? Нет. Я поняла, что не смогу встретиться с <i>Дюйшеном</i> , не смогу посмотреть ему прямо в глаза. (с.393.)	<i>Дюйшеном – Duishen = транскрипция</i> ыкмасы менен берилген. Бирок кыргыз тилиндеги вариантында карыянын сөзү англис жана орус тилдеринде кыскартылып кеткендигин көрүүгө болот.

“Жамила” чыгармасынан:

Кыргызча	Англисче котормо	Орусча	Котормого анализ
----------	------------------	--------	------------------

Ошондой болсо да, мен өтө ичи тар элем, жеңемди кызганып, берки тийишип жаткан "бузуктарга" сыр көрсөтөйүн дегендей: "Байкагыла, мында мен, <i>кайниси</i> турам! Көрүп алар эч кимиси жоктой көп эле сугалактай бербегиле!" - дегенчилик кылып, алардын сөзүн бөлүп, эпсиз какшыктап, эң акыркы, сүзөнөөк теке-улакчасынан кыйшайып кабактын астынан үлүрөйө тиктейм. (455 б.)	I often noticed that the <i>young djigits</i> , and especially <i>men</i> back from the fighting lines, were much taken by her. Nevertheless, I always resented this. I was jealous of her, as younger <i>brothers</i> are jealous of their sisters, and if I noticed a <i>young man</i> near her, I did my best to interfere. I would bristle and look at <i>him</i> with hatred, as if to say: "Watch your step. She's <i>my brother's</i> wife, and don't think there's no one to protect her!" (с.23)	И все-таки это всегда задевало меня. Я ревновал ее, как ревнуют младшие <i>братья</i> своих сестер, и если замечал возле Джамили <i>молодых людей</i> , то старался хоть чем-нибудь помешать им. Я пыжился и смотрел на них с такой злостью, что как бы говорил своим видом: «Вы не больно тут гогочите. Она жена <i>моего брата</i> , и не думайте, что некому вступить за нее!» (с.444)	<i>young djigits</i> – молодых людей – жаш эркек деген маанини билдирет = <i>young</i> = эквивалент <i>djigits</i> – жигиттер (кырг) транскрипция , бул жерде англис тилине эмне үчүндүр орус тилиндеги <i>людей</i> кыргыз тилинин <i>реалийи жигиттер</i> деген сөз менен которулган. <i>brother's wife</i> - жена моего брата = толук эквивалент .
1. <i>Кайниси</i> – деген сөз орус жана англис тил варианттарында берилген эмес, анткени котормочу негизинен англис тилине орус тилиндеги вариантынан которгондугун көрүнүп турат. 2. <i>сүзөнөөк теке-улакчасынан</i> – эчкинин <i>эркек улакчасы</i> = бул негизинен салыштыруу, кыргыз тилиндеги вариантында бар, ал текстке көркөмдүк берүү менен Сейиттин өзүнө берген сыпаттамасы, бирок орус жана англис тилдериндеги варианттарында кыскартылып кеткен, менимче, котормочулар бул сөз айкашына толук түшүнбөгөн чыгаар, ошондуктан котормодо учурабайт.			
Ошону айтам да! Согуштун кесепетинен камчынын уусуна сугарылбай кутуруп жүрбөйсүңбү, - <i>Осмондун</i> көзү жүлжүйө майланышып, ал ээрдин тиштене тамшанып алды. (456 б.)	"That's what I say! It's wartime, and you're going crazy here without <i>your husband's whip!</i> " <i>Osmon</i> smirked. (p.24)	– Вот я и говорю! Война – ты и бесишься без <i>мужчины</i> камчи! – <i>Осмон</i> ухмыльнулся. (с.445)	<i>Осмон</i> – энчилүү ат = транслитерация . <i>мужчиной</i> камчи - <i>husband's whip</i> = конкретизация ыкмасы колдонулган, анткени орус тилинде <i>эркектин</i> деген сөз англис тилине конкреттүү түрдө <i>күйөөсүнүн</i> деген сөз менен алмаштырып, конкреттештирилип берилген.
Өстүрүп чоңойткон төрт уулду <i>аскерге</i> жөнөтүп жиберип, эки үйдүн ортосунда колго кармап калган жалгыз келиндин көзүн карашабы, бирок мен апама таң калган жерим бар. (453 б.)	Having seen four <i>sons</i> off to war, they found consolation in Jamila, the only daughter-in-law of the two houses, and that is why they were so concerned with her well-being.(p.21)	Проводив в армию четырех <i>сыновей</i> , в Джамиле, единственной невестке двух дворов, они находили утешение и потому так дорожили ею. Но я не понимал своей матери. (с. 443)	сыновей – <i>sons</i> = эквивалент .
Өзгөчө бизге окшогон чечек <i>балдар</i> чоңураак	We <i>youths</i> striving to appear older than we were, to be treated as	А мы, <i>подростки</i> , которым всегда хотелось казаться	<i>подростки</i> – <i>youths</i> = жалпылаштыруу ыкмасы менен которулган, себеби

жигиттерге тең- алашып жүргөндү мыкты көрөт эмеспи. Биз көрүнө болбосо да, көзү жокто Даниярдын мүнөзүнө күлө турганбыз. (463 б.)	equals by the true <i>djigits</i> , always laughed at Daniyar behind <i>his</i> back, not daring to do so to <i>his</i> face. (p.32)	старше своего возраста, чтобы быть на равной ноге с истинными <i>джигитами</i> , если не прямо в лицо, то между собой постоянно смеялись над Данияром. (с.452)	<i>подростки</i> = <i>teenagers</i> деген котормону берет. <i>Djigits</i> - <i>джигитами</i> транслитерация. Daniyar – Данияр = транслитерация. <i>His</i> = кошумчалоо болгон, англис тилине которгондо бул сөз жок болсо сүйлөм толук эмес болуп калат.
Кээде гана менин күчтөн тайып бара жатканымды сезгенсип, ал токтоло калат да:- Чымыркан, кичине <i>бала</i> , аз калды эми! - деп коёт. (76.)	"Chin up, kichine <i>bala</i> , we're nearly there!" But her own voice sounded hollow and lifeless (p.36)	Крепись, кичине <i>бала</i> , немного осталось! А у самой голос незвонкий, придушенный. (с. 456)	<i>кичине бала</i> = kichine bala улуттук өзгөчөлүк, табу , = транслитерация ыкмасы менен берилген, <i>реалий</i> .
<i>Же аскерге</i> кеткен жалгыз эле сенин <i>күйөөң</i> бекен? (458б.)	Do you think your <i>husband's</i> the only one who's gone away to be a <i>soldier</i> ? (p.26)	Или только у тебя одной <i>муж</i> в <i>солдатах</i> ? (с.448)	<i>муж</i> – husband = эквивалент ; <i>солдат</i> – soldier = эквивалент.
Чөп чабык жаңы башталганда, фронттон бир жарадар <i>аскер</i> кайтып келди деген кабарды айылдан чуркап келген <i>бала</i> сүйлөп берди. (460 б.)	One day a <i>boy</i> had come running to the field, shouting that a wounded <i>soldier</i> was in the village but <i>that</i> <i>he</i> did not know <i>who</i> <i>he</i> was or where <i>he</i> was from. (с.28)	Как-то на сенокос прибежал <i>мальчишка</i> и говорит, что в аил пришел раненый <i>солдат</i> , а кто и чей, <i>он</i> не знает. (с.449)	<i>мальчишка</i> – boy = эквивалент ; <i>he</i> – кошумчалоо ыкмасы колдонулган, <i>бирок</i> = <i>but</i> <i>that he did not know who he</i> <i>was or where he was from</i> – текстке сүйлөмдүн жарымы эле кошумчаланган, мында котормочу текст түшүндүрүү максатында ушундай кошумчалоону киргизген.

Ч. Айтматовдун кыргыз тилиндеги чыгармаларынын өзгөчө тили, стили улуттук духту берип, каармандын чыгыш (тагыраак айтканда кыргыз) дүйнө таанымын туюндурат. Демек, англис тилиндеги котормолордун дээрлик 80% га жакыны орус тилинен которулгандыктан, чыгармада колдонулган образдуу, көркөм сүрөттөөлөр, стилистикалык каражаттар толук сакталбаган, алардын которулбай кыскартылып кеткендиги көрүнүп турат, ал төмөндөгү себептер менен түшүндүрүлөт:

- 1) кыргыз улуттук баалуулуктарды котормочулардын толук түшүнбөстүгү (англис тилге орус котормочулары которгондуктан);
- 2) тилдер аралык лингвимаданий айырмачылыктын болушу;

3) Ч. Айтматовдун чыгармаларынын өзгөчө стилдик деңгээлинин айырмачылыгы, алардын улуттук жана экспрессивдүү боёктуулугу;

Ч. Айтматовдун чыгармаларынын англис тилиндеги котормолорун талдап жатып жогорудагы которуу өзгөчөлүктөрүнүн болушуна ынандык. Котормочу түпнусканын толук маанисин сактоо үчүн бир кыйла жоготууларга барган, бирок көптөгөн котормо ыкмаларын жана жолдорун колдонуу аркылуу түп нускадагы көркөм каражаттарды сактоого аракет жасаган. Биздин оюбузча, котормочу чыгармадагы көркөм каражаттарды окурмандарга толугу менен жеткире алган эмес, котормодо текстти кыскартуулар, алмаштыруулар көп колдонулган, себеби Ч. Айтматовдун чыгармалары көркөм каражаттарга бай, алардын эквиваленттерин табуу оңойго турбагандыгы котормодон көрүнүп турат, бирок тексттин негизги маанисин окурманга жеткирүүгө аракеттенген. Түп нускадагы “эркек” концептине тиешелүү тилдик бирдиктерди кыргыз тилинен англис тилине которууда котормочу которуу ыкмаларын, лексикалык, лексика-грамматикалык, морфологиялык трансформацияларды (транскрипция, транслитерация, калька; жалпылоо, конкреттештирүү, маанилик кайра куруу; сүйлөмдөрдү жиктөө, алмаштыруу; кошумчалоо, кыскартуу ж.б.) колдонгон. Көркөм текстти которуу – бул адам ишмердүүлүгүнүн татаал жана көп кырдуу түрү, анын жүрүшүндө ар кандай маданият, ар кандай мүнөз, ар кандай менталитет, ар кандай адабияттар, ар кандай доорлор, ар кандай салттар жана мамилелер кагылышат. Ошондуктан котормо кээде өз максатына жетпей калышы мүмкүн. Көркөм тексттин котормосу идеянын берилишинде, түпнусканын мазмунунда жатат, анткени түп нускадагы каражаттар башка тилдин тилдик бирдиктери, каражаттары аркылуу, башка мыйзамдардын жардамы менен өзүнүн башка белгилер системасын түзөт.

Изилдөөнүн практикалык бөлүгүндө берилген чыгармалардан мисалдарды анализдеп, биз котормо трансформациялары таза түрүндө колдонулбайт деген тыянак чыгарсак болот.

3.7. “Эркек/man” концепти боюнча ассоциативдик эксперименттин натыйжалары

Адамдын когнитивдик ишмердигинин натыйжаларын чагылдыруу белгилүү бир концептти же концепттердин тобун изилдөө аркылуу ишке ашышы көпчүлүк окумуштуулар тарабынан далилденген. Лингвистикалык аң-сезимди реконструкциялоо методдорунун негизги спектринде ассоциативдик эксперимент изилденүүчү тилдин же салыштырылып жаткан тилдердин өкүлдөрүнүн ой жүгүртүү стереотиптерине мүмкүн болушунча жакын болууга мүмкүнчүлүк түзүүчү каражат катары өзгөчө орунду ээлейт.

Ассоциативдик эксперимент – адам өзүнүн турмуштук ишмердүүлүгүн жүргүзүүдө тилинде калыптандырган ар кандай ассоциацияларды, клишелерди издөөгө жана табууга багытталган метод. Анын эң чоң баалуулугу адамдын когнитивдик аң-сезиминдеги концептуалдык мазмунду аныктоого мүмкүнчүлүк бергендигинде, ал эми изилдөөчү концептинин түзүүчү белгилерин бөлүштүрөт жана анын ассоциативдик катмарын түзөт.

Экспериментке катышкан адамдардын тилдик аң-сезиминин өзөгүн жалпысынан когнитивдик байланыштары көбүрөөк болгон, эң көп кездешүүчү ассоциаттар түзөт. Н.В. Уфимцева түрдүү этностун ар кандай индивидуалдык өзгөчөлүктөрүн түшүнүүдө ассоциативдик эксперимент бүгүнкү күндө эң баалуу болуп калды деп эсептейт, ошондуктан бул изилдөө ыкмасынын жардамында адамдын тилдик аң-сезими маалыматтарды иштетүүдө кандай өзгөчөлүктөргө ээ экендигин аныктоого жол ачылат [Уфимцева, 1996: 139-162].

Кээ бир окумуштуулар ассоциативдик методду тигил же бул этностук топтун психикалык жана сезимдик билими, интеграцияланган аң-сезимдүү образдарды камтыган тил маданиятына мүнөздүү ассоциациялардын профили катары кароо туура деп эсептешет [Степанов, 2001: 43].

Лингвоконцептологияда ассоциативдик эксперименттин ар кандай түрлөрү бар, алар көбүнчө таанып-билүүнүн структуралык өзгөчөлүктөрүн бөлүп көрсөтүү максатында концептуалдык мазмунду талдоо үчүн

колдонулат. Эркин ассоциативдик эксперимент стимул сөзгө тез арада реакция кылууну, ал эми багытталган ассоциативдик эксперимент андан айырмаланып, катышуучу ачкыч сөздөргө башына дароо келген сөз менен эмес, эксперимент өткөрүүчүнүн өтүнүчүнө ылайык жооп кайтаруусун талап кылат. Мисалы, реакция сөзү белгилүү бир сөз түркүмү же аталган стимул сөздүн синоними/антоними болуш керек. Ошентип, ассоциативдик эксперименттин катышуучулары чектелген убакыттын ичинде мүмкүн болушунча көп сандагы реакцияларды бериши максатка ылайыктуу.

Ассоциативдик эксперимент ыкмасы концептуалдык катмарды курууда тилдин эң керектүү, чоң жана түрдүүчө чогултулган материалын дароо алууга жардам берет. Жаш жана улуу муундун өкүлдөрүнүн концепт тууралуу ассоциативдик талаалары бир топ айырмаланат, алар гендердик негизде эркектер менен аялдарда да, ар кандай кесип ээлеринин өкүлдөрүндө да, социалдык статусу ар башка адамдарда да түрдүүчө болот.

Ошондуктан, ар бир адамдын белгилүү бир концепт боюнча өзүнүн ассоциациялары болушу таң калыштуу эмес, бул өз кезегинде эксперименттин өзүн жана анын натыйжаларын кызыктуу кылат. Алынган жооптор адамдын лингвистикалык аң-сезиминде маданий концептилердин артында эмне жаткандыгы жөнүндө деталдуу изилдөөлөрдү жүргүзүүгө жана идеяларды түзүүгө кеңири мүмкүнчүлүк берет.

Ассоциативдик экспериментке ОшМУнун дүйнөлүк тилдер жана маданият факультетинен 11 англис жана кыргыз тилдүү тайпаларда окуган 265 студент жана 113 окутуучу (19 чет өлкөлүк окутуучу жана ыктыярчылар) катышты жана натыйжада 2869 жооп алынды.. Эксперимент сурамжылоо форматында жүргүзүлдү. Респонденттерге анкеталар таркатылып, аларга белгилүү бир стимул сөзгө 10 ассоциация жазып берүү сунушталды. Эркин ассоциативдик экспериментке “эркек” концептине караштуу 5 сөз тандалды: кырг. *эркек, жигит, ата, эр, эрдик*; англ. *man, guy, masculinity, husband, father*. Аларды интерпретациялоо жана статистикалык жактан анализдөө концепттин ассоциативдик талаасынын белгилерин аныктоого жол берди.

Ассоциативдик эксперимент жүргүзүүнүн негизги максаты түшүнүктөр менен изилденүүчү объекттин ортосундагы актуалдуу семантикалык байланышты толук чагылдыруу жана дагы ойго келбеген маанилик курамды ачып көрсөтүү болчу. Эксперименттин маанилүү этабы катары респонденттерге сунушталуучу ылайыктуу сөздү жана информанттарды тандоо саналат. Тандоо информанттардын белгилүү бир деңгээлде билимдүү болушун талап кылат, себеби алар сунушталган сөзгө реакцияларды туура жана так жазып, диалектилик сөздөрдү колдонуудан алыс болуусу зарыл. Анализдөөнүн жалпы талаптарына ылайык, тандалган концепт изилденип жаткан тилдерде реалдуу колдонулуп туруш керек.

Концепттин жакынкы контексттик өзгөчөлүктөрүн анализдөөдөгү ылайыктуу ыкмалардын бири болуп бүтпөгөн фразаларды колдонуу ыкмасы саналат. Бул учурда, биринчиден, баа берүүчү контексттерди, экинчиден, жакыныраак ассоциативдик контексттерди ала алабыз. Информанттарга “Эркек сөзүн укканда, оюна эмне келет?” – “What comes to your mind, when you hear the word “male man”?” суроо берилди. Суроонун бул формада коюлушу ассоциаттарды эркин түрдө берүүнү шарттайт. Төмөндө кыргыз жана англис тилдеринде алынган жооптордун арасында басымдуулук кылган ассоциаттар берилди. Кыргыз тилдүү информанттар *иштейт, багат, кам көрөт, коргойт, чечим кабыл алат* сыяктуу эркек кишиге тиешелүү реакцияларды көбүрөөк беришкен. Ал эми англис тилдүү информанттар *works, dances, plays golf, does sport, washes a car, helps about the house, reads a book* сыяктуу бир өнчөй сүйлөмдөр түрүндөгү ассоциаттарды узатышкан. Негизги кыргыз жана англис тилдүү информанттардын жоопторунда *works* – *иштейт* сөзү негизги орунду ээлейт. Англис тилдүү информанттардын жоопторунун көбүндө “эс алуу” түшүнүгү үстөмдүк кылса, кыргызча ассоциаттардын, дээрлик 67%да кыргыз эркектеринин “иштөөсү, үй-бүлөсүн багуусу, коргоосу” жөнүндө айтылат.

Топтолгон ассоциаттардын негизинде кыргыз тилдүү информанттардан алынган маалыматтарга таянып, төмөнкүдөй тыянак

чыгарылды: 1) күчтүү (физикалык жана руханий жактан), 2) ишеничтүү, жоопкерчиликтүү, адилет, эр жүрөк, 3) эмгекчил адам, үйдүн ээси, үй-бүлө башчысы, коргоочу. Бул ассоциат-сөздөр кыргыз эркектеринин негизги ролун жана моделин чагылдырып берет.

Ал эми англис тилдүү информанттардын жообунда биринчи орунда эркектин маани-маңызы тууралуу өзүнө (билимдүү, чечкиндүү), башкаларга (ишенимдүү, бекем, кайрымдуу), аялга (камкор, таяныч, жөлөк болуучу, коргоочу), балага (камкор ата, кеңешчи) болгон мамилеси эске алынган. Британ лингвوماданиятынын негизги принципалдуу белгиси катары физикалык жана руханий жактан күчтүү эркек эсептелет.

Эки түрдүү маданиятты аркалаган элдин “эркек” концепти боюнча түшүнүгүндө окшоштуктар да, айырмачылыктар да кездешет. Негизинен эркек физикалык жана руханий жактан күчтүү, ишеничтүү, камкор жана коргоочу, башкаруучу адам болуш керектиги көпчүлүк жооптордо белгиленген.

“Эркек” концептинен тышкары “кыргыз жигити” концептине карата да изилдөө жүргүзүүнү чечкенбиз. Бул үчүн жаш курактары эки башка өкүлдөр тандалган. Биринчи курактык топ жаш муундун өкүлдөрүнөн түзүлүп, “кыргыз жигити” концептине карата алардан төмөнкүдөй реакциялар берилген: спорттук жана физикалык жактан күчтүү (81 реакция); колунда бар жана акча таба алуучу (79); жумушу бар (65); машиналуу/чет элдик маркадагы машинасы бар (50); өз бизнеси бар (46); атаандаштыкка туруштук берүүчү жана ишкердик, өнөктөштүк байланыштарга ээ (34); ийгиликтүү, карьера жасаган (32); бизнес кеңседе иштейт (28). Ошондой эле студенттердин жоопторунун бир тобунда «кыргыз жигити» деген сөзгө терс реакциялар берилген: альфонс, жатып ичип көнүп калган, мите (62), пара талап кылуу же пара берүү (57), рэкет жана тоноо (35), кылмыш, бейбаштык, ур-токмокко алуу, мушташуу (26). Терс реакциялардын саны оң реакцияларга салыштырмалуу анча чоң эмес жана 29% түзөт.

Демек, сурамжылоого катышкан студенттердин басымдуу бөлүгү “кыргыз жигитин” “акча табууга, карьера жасаганга жөндөмдүү, жумушу бар” деген сыяктуу оң көз карашта экендиги көрүнүп турат. Бирок жакшы жактары менен бирге анкеталардын белгилүү бир бөлүгүндө “жаш туруп эле өзүнүн бизнесин ачууга, таанылууга жана ийгиликке жетүүгө чуркаган” деген терс ассоциаттар бар.

Улуу муундун өкүлдөрүнүн тилдик аң-сезиминде “кыргыз жигити” концепти төмөнкүдөй ассоциацияларга ээ: акчасы бар (55 реакция); кирешеси жогору (45); салыктарды төлөйт (33); ишкер (40); кредит алат жана төлөйт (29 реакция). ОшМУнун 35 жаштан жогорку кызматкерлеринин анкеталарынын 75%ында нейтралдуу реакциялар менен бирге стимул сөзгө карата терс ассоциаттар орун алган.

Улуу муундун өкүлдөрү өздөрүнүн тилдик аң-сезимин эки доордун – советтик жана көз карандысыз кыргыз доорунун чегинде калыптандырышкан. Аларда «кыргыз жигити» сөз айкашы: тобокелчилик (35 реакция), көйгөйлөр (29), кылмыштуулук (22), алдамчылык (17), карыздар (15), банкрот болуу (9) ж.б. менен ассоциацияланат. Кээде анкеталарда “алкоголик”, “рейдер”, “коргоочу”, “аферист”, “абийирсиз”, “жыйноочу”, “зулум”, “бейбаш” ж.б. түшүнүктөр да берилген. Бул реакциялар коомдун өнүгүүсүнүн азыркы этабында орун алган саясаттагы, бизнестеги жана жарандык коомдогу көйгөйлөргө жооп болгон болушу мүмкүн. Экинчи топтун өкүлдөрүнүн терс реакцияларынын орточо үлүшү биринчиге караганда бир аз жогору, 32% түзөт. Мындан улам совет доорунда чоңоюп, өмүрүнүн көп бөлүгүн өткөргөн улуу муундун аң-сезими бизнес менен байланышы жок, «кыргыз жигити» стимул сөзүнө бейтарап жана позитивдүү байланыштарды камтыйт. Ар кандай курактагы информаторлордун аң-сезиминдеги “кыргыз жигити” концептинин ассоциативдик катмарынын өзөгү негизинен дал келгени абдан таң калыштуу.

Эки топтун тең орус тилдүү өкүлдөрү берген ассоциаттардын өзөгүн “акчага ээ болуу жана акча табуу”, “жогорку киреше, престиждүү жумушка

орношуу, өз кызыкчылыгы үчүн чуркоо”, “мансап/карьера жасоо”, “салык төлөө” ж.б. реакциялар түзөт. Терс реакциялар да жок эмес, бирок алардын пайыздык көрсөткүчү аз болгондуктан, изилденип жаткан концепттин номинативдик талаасынын перифериясынан орун алат. Алар биринчи топтогу жаш муун берген реакциялардан бир аз айырмаланат. Биринчи топто мындай түшүнүктөр: “пара”, “коррупция”, “кылмыш”, “рэкети”; экинчи топто: “карыз”, “криминал”, “алдамчылык”, “көйгөйлөр”, “тобокелдик” ж.б. кезигет. Респонденттердин терс коннотацияга ээ ассоциацияларынын ортосундагы айырмачылык алардын жаш өзгөчөлүгүнөн улам келип чыкты деп ойлойбуз.

Улуу муундагы респонденттер бизнес жүргүзүүгө өтө кылдат жана олуттуу мамиле жасоосу байкалды, анткени алардын аң-сезиминде “бюрократ, депутат, карыздар, insult, инфаркт, алдамчылык, көйгөйлөр, стресс, нааразычылык, чиновник ж.б.” оорулар менен көйгөйлөр жашайт, ал эми жаш муун көбүнчө саясаттагы жана бизнестеги ийгиликтин мисалдарын: “банк, бандит, бизнес, бийлик, машина, коррупция, особняк, рэкет, кылмыштуулук ж.б.” басылмалардан, тасмалардан, телевидениеден жана интернеттен алуу менен жооп беришкен.

Алынган ассоциацияларды “кыргыз жигити” концептинин алкактык чөйрөсүнө жайгаштыра турган болсок, анда борбордон “чымыр денелүү”, “бойлуу”, “тотуккан жүздүү”, “бир мүнөздүү”, “ден соолугу бекем”, “акча табууга жөндөмдүү”, “маалыматтык технологиялар тармагында билимдүү/активдүү”, “аялга, карыларга жана балдарга кам көрүүчү”, “улуттук үрп-адаттарды жана каада-салттарды сактаган”, “Манастын урпактары” сыяктуу түшүнүктөр орун алат.

Тилдин өнүгүүсүнүн азыркы этабында “кыргыз жигити” сөз-стимулуна берилген ассоциативдик эксперименттин натыйжаларын оң жана нейтралдуу деп саноого болот. Алар көп сандагы туруктуу ассоциациялар катары, изилденүүчү “кыргыз жигити” түшүнүгүнүн ассоциативдик катмарынын инварианттык бөлүгүн түзөт. Терс реакциялар оң реакцияларга караганда бир

топ азыраак пайызда болгондуктан, концептинин өзгөрүлмө бөлүгүнө кирет. Эксперименттин жүрүшүндө алынган ассоциациялардын курамында күнүмдүк жашоодо колдонулуп жүргөн сөздөр, популярдуу кеп клишелери, тилдеги заманбап стереотиптер, жаңы терминдер, ошондой эле постсоветтик мезгилде өздөштүрүлгөн чет элдик сөздөр ж.б. бар.

Эксперименттин жүрүшүндө алынган жооптордун арасында семантикасы жана грамматикалык өзгөчөлүктөрү боюнча ар түрдүү сөздөр, сөз айкаштары, туруктуу сөз айкаштары бар, бул өз кезегинде ассоциативдик талаанын мазмунун байытууга шарт түзөт. Алынган жоопторду сөз түркүмдөрү боюнча да бөлүштүрүүгө аракет жасадык. Фразеологиялык, идиомалык айкаштар жөнөкөй сөздөргө салыштырмалуу азыраак. Жооптордун басымдуу бөлүгү (775 жооп - 86,5%) зат атоочтордон турат. Аныктоочтук функцияда колдонулган сын атоочтор 79% түзөт. Ал эми жооптордун калган бөлүгүн этиштер менен туруктуу сөз айкаштары ээлейт. Биздин мындай талдообуз кыргыз маданиятынын өкүлдөрүнүн аң-сезиминдеги «кыргыз жигити» концептинин ассоциативдик талаасы гетерогендүү жана айырмалоочу белгилердин тобуна ээ экендигин ачыктоого мүмкүнчүлүк берди.

Сөздүктөрдө берилген аныктамаларды ассоциативдик экспериментке катышкан информанттар берген жооптор менен салыштырып, англис тилдүү респонденттердин жоопторунда илимий биологиялык терминдер жана түшүнүктөр (male Homo Sapiens, a person with Y-chromosome), диний көз караштар (created in God's image) басымдуулук кылуусу байкалды. Алардан сырткары, философиялык, социалдык (существо вида хомо сапиенс, самостоятельный индивидуум, человеческая особь, хомо сапиенс мужского пола) маанилер дагы кезигет.

Кыргыз тилдүү информанттар жоопторунда баа берүүчүлүккө көбүрөөк ыкташып (*үйдөгү эркек адам, атам, агам же иним, балам, үй ээси, чыныгы эркек ...*), эркектин мүнөзүнө (*күчтүү, коргоочу, эмгекчил, көздүү,*

ж.б.), моралдык жана адептүүлүк сапаттарына (*өз сөзүнө турган, айкөл, чынчыл* ж.б.) токтолушкан.

Ошентип, сөз стимулга карата ассоциативдик катмарда аныкталган жооптордун бүтүндөй комплекси эки элдин маданиятында бул концепттин артында улуттук өзгөчөлүктөр жаткандыгы жөнүндө жалпы түшүнүктү түзүүгө жардам берди.

3 - баптан алынган тыянактар

1. “Эркек” лексемасынын теги Евразия тилдериндеги байыркы **er* уңгусуна барып такалат жана анын бардык семантикалык бутактары ушул архетиптен өсүп чыккан деп эсептелет. Индоевропа тилдер тобуна кирген тилдерде да **er* уңгусу менен дал келген сөздөр кезигет (нем. *herr*, англ. *sir*). Ал эми англис тилиндеги “*man*” лексемасы кыргыз тилиндеги *акылман, даанышман, улукман, чабарман, душман* ж.б. сөздөрдө -*ман* мүчө катары жалганып, “*адам, киши*” маанисин туюндурат. Демек, түпкү тилдик тектештик тууралуу божомол чындыкка жакын деп белгилөөгө болот.

Англис тилиндеги *man* “адам, эркек” сөзүнүн келип чыгуусуна карата түрдүү көз караштардын жыйынтыгында славян тилдериндеги -*тозь* сөзүнө барып такалып, *тоз* славян сөзүнөн индоевропа тилдериндеги бир нече сөздөр: *manu-*, *manus-* “адам, эркек”, немисче *mann* “эркек, күйөө”, анын ичинде байыркы англис тилиндеги *man* “эркек” сөздөрүнүн түпкү теги бир экендиги ачыкталды.

2. “Эркек” концептинин сөздүктөрдөгү лексикалык бирдиктерин аныктоонун негизинде концепттин өзөгүндө жана жака белинде тематикалык жактан жалпылаштырылган 30 микроталаа белгиленди. Лексикографиялык талдоодо англис тилиндеги сөздүктөрдөн “*man*” концептинин түшүнүк белгилеринен 26 репрезент аныкталды. *Spouse/жар, боз бала, uncle/маяке* сөздөрү кыргызча-орусча жана англисче сөздүктө камтылбагандыгы, *өкүл ата/ өкүл бала* репрезенттары бир да сөздүктө берилбегендиги, ал эми англисче *godfather (крестный отец)*, *бала ага godson/крестник* лексемалары көрсөтүлбөгөндүгү такталды. Merriem-Webster Dictionary сөздүгү *man* сөзү

менен 142 сөз бирдиктерин берген, аларды талдоо аркылуу сөз айкаштардын 6 модели аныкталды.

3. Британ маданиятында эркек кишинин коомдогу, үй-бүлөдөгү орду ханыша Елизаветанын доорунан баштап, азыркы учурга чейин гендердик теңдик, тең укуктуулук, феминизм сыяктуу коомдук көз караштардын негизинде бир топ эле өзгөрүүгө дуушар болгондугу байкалды. Бүгүнкү күндө техникалык прогресстин жана коомдун өзгөрүшүнө жараша эркектин ролу чоң өзгөрүүлөргө дуушар болууда, жоопкерчилик аял менен эркектин ортосунда бирдей деңгээлде бөлүштүрүлөт деген тыянак чыгарылды.

4. Кыргыз жана англис тилдериндеги “эркек/man” концептинин улуттук-маданий өзгөчөлүктөрүн лексикалык жана паремиологиялык каражаттардын, когнитемалардын жардамында талдоодо, эки улуттун дүйнө таанымында баалуулуктары, социалдык мамилелери, элдик философиясынын бөтөнчөлүктөрү жана окшоштуктары аныкталды. Кыргыз маданиятында концептин номинанттары *эркек* (аял менен бинардык катышта), *эр жигит*, *ата*, *бала/уул*, *баатыр* тууралуу кылымдап топтолуп келген паремиялардын сандык көрсөткүчү англис тилине салыштырмалуу жогору. Паремиялар менен катар эле кыргыз менталитетинде эркекке карата жана эркек адам жасаганга тыюулар (табу) салт катары алигече сакталып келгени белгиленди, бирок британ маданиятында мындай маанидеги тилдик бирдиктер жок.

5. Англис тилинде оозеки-кептик стилге таандык фразеологиялык бирдиктер басымдуулук кылат. Мисалы, эркектин сөзүнө туруктуу (man of a word), алысты көрө билген (longsighted), мүнөзү катуу (tiger father), колуна көп иш келген адам (Jack of all trades), намыскөй болушу, анын жүрүм-туруму, кыял-жоругу, сырткы келбети менен башкаларга үлгү болушу кыргыз жана британ маданиятында бирдей бааланат. Кыргыз менталитетинде эркек аялынын айтканы менен болсо, коомдо ал колдоого ээ боло албайт, анткени чыныгы эркек эч кимден көз каранды болбошу керек түшүнүк жашайт. Ал эми британдыктардын көз карашында бул кадимкидей эле

көрүнүш катары кабылданат. Жалпысынан кыргызча 145, англисче 103 фразеологиялык бирдик талданды.

6. Кыргыз маданиятында “эркек” улуттук дүйнө сүрөтүнүн күзгүсү деп айтууга болот. Анткени эркек адамдын этностук жогорку статусун белгилөөчү “журт атасы”, “ордо ээси”, “ат токуур”, “ат байлаар”, “көк жал”, “көйкашка” ж.б. эпитеттер кыргыз лингвомаданиятына гана тиешелүү. Эркек кишинин стандарттуу образы ар кандай маданияттарда, субмаданияттарда, этникалык топтордо тарыхый доорлорго жараша болот. Британиянын тарыхында Виктория доорун эркектин үй-бүлө башчысы, кам көрүүчүсү, коргоочусу, күчтүү, кайраттуу жана “нан табуучу” (“bread winner”) катары патриархаттык бийлигинин күчү алсызданып бараткан мезгили жана азыркы маданияттын башталышы кароого болот.

7. Кыргыз жана англис тилдериндеги түшүндүрмө, синонимдик, фразеологиялык, тарыхый-этимологиялык сөздүктөрдөгү «эркек/man» концептинин түшүнүктүк, мотивациялык, образдык, символикалык, ассоциативдик белгилери паремиологиялык бирдиктер, көркөм сөз каражаттар аркылуу чечмеленди. Мисалы, аталган концептинин мотивациялык белгилери катары кыргызда эркек бала төрөлсө, “бөрү”, “ам байлар”, “ам токур” (эвфемизмдер) төрөлдү деп сүйүнчүлөө белгилүү.

8. Иште кыргыз жана британ маданиятындагы эркек адамдын типтүү образы, оң жана терс сапаттары, баалуулуктары салыштырылып, тиешелүү тыянактар чыгарылды. Семиотикалык белгилери катары социалдык чөйрөнүн өзгөчө атрибуттары: эркектердин кийими сатылуучу дүкөн, кийим алмаштыруучу жай, шахмат сүйүүчүлөр клубу, мергенчилер ассоциациясы, спорт клубдары, чачтарачкана, эркектерди тейлөө объектилеринин белгилери эки этностун маданиятында тең аныкталды. Ал эми кыргыз жана британ маданиятында эркектердин кийимдериндеги улуттук атрибуттардын (калпак, тебетей, чапан, тон/берет, кафтан, колет, буф) вербалдашуусу улуттук философияны камтыйт.

9. Англис тилиндеги котормолордун көпчүлүгү орус тилинен которулгандыктан, чыгармада колдонулган аталган концептке тиешелүү образдуу, көркөм сүрөттөөлөр, стилистикалык каражаттар толук сакталбагандыгы, алардын которулбай кыскартылып кеткендиги аныкталды. Котормочу чыгармадагы көркөм каражаттарды окурмандарга толугу менен жеткире албагандыгы, котормодо текстти кыскартуулар, алмаштыруулар көп колдонулгандыгы, алардын эквиваленттерин табуу оңойго турбагандыгы котормодон көрүнүп турат, бирок тексттин негизги идеясын окурманга жеткирүүгө аракеттенген.

10. Ассоциативдик эксперименттин натыйжалары тил ээлеринин *эркек* сөзүн кабылдоосундагы айырмачылыктарды жана окшоштуктарды ачыктады. Негизинен респонденттердин жоопторунда эркек физикалык жана руханий жактан күчтүү, ишеничтүү, камкор жана коргоочу, башкаруучу адам болуш керек. Англис тилдүү информанттардын жоопторунун көбүндө “эс алуу” түшүнүгү үстөмдүк кылса, кыргызча ассоциаттардын, дээрлик 67%да кыргыз эркектеринин “иштөөсү, үй-бүлөсүн багуусу, коргоосу” жөнүндө айтылат. Биздин талдообузда кыргыз маданиятынын өкүлдөрүнүн аң-сезиминдеги «эркек» концептинин ассоциативдик талаасы гетерогендүү жана айырмалоочу белгилердин тобуна ээ экендиги белгилүү болду. Ассоциативдик эксперименттин жыйынтыгында англис жана орус тилдүү респонденттер илимий өзгөчөлүккө, ал эми кыргыз тилдүүлөр адеп-ахлакка көбүрөөк көңүл бурган деген тыянак чыгарылды.

КОРУТУНДУ

Каралып чыккан материалдардын негизинде төмөнкүдөй жалпы корутунду чыгарууга болот. Бул диссертацияда концепт тууралуу азыркы учурга чейин жеткен кеңири маалыматтарга анализ жасалды. Концепт түрдүү позициялардан каралып, ал үчүн концептти иликтеген көптөгөн окумуштуулардын изилдөөлөрү каралды. Иште концепт, али толугу менен термин катары аныктала электиги жана анын көптөгөн касиеттери, табияты илимий коомчулукта талаш-тартыштарды жаратып келе жаткандыгы

көрсөтүлдү. Бирок, дээрлик бардык изилдөөчүлөр кайсы гана концепт болбосун, аны лингвистикалык каражаттар менен туюндурууга болот деп эсептешет. Диссертациялык иште кыргыз тилдик чөйрөдө али изилдене элек “эркек” концептинин табиятын британ лингвомаданиятындагы “man” концепти менен салыштыруу аркылуу чечмелөөгө аракет жасадык.

Аткарылган иш «эркек» концепти кыргыз тилинин дүйнөлүк сүрөтүндө маданий мааниге ээ концепт экенин ырастоого мүмкүндүк берет. Бул концепт кыргыз концептосферасындагы борбордук концепттердин бири жана анын берилиши концептуалдык, лексикалык, фразеологиялык, паремиологиялык деңгээлде, ошондой эле образдык-ассоциативдик деңгээлде да ачыктала тургандыгы белгилүү болду. Мындан тышкары, талдоого алынган концепт кылымдар бою адамдардын социалдык-маданий мамилелеринде чоң роль ойноп, ал ар дайым түрдүү улуттун ДТСнын маанилүү бөлүгү болуп келген (бул этимологиялык анализ жана эркектин кабылданышын талдоо менен далилденген). Изилденип жаткан концепттин ар тараптуулугу жана ачыктыгы, анын ар бир этностун улуттук аң-сезиминде сакталышы жеке адамдын да, бүтүндөй элдин да турмушунда бул концепттин аксиологиялык зор маанисин далилдейт.

Иштин негизги натыйжалары

1. Жүргүзүлгөн изилдөөлөр “эркек/man” концепти көптөгөн концептуалдык өзгөчөлүктөргө ээ деген гипотезаны ырастайт; түшүндүрмө сөздүктөрдөгү маалыматтардын негизинде концепттин өзөктөрү такталды, этимологиясын изилдөө, фразеологиялык бирдиктерди жана макал-лакаптарды талдоо аркылуу (когнитивдик-ассоциативдик эксперименттин) концепттин жака белдик бирдиктери аныкталды. Бул концептин перифериясы коомдогу социалдык-экономикалык өзгөрүүлөргө жараша жаңы өзгөчөлүктөр менен толукталып турары белгиленди.

2. “Эркек/man” концепти – образдык, аксиологиялык компоненттерден турган көп катмарлуу түзүм экендиги аныкталды. Сөздүктөрдөгү аталган концептке байланыштуу аныктамалар, паремиологиялык, фразеологиялык

бирдиктер жана стилистикалык каражаттар талданып, анын кыргыз жана англис тилдериндеги мотивациялык, түшүнүктүк, образдык жана символикалык белгилери аныкталды. Мындай белгилердеги окшоштуктар жана бөтөнчөлүктөр кыргыз жана британ маданиятынын спецификалык өзгөчөлүктөрү менен түшүндүрүлдү. Мисалы, кыргыз менталитетинде *атанын* когнитивдик белгилери: ал тукум улоочу; коомдо үй-бүлөнүн негизги өкүлү; аялга караганда статусу жогору (*Алтын баштуу аялдан, бака баштуу эр артык*); *эркек бала* – кыздан артык; үй-бүлөлүк ишкердикти улантуучу; тукум улоочу (“*туяк*”, “*ат токур*”, “*ат байлар*”); Британ маданиятында эркек адам үй-бүлөнүн башчысы, эркек бала, кыз бала деп жиктөө жок.

3. Изилдөөдө эркек сөзүнүн этимологиялык катмары изилденди. Этимологиялык сөздүктөрдөгү маалыматтарга ылайык, ал байыркы теги Евразия тилдериндеги *er уңгусунан башталары, анын бардык семантикалык бутактары ушул архетиптен өсүп чыккандыгы жана индоевропа тилдеринде да *er уңгусу менен дал келген сөздөр бар экендиги аныкталды, мисалы, нем. *herr*, англ. *sir*. Кыргыз тилиндеги айрым сөздөрдөгү -ман мүчөсүнүн жалгануусу менен түзүлгөн сөздөрдүн (*акылман*, *даанышман*, *чабарман*, *урукман*), англис тилиндеги “man-адам” сөзү менен маанилештиги бар деген божомолго карата этимологиялык булактардагы маалыматтар изилденди.

4. Изилденип жаткан концептти когнитивдик белгилерин комплекстүү анализдөөдө эки тилдеги фразеологиялык бирдиктердин лингвоменталдык мазмуну иликтенип, салыштырылды. Изилдөөдө фразеологиялык бирдиктер эркектердин оң сапаттарын туюндурган фразеологизмдер (кыргызча – 41/англисче – 32), терс жактарын билдирген фразеологизмдер (57/37), сырткы келбетин сүрөттөгөн фразеологизмдер (32/18), жаш өзгөчөлүгүн билдирген фразеологизмдер (23/17) төрт топко бөлүштүрүлдү. Эркек/man концептин туюндурган фразеологиялык бирдиктерди талдоодо кыргыз тилиндеги фразеологиялык бирдиктерде улуттук философиялык маани терең

экендиги, ал эми англис тилиндеги бирдиктердин басымдуусу Библияга негизделгендиги такталды.

5. Кыргыз жана британ лингвомаданиятындагы патриархалдык коомдо эркектин баатырлаштырылган жана идеалдаштырылган артыкчылыктары тарыхый булактардан, фразеологиялык, паремиологиялык сөздүктөрдөн алынган мисалдардын жардамында талданды. Ассоциативдик эксперименттин, сурамжылоонун жыйынтыгында респонденттерден алынган жооптор оң жана терс коннотацияда берилгендиги маалым болду. Мында эки тилде оң жана терс 2869 жооп кабыл алынып, натыйжада кыргыздардын жана британдыктардын аң-сезиминде коомдун өзгөрүүсүнө жараша изилденип жаткан концептиге көз караштын, пикирдин өзгөргөндүгү аныкталды. Заманбап коомдо адамдардын социалдык ролу техникалык прогресстин жана коомдун өзгөрүшүнө жараша башка нукка бурулууда, бирок улуттук баалуулуктар (*мырза, чыныгы эркек, gentleman, real man*) сакталып келе жаткандыгы ассоциативдик экспериментте тастыкталды.

6. “Эркек” концептинин англис тилинде репрезентацияланышы Ч. Айтматовдун “Жамийла”, “Тулсарат”, “Биринчи мугалим” чыгармаларындагы мисалдардын негизинде жүргүзүлдү жана которуудагы өзгөчөлүктөр, айырмачылыктар, эквивалентсиз лексиканы которууга байланыштуу маселелер талдоого алынды. Жалпысынан котормочу чыгармадагы концептке тиешелүү көркөм каражаттарды окурмандарга толугу менен жеткире алган эмес, текстти кыскартуулар, алмаштыруулар көп колдонулгандыгы байкалды, анткени Ч. Айтматовдун чыгармалары көркөм каражаттарга өтө бай, бирок котормочу чыгарманын негизги идеясын окурманга жеткирүүгө аракеттенген деген тыянак чыгарылды.

Диссертациялык изилдөөнү мындан ары кеңейтип, кыргыз тилиндеги “эркек” концептин орус, немец, француз ж.б. тилдердин материалында салыштырма-тарыхый планда иликтөө, алынган натыйжаларды өзүнчө окуу-усулдук колдонмо түрүндө басып чыгаруу иштин перспективасын түзөт.

КОЛДОНУЛГАН АДАБИЯТТАРДЫН ТИЗМЕСИ

1. Абдразакова, Г. Ш. Когнитивдик лингвистика: концепт жана негизги түшүнүктөр [Текст]: окуу куралы / Г. Ш. Абдразакова. – Бишкек: Maxprint, 2015. – 96 б.
2. Абдразакова, Г. Ш. Концепт жана аны окутуунун айрым маселелери [Текст]: окуу-методикалык куралы / Г. Ш. Абдразакова. – Бишкек: Maxprint, 2018. – 96 б.
3. Абдраева, А.Т. “Кыргыз жана англис тилдеринде адамдын жүрүм-турумун мүнөздөөгө байланыштуу паремиялар” [Текст] / автореф. дис. ... док. филол. наук // А.Т Абдраева, Бишкек – 2023. 45с.
4. Абдулатов А. А. Паремияларды когнитивдик-педагогикалык максатта сыпаттоонун айрым проблемалары [Текст] / А.А. Абдулатов. – Ош, 2006. – 149 б.
5. Абишева, К.М. Основы теории и практики перевода [Текст] / К.М. Абишева. – Учебник. Астана: Туран-Астана, 2012. – 352 с.
6. Абыканова Г.А. Концепт «вода/суу» в русском и кыргызском языках [Текст]: автореф. дис. ...канд. филол. наук: 10.02.20. / Г.А. Абыканова. – Б., 2012. – 23 с.
7. Айтбаев, А. А. Менталитет кыргызского народа [Текст] / А. А. Айтбаев, Э. Д. Апсаматова. – Бишкек: [б. и.], 2013. – 121 с.
8. Айтматов, Ч.Т. “Гүлсарат”, “Жамийла”, “Биринчи мугалим” [Текст] / Ч.Т. Айтматов, “Кыргызстан” басмасы. Фрунзе – 1978. – 641б.
9. Айтматов, Ч.Т. Повести и рассказы [Текст] / Ч.Т. Айтматов “Кыргызстан” –1974. – 692б.
10. Акматалиев Д. Андашев «Манас» энциклопедиясы [Текст] / Д. Акматалиев. – Б.: Кут-Бер, 2016. – 704 б.
11. Акматалиев, А.С. “Каада-салт, үрп-адат, адамдык оң-терс сапат” [Текст] / А.С.Акматалиев. - Б.: Бийиктик, 2002. – 400 б.
12. Акматалиев, А. С. Кыргыздардын көөнөрбөс дөөлөттөрү [Текст] / А. С. Акматалиев. – Бишкек: Шам, 2000. – 348 б.
13. Акопова, А. Образ и художественный перевод. /А. Акопова. – Ереван. Издательство Академии наук АрмССР, 1985. – 149 с.
14. Алексеева, Л.М., Шутёмова, Н.В. Когнитивное пробуждение Переводоведения [Текст] /Л.М. Алексеева. Вестник Пермского университета. – 2012. –Вып. 1(17). – С. 244-248
15. Алишова, М. К. Англис жана кыргыз тилдеринде дүйнөнүн тилдик сүрөтүн салыштырып изилдөө (көркөм, стилистикалык тилдик каражаттардын негизинде) [Текст]: филол. илим. д-ру ... дис. автореф.: 10.02.20 / М. К. Алишова. – Бишкек, 2021. – 45 б.
16. Амиралиев, С. М. Тилдин менталдык семантикасындагы кинологиялык концепттер [Текст]: филол. илим. канд. ... дис.: 10.02.19 / С. М. Амиралиев. – Бишкек, 2014. – 154 б.

17. Апресян, Ю. Д. Образ человека по данным языка: попытка системного описания [Текст] / Ю. Д. Апресян // Вопр. языкознания. – 1995. – № 1. – С. 37–67.
18. Арутюнова, Н.Д. Языковая метафора (синтаксис и лексика): Лингвистика и поэтика [Текст] / Н. Д. Арутюнова. – М.: Наука, 1979. – 158 с.
19. Арутюнова Н.Н. Образ: Опыт концептуального анализа Текст] / Н.Д. Арутюнова – М., 1998-35-40 с.
20. Аристотель. Поэтика [Текст] /Аристотель; пер., введ. и примеч. Н. И. Новосадского. – Л.: Academia, 1927. – 120 с. – (Классики искусства; Вып. 1).
21. Аскольдов, С.А. Концепт и слово [Текст] / С.А. Аскольдов // Русская словесность. От теории словесности к структуре текста: антология. – М., 1997. – С. 267–269.
22. Ата-бабалар табериги: Кыргыздын адеп-ахлак, салт-санаа, үрп-адат, ырым-жырым жана жөрөлгөлөр жыйнагы [Текст] / түз. М. Каримов. – Бишкек: Бийиктик, 2011. – 724 б.
23. Ахманова, О.С. Словарь лингвистических терминов [Текст]/ О.С. Ахманова. – Издание 4-е, стереотипное. – Москва : КомКнига, 2007. – 576 с.
24. Бабушкин, А.П. Типология концептов в сфере лексико-фразеологической семантики языка [Текст] / А.П. Бабушкин // Вестн. Воронеж. гос. ун-та. Сер. 1, Гуманитар. науки. – 1996. – № 2. – С. 3–17.
25. Бабушкин, А.П. Типы концептов в лексико-фразеологической семантике языка [Текст] / А. П. Бабушкин. – Воронеж: ВоронежГУ, 1996. – 104 с.
26. Балашова, Е.Ю. Концепты *любовь* и *ненависть* в русском и американском языковых сознаниях [Текст] / автореф. дис. ... канд. филол. наук / Е.Ю.Балашова. – Саратов, 2004. – 20 с.
27. Бархударов, Л.С. Язык и перевод (Вопросы общей и частной теории перевода) [Текст] /Л.С. Бархударов. – М.: «Междунар. отношения», 1975 г. – 240 с.
28. Болдырев, Н.Н. Концепт и значение слова // Методологические проблемы когнитивной лингвистики. [Текст] / Н. Н. Болдырев. Воронеж: Изд-во ВГУ, 2001. С. 26-27.
29. Болдырев, Н. Н. Когнитивная семантика [Текст] /: курс лекций по англ. филологии / Н. Н. Болдырев. – Тамбов: ТГУ, 2000. – 123 с
30. Валеева, Д.Р. Методы изучения базовых общечеловеческих концептов (на примере концепта «Дом») // Лингвистические исследования: сборник научно-методических работ / Под общ. ред. Н.В. Габдреевой, Г.Ф. Зинатуллиной. [Текст] / Д.Р. Валеева – Казань: Изд-во Казан. гос. техн. ун-та, 2009. – С.22-27.6.25
31. Вежбицкая, А. Семантические универсалии и описание языков. [Текст] / А. Вежбицкая. М., – Языки русской культуры. 1999 –780 с.
32. Вежбицкая, А. Понимание культур через посредство ключевых слов [Текст] / А. Вежбицкая; [пер. с англ. А. Д. Шмелёва]. – М., Яз. славян. культуры, 2001. – 288 с.

33. Воркачев, С. Г. Лингвокультурология, языковая личность, концепт: становление антропоцентрической парадигмы в языкознании [Текст] / С. Г. Воркачев // Филол. науки. – 2001. – № 1. – С. 64–72.
34. Воркачев, С.Г. Счастье как лингвокультурный концепт [Текст] / С. Г. Воркачев// М.: ИТДГК Гнозис, – 2004. – 236 с.
35. Воробьев, В. В. Лингвокультурология: (теория и методы).[Текст] / С. Г. Воркачев // – М. : Изд-во Росс. Ун-та дружбы народов, 1997. - 331 с.
36. В мире мудрых мыслей: афоризмы, изречения, литературные цитаты [Текст] / сост. С. Воробьев. – Уфа: Башк. кн. изд-во, 1985. – 245 с.
37. Гамкрелидзе Т.В., Иванов Вяч.Вс. Индо-европейский язык и индоевропейцы. Реконструкция и историко-типологический анализ праязыка и пракультуры. Том II. [Текст] / Т.В. Гамкрелидзе – Тбилиси: Изд.Тбил.ун-та, 1984.с.475.
38. Глаголева, Ф. Tales of the mountains and steppes [Текст] / Ф. Глаголева Progress Publishers Moscow – 1977.
39. Гольдберг, В.Г. Антология концептов»: рецензия. Антология концептов. Под ред. В.И. Карасика, И.А. Стернина. Том 6. [Текст] / Гольдберг В.Г. – Волгоград: Парадигма, 2007. – 332 с.
40. Гумбольдт, В. Язык и философия культуры [Текст] / В. Гумбольдт. – М.: Прогресс, 1985. – 451 с.
41. Давлетов, С. Азыркы кыргыз тили: Морфология [Текст] / С. Давлетов, С. Кудайбергенов. – Фрунзе: Мектеп, 1980. – 236 б.
42. Дарбанов, М.Е. «Адам» концептинин когнитивдик-тилдик мазмуну [Текст] / М.Е. Дарбанов. Бишкек «Кыргызстан», 2020. – 216 с.
43. Дербишева, З. К. Ключевые концепты кыргызской лингвокультуры [Текст] / З. К. Дербишева. – Бишкек, 2012. – 176 с.
44. Дербишева, З. К. Кыргызский этнос в зеркале языка [Текст] / З. К. Дербишева. – Бишкек: [б. и.], 2012. – 404 с.
45. Дербишева, З.К. (2017) Язык и этнос: монография [Текст] / З.К.Дербишева. – М.: ФЛИНТА Наука – 256 с.
46. Долгопольский, А.Б. В поисках далекого родства // Русская речь. – 1967. - № 6. – С. 95-112.
47. Древнетюркский словарь [Текст] / [ред.: В. М. Наделяев, Д. М. Насилов, Э. Р. Тенишев, А. М. Щербак]. – Л.: Наука, 1969. – XXXVIII, 676 с.
48. Жуков, В. П. Русская фразеология. Учеб. пособие [Текст] / В. П. Жуков – М.: Высшая школа, 1986 – 310 с.
49. Закиров, С. Кыргыз элинин макал-лакаптары [Текст] / С. Закиров. – Фрунзе: Мектеп, 1962. – 127 б.
50. Залевская, А.А. Концепт как достояние индивида А.А. [Текст] / А.А. Залевская // Слово. Текст. Избр. Тр. – 2005. – С.234-244.
51. Зулпукаров, К.З., Амиралиев, С.М. Константы и переменные в киргизско-китайских общих морфемах // Новая парадигма социально-гуманитарного знания. Сборник научных трудов. Часть I. [Текст] / К.З. Зулпукаров, С.М. Амиралиев. – Белгород, 2018. – С. 44-50.

52. Зулпукаров, К.З., Амиралиев, С.М. Пракорень **kes/*sek* и его рефлексy в ностратических языках [Текст] / К.З. Зулпукаров, С.М. Амиралиев. // Материалы Первого Международного алтаистического форума: «Тюрко-монгольский мир большого Алтая: историко-культурное наследие и современность». – 2019. – С. 20-24.
53. Ибрагимов, М., Кыргыз макал-ылакап, учкул сөздөрү. [Текст] / М. Ибрагимов, –2005. – Кара Балта, – 500 б.
54. Ибраимов, К. (2016) Кыргыз элинин оозеки сөз өнөрү. 1-бөлүк. Элдик айтымдар. [Текст] / К. Ибраимов–Б.: “Улуу Тоолор” –208 б.
55. Иванова, Е. В. Мир в английских и русских пословицах [Текст] / Е. В. Иванов. – СПб.: С.-Петербург. ун-т, 2006. – 280 с.
56. Каада-салттар. Ак баталар. А. Акматалиевдин жалпы ред. астында. [Текст] / А. Акматалиев – Бишкек: Шам, 2003. – 400 б. – (“Эл адабияты” сер.).
57. Кадырбекова, П. Лингвокультурологические и лингвокогнитивные аспекты межкультурной коммуникации [Текст] / П. К. Кадырбекова. – Бишкек: [б. и.], 2012. – 419 с.
58. Камбаралиева, У. Д. Темпоральная категоризация в концептуальной картине мира (на материале русского и кыргызского языков) [Текст] / У. Д. Камбаралиева. – Бишкек: [б. и.], 2013. – 490 с.
59. Камбаралиева, У. Д. Когнитивдик тил илими [Текст] / У. Д. Камбаралиева. – Бишкек: [б-сыз], 2019. – 324 б.
60. Караева, З.К. Типология стилистико-фразеологических коннотаций в разносистемных языках и их перевод / Актуальные проблемы паремиологии. [Текст] / З.К. Караева – М. – Б. – Ош, 1992. – 42-43б.
61. Караева, З.К. Перевод и семиотика. [Текст] / З.К. Караева – Б., 2006.- 332б.
62. Караева, З.К., Касымбеков, Н.К, Которомонун теориялык жана практикалык негиздери. [Текст] / З.К. Караева, Н.К. Касымбеков. – Б., 2019. – 175 б.
63. Каралаев, С. Манастын төрөлүшү. Манас 1-бөлүк.[Текст] / С. Каралаев Ф.: Кыргызмамбас, 1958. – 302 б.
64. Карасаев, Х. К. Кыргыз тилинин орфографиялык сөздүгү [Текст] / Х. К. Карасаев. – Бишкек: Мамлекеттик тил жана энцикл. борбору, 2009. – 640б.
65. Карасик, В. И. Культурные концепты: проблема ценностей // Языковая личность: культурные концепты: сб. науч. тр. [Текст] / В. И. Карасик – Волгоград, 1996. – С. 3–16.
66. Карасик, В.И., Слышкин, Г.Г. Лингвокультурный концепт как единица исследования // Методологические проблемы когнитивной лингвистики: Сб. науч. тр. / Под ред. И.А. Стернина. [Текст] / В. И. Карасик. Воронеж: ВГУ, 2001. – С. 77-78.
67. Киргизско-русский словарь / сост. К. К. Юдахин. – М.: Сов. энцикл., 1965. – 973 с.
68. Макал-лакаптар жыйнагы [Текст] / түз. Ж. Койчуманов. – Бишкек: [б-сыз], 2011. – 580 б.

69. Колесов, В. В. Концепт культуры: образ-понятие-символ [Текст] / В. В. Колесов // Вестн. С.-Петерб. ун-та. Сер 2, История, языкознание, литературоведение, 1992. – Вып. 3. – С. 30–40.
70. Колесов, В. В. Язык и ментальность [Текст] / В. В. Колесов. – СПб.: Петербург. востоковедение, 2004. – 240 с.
71. Комиссаров, В.Н. Теория перевода (лингвистические аспекты): [Текст] / В.Н. Комиссаров // Учеб. для ин-тов и фак. иностр. яз. – М., Высш. шк., 1990. – 253 с.
72. Комиссаров, В.Н. Слово о переводе [Текст] / В.Н. Комиссаров. М.: Международные отношения, 1973. – 216 с.
73. Красных В.В. Этнопсихоллингвистика и лингвокультурология: Курс лекций. – М.: Гнозис, 2002. – С. 184.
74. Крикман А.А. Некоторые аспекты семантической неопределенности пословиц// Паремнологический сборник. [Текст] / А.А. Крикман – М.: Наука, 1978. - С.82-104.
75. Көчөрөва, Г.О. «Сынган кылыч» романындагы фразеологизмдердин стилистикалык коннотациясы [Текст]: филол. илим. канд. ... дис. / Г. О. Көчөрөва. – Бишкек, 2015. – 166 б.
76. Кубрякова, Е.С. и др. Краткий словарь когнитивных терминов [Текст] / Е.С. Кубрякова. – М.: Филол. ф-т МГУ им. М.В. Ломоносова, 1997. – 245 с.
77. Кубрякова, Е.С. Концепт // Е.С. Кубрякова, В.З. Демьянков, Ю.Г. Панкрац, Л.Г. Лузина. Краткий словарь когнитивных терминов [Текст] / Е.С. Кубрякова. – М.: Изд-во МГУ им. М.В. Ломоносова, 1996. – С. 58.
78. Кубрякова, Е.С. Части речи с когнитивной точки зрения. [Текст] / Е.С. Кубрякова. – М.: Ин-т языкознания РАН, 1997. – 300 с.
79. Кыргыз макал-лакап, учкул сөздөрү [Текст] / жыйнаган М. Ибрагимов. – Кара-Балта: [б-сыз], 2005. – 500 б
80. Кыргыз совет энциклопедиясы [Текст]: 6 томдук / башкы ред. Б. О. Орузбаева. – Фрунзе, 1978. – 3-т. – 672 б.
81. Кыргыз тилинин антонимдер сөздүгү [Текст] / түз.: Ш. Жапаров, Д. Исаев, К. Конкобаев, Ж. Осмонова. – Фрунзе: Илим, 1988. – 238 б.
82. Кыргыз тилинин лингвистикалык маалымдамасы [Текст] / башкы ред. С. Ж. Мусаев. – Бишкек: Аврасия Пресс, 2015. – 256 б. 152. Кыргыз тилинин омонимдер сөздүгү [Текст] / түз.: Ж. Осмонова, К. Конкобаев. – Бишкек: Бийиктик плюс, 2015. – 392 б. 153. Кыргыз тилинин синонимдер сөздүгү [Текст] / түз.: Ш. Жапаров, К. Сейдакматов, Т. Сыдыкова. – Бишкек: Бийиктик, 2015. – 350 б
83. Кыргыз тилинин лингвистикалык маалымдамасы [Текст] / башкы ред. С. Ж. Мусаев. – Бишкек: Аврасия Пресс, 2015. – 256 б. 152. Кыргыз тилинин омонимдер сөздүгү [Текст] / түз.: Ж. Осмонова, К. Конкобаев. – Бишкек: Бийиктик плюс, 2015. – 392 б. 153. Кыргыз тилинин синонимдер сөздүгү [Текст] / түз.: Ш. Жапаров, К. Сейдакматов, Т. Сыдыкова. – Бишкек: Бийиктик, 2015. – 350 б

- 84.** Кыргыз тилинин сөздүгү [Текст] / ред.: Э. Абдулдаев, Д. Исаев. – Бишкек, 2010. – 1407 б.
- 85.** Кыргыз тилинин сөздүгү [Текст] / ред. А. Акматалиев. – Бишкек: Аврасия Пресс, 2015. – 800 б.
- 86.** Кыргыз тилинин түшүндүрмө сөздүгү [Текст] / ред.: Э. Абдулдаев, Д. Исаев. – Фрунзе: Мектеп, 1969. – 775 б.
- 87.** Кыргыз тилинин түшүндүрмө сөздүгү [Текст]: 2 томдук / ред.: Э. Абдуллаев, Д. Исаев. – Фрунзе: Мектеп, 1984. – 1-т. – 622 б.
- 88.** Кыргыз тилинин түшүндүрмө сөздүгү [Текст]: 2-томдук / редкол.: А. А. Акматалиев, С. Ж. Мусаев. – Бишкек: Аврасия Пресс, 2015. – 2- бөлүк. – 800 б.
- 89.** Кыргыз тилинин түшүндүрмө сөздүгү [Текст] / редкол.: А. А. Акматалиев, С. Ж. Мусаев. – Бишкек: Полиграфбумресурсы, 2019. – 1-бөлүк. – 800 б.
- 90.** Кыргыз тилинин фразеологиялык сөздүгү [Текст] / [редкол.: Э. Абдулдаев, Д. Исаев, Б. Орузбаева ж. б.]. – Фрунзе: Илим, 1980. – 323 б.
- 91.** Кыргыз тилинин фразеологиялык сөздүгү [Текст] / түз.: Ж. Осмонова К. Конкобаев, Ш. Жапаров. – Бишкек: КТМУ, 2001. – 519 б.
- 92.** Кыргыз тилинин фразеологиялык сөздүгү [Текст] / түз. Ш. Жапаров, К. Конкобаев, Ж. Осмонова. – Бишкек: Импак Офсет, 2015. – 800 б.
- 93.** Кыргызча-орусча сөздүк [Текст] / түз. К. К. Юдахин. – М.: Сов. энцикл., 1965. – 973 б.
- 94.** Кыргызы [Текст] / ред.: А. А. Асанканов, О. И. Брусина, А. З. Жапаров. – М.: Наука, 2016. – 623 с.
- 95.** Лакофф, Дж. Лингвистические гештальты [Текст] / Дж. Лакофф // Новое в зарубежной лингвистике. Лингвистическая семантика. – М., 1981. – Вып. 10. – С. 350–368. 319
- 96.** Лингвистический энциклопедический словарь [Текст] / гл. ред. В. Н. Ярцева. – М.: Сов. энцикл., 1990. – 685 с.
- 97.** Липгарт, А. А. Основы лингвопоэтики: [учебное пособие] / А. А. Липгарт. - Изд. 5-е. - Москва : ЛИБРОКОМ, 2013. – 164 с.
- 98.** Лисс А.Н., Анарбаев, А.А. Подача пословичных фразеологизмов английских лексикографических изданиях// Актуальные проблемы паремиологии. М. –Б. –Ош, 1992, 22-236.
- 99.** Лихачёв, Д. С. Концептосфера русского языка [Текст] / Д. С. Лихачёв // Русская словестность: От теории словестности к структуре текста: антология / под ред. В. П. Нерознака. – М., 1997. – С. 280–287.
- 100.** Лихачёв, Д. С. Русская словестность [Текст] / Д. С. Лихачёв // Русская словестность: От теории словестности к структуре текста: антология / под ред. В. П. Нерознака. – М., 1997. – С. 287–294
- 101.** Локтионова, В.Г. К вопросу о методологии междисциплинарного и межпарадигмального подходов в лингвистике // Вестник ПГЛУ. 2011. № 4. – С. 151.
- 102.** Лыткина, О.И. К вопросу о типологии концептов в современной лингвистике // Вестник Московского государственного гуманитарного

- университета им. М.А. Шолохова. Филологические науки. [Текст] / О.И. Лыткина. – М.: Изд-во МГГУ им. М.А. Шолохова, 2010. Выпуск 2. – С. 70.
- 103.** Мадмарова, Г.А. Межкультурные концепты в тексте художественного произведения [Текст] / Г.А. Мадмарова. – Б., 2017. – 392б.
- 104.** Макалдар жана лакаптар Түз.: А. Садыкулова. Бишкек, 2013. – 413б.
- 105.** Макал-лакаптар / Жыйнаган К. Нускаев, - Б.: Бийиктик, 2002. – 104 б.
- 106.** «Манас». Кыргыз элинин баатырдык эпосу [Текст]/:1-китеп. С.Орозбаковдун варианты б-ча. – Ф.: Кыргызстан, 1978. – 296 б.
- 107.** Маразыков, Т. С. Көркөм текст: иликтөө жана окутуу маселелери [Текст]: моногр. / Т. С. Маразыков. – Бишкек: [б-сыз], 2020. – 290 б.
- 108.** Маслова, В.А. Лингвокультурология [Текст] / В. А. Маслова. – М.: Академия, 2001. – 204 с. 195.
- 109.** Маслова, В. А. Когнитивная лингвистика [Текст] / В. А. Маслова. – М.: Флинта, 2004. – 296 с. 196.
- 110.** Маслова, В. А. Когнитивная лингвистика [Текст] / В. А. Маслова. – Мн.: Тетра Системс, 2005. – 256 с.
- 111.** Маслова, В.А. Введение в когнитивную лингвистику: учеб. пособие [Текст] / В.А. Маслова. – М.: Флинта: Наука, 2006. – 296 с.
- 112.** Матвеева, Т.В. Учебный словарь: русский язык, культура речи, стилистика, риторика. [Текст] / Т.В. Матвеева – М.: Флинта; Наука, 2003. - С. 116.
- 113.** Митяева, А.П. Ассоциативный эксперимент как способ конструирования концепта «бизнес» // Молодой ученый. [Текст] / А.П. Митяева, 2015. №11. – С. 1651-1653.
- 114.** Михайлова, Ю.Н. Об эволюции лексикографического представления концепта [Текст] / Ю.Н. Михайлова // Известия Уральского государственного университета. – 2003, № 28. – С. 181-191.
- 115.** Мусаев, С. Ж. Кыргыз тил илиминин маселелери [Текст] = Вопросы кыргызского языкознания / С. Ж. Мусаев. – Бишкек: [б-сыз], 2010. – 756 б.
- 116.** Мусаев, С. Ж. Кыргыз адабий тили: улуттук доорго чейин жана улуттук доор мезгилинде [Текст] / С. Ж. Мусаев. – Бишкек: [б-сыз], 2021. – 508 б.
- 117.** Нафиков, Ш.В., Сулейманова, Д.Д. Кыпчакские и иномязычные (баскские) лексические параллели в группе названий лиц [Текст] / Ш.В. Нафиков, Вестник Ошского государственного университета. Специальный выпуск. – Ош, 2017. – С. 188-191.
- 118.** Нерознак, В. Н. От концепта к слову: к проблеме филологического концептуализма [Текст] / В. Н. Нерознак // Вопросы филологии и методики преподавания иностранных языков: межвуз. сб. науч. тр. – Омск, 1998. – С. 80–85.
- 119.** Никитин, М.В. Лексическое значение слова (структура и комбинаторика) : учеб. пособие. – М.: Высш. шк., 1983. – 127 с.

120. Ногоева, А. Б. Кыргыз маданиятындагы кийим-кечектин орду [Текст] / А. Б. Ногоева // Наука, новые технологии и инновации Кыргызстана. – 2020. – № 4. – 279-283-б.
121. Нускаев. К. Макал-лакаптар, нуска сөздөр, накыл кептер, залкар ойлор. – Б., 2007. 103б.
122. Ожегов С. И., Шведова Н. Ю. Толковый словарь русского языка. М.: Азбуковник, 1999. 944 с.
123. Орусча-кыргызча сөздүк [Текст] / түз. К. К. Юдахин. – Бишкек: Шам, 2000. – 990 б.
124. Осмонкулов А., Акунова А.Р., “Өнөр алды-кызыл тил. ЖОЖдун студенттери үчүн түзүлгөн фразеологиялык минимумдун түшүндүрмө сөздүгү. – Б.: 2007. –160 б.
125. Пименова М.В. Введение в концептуальные исследования: уч. пособие. Кемерово: Кузбассвузизд, 2006. – С. 45-46.
126. Пименова, М. В. Концепт сердце: образ, понятие, символ [Текст] / М. В. Пименова. – Кемерово: КемГУ, 2007. – 500 с.
127. Пименова, М. В. Коды культуры и проблемы классификации концептов [Текст] / М. В. Пименова // Язык. Текст. Дискурс: науч. альм. / под ред. Г. Н. Манаенко. – Ставрополь, 2007. – Вып. 5. – С. 79–85.
128. Попова, З. Д. Понятие «концепт» в лингвистических исследованиях [Текст] / З. Д. Попова, И. А. Стернин. – Воронеж: Воронеж ГУ, 1999. – 35 с.
129. Попова З.Д., Стернин И.А. Интерпретационное поле национального концепта и методы его изучения // Культура общения и ее формирование. [Текст] / З.Д. Попова, И.А. Стернин.- Вып. 8.- Воронеж, 2001. - С.27-30.
130. Попова, З.Д., Стернин, И.А. Язык и национальное сознание. Вопросы теории и методологии ; [Текст] / науч. ред. З.Д. Попова, И.А. Стернин. – Воронеж: Воронеж. гос. ун-т, 2002. – 313 с.
131. Попова З. Д. Когнитивная лингвистика . [Текст] / З. Д. Попова, И. А. Стернин. – М. : Восток-Запад, 2007. – 314 с. С.12
132. Попова З.Д., Стернин И.А. Когнитивная лингвистика. [Текст] / З. Д. Попова, И. А. Стернин. – М.: АСТ: Восток-Запад, 2010. – С. 19.
133. Прохоров, Ю.Е. В писках концепта [Текст] / Ю.Е. Прохоров. – 2 - М.: ФЛИНТА: Наука, 2009. – 176 с.
134. Стернин И.А. Методика исследования структуры концепта // Методологические проблемы когнитивной лингвистики. [Текст] / И. А. Стернин. Воронеж: гос. ун-т, 2001. - С. 61.
135. Рябцева, Р. К. «Вопрос»: Прототипическое значение концепта [Текст] / Р. К. Рябцева // Логический анализ языка: Культурные концепты. – М., 1991. – С. 73–74.
136. Сагынбаева, Б. Вербализация концепта “добро” в кыргызской языковой картине мира [Текст] / Б. Сагынбаева // Вестн. Кырг. - Рос. славян. ун-та. – 2018. – Т. 18, № 1. – С. 87–90.
137. Садыкулова, А. Макал-лакаптар [Текст] / А. Садыкулова. – Бишкек: [б-сыз], 2010. – 280 б.

- 138.** Сейдакматов, К. Кыргыз тилинин кыскача этимологиялык сөздүгү [Текст] / К. Сейдакматов. – Фрунзе: Илим, 1988. – 335 б.
- 139.** Саматов, К. Когнициялык лингвистика: лекциялар курсу [Текст] / К. Саматов. – Б.: Улуу тоолор, 2021. – 176 б.
- 140.** Саматов, К. Кептик маданияттын жана кеп маданиятынын айрым маселелери [Текст] / К. Саматов, Вестник Ошск.гос.ун-та. –2017. Вып. 5-215-219 бб.
- 141.** Сергеева В.Н. Понятие концепта и аспекты его изучения в современной лингвистике / Вестник ВЭГУ. Уфа: Изд- во ВЭГУ, 2009. № 3 (41). – С. 75.
- 142.** Слышкин, Г. Г. От текста к символу: лингвокультурные концепты прецедентных текстов в сознании и дискурсе [Текст] / Г. Г. Слышкин. – М.: Академия, 2000. – 128 с.
- 143.** Слышкин, Г.Г. Лингвокультурные концепты и метаконцепты: автореф. дис. ... докт. филол. наук: 10.02.19. [Текст] / Г. Г. Слышкин. Волгоград: Волгогр. Гос. пед. ун-т, 2004. – С. 12.
- 144.** Соломоник, А. Семиотика и лингвистика. [Текст] / А. Соломоник. – М.: Молодая Гвардия, 1995. – С. 246.
- 145.** Солтоноев Белек. Кызыл кыргыз тарыхы. Бишкек: Учкун, 1993. -2 т.-224 б.
- 146.** Степанов, Ю. С. Константы: Словарь русской культуры. Опыт исследования [Текст] / Ю. С. Степанов. – М.: Яз. рус. культуры, 1997. – 824 с
- 147.** Степанов Ю.С. Вводные статьи: Культура. Концепт. Константа. Словарь русской культуры. Опыт исследования. [Текст] / Ю.С. Степанов – М., 1980. – 310 с.
- 148.** Стернин, И. А. Методика исследования структуры концепта [Текст] / И. А. Стернин // Методологические проблемы когнитивной лингвистики. – Воронеж, 2001. – С. 58–65.
- 149.** Стернин С.Г. Метод обратного перевода как прием выделения лексико-семантической группы [Текст] / С. Г. Стернина . – Воронеж: Изд-во ВГУ, 1988. – 158 с.
- 150.** Тагаев, М. Дж. Корневые морфемы русского и киргизского языка в типолого-когнитивном освещении [Текст] / М. Дж. Тагаев // Юнусалиев окуулары – 2015: эл аралык илим.-практ. конф. материалдары. – Бишкек, 2015. – 445–448-б.
- 151.** Тажиева, Г., Курманбекова, А. Кыргыз макал, лакап жана учкул сөз түрмөктөрү [Текст] / Г. Тажиева, А. Курманбекова, -Б, 2004.-695б.
- 152.** Телия, В. Н. Русская фразеология. Семантический, прагматический и лингвокультурологический аспекты [Текст] / В. Н. Телия. – М.: Яз. рус. культуры, 1996. – 288 с.
- 153.** Тихонова, П. В. Концепт в системе современных лингвистических представлений [Текст] / П. Тихонова // Семантика языковых единиц: докл. IV междунар. конф. – М., 1998. – Т. 1. – С. 68.
- 154.** Тенишев Э. Р., Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков. –М.: Наука, 1984, –799 с.

155. Төлөкова, Э. Т. Кыргыз тилиндеги «бала» концепти (Лингвوماданият таануу илиминин аспекти боюнча) [Текст]: филол. 329 илим. канд. ... дис.: 10.02.01: 10.02.19 [Текст] / Э. Т. Төлөкова. – Бишкек, 2012. – 182 б.
156. Уфимцева Н.В. Русские: опыт еще одного самопознания // Этнокультурная специфика языкового сознания. Сборник статей. - М., 1996. - С.139-162.
157. Уфимцева, А. А. Роль лексики в познании человеком действительности и в формировании языковой картины мира [Текст] / А. А. Уфимцева // Роль человеческого фактора в языке: Язык и картина мира. – М., 1988. – С. 108–140.
158. Фасмер М. Этимологический словарь русского языка в 4х томах: Том II (Е-Муж) [Текст] / М. Фасмер – М.: Прогресс, 1986. С.670-71.
159. Фрумкина, Р. М. Концепт, категория, прототип [Текст] / Р. М. Фрумкина // Лингвистическая и экстралингвистическая семантика: сб. обзоров. – М., 1992. – С. 28–43.
160. Хайдеггер М. Время и бытие: Статьи и выступления [Текст] / М. Хайдеггер. – М.: Республика, 1993. – 447 с.
161. Чоротегин, Т. Кыргыз мамлекеттүүлүгүнүн башаты: байыркы доор жана орто кылымдардын эрте мезгили. [Текст] / Т. Чоротегин, 2012
162. Шанский Н.М. Этимологический словарь русского языка. Том I. Выпуск 2. – Москва, 1965. – 270 с.
163. Шафилов, С.Г. Языковые универсалии и проблемы лексической семантики [Текст] / С. Г. Шафилов. – Уфа: Изд-во Башкир. ун-та, 1998. – 251 с.б. 57].
164. Щерба, Л. В. Опыт общей теории лексикографии [Текст] / Л. В. Щерба // Языковая система и речевая деятельность. – Л., 1974. – С. 265– 304.
165. Щитова, О.Г. Лексикографические источники изучения функциональной эквивалентности иноязычных новаций в русском языке начала XXI в. [Текст] / О.Г. Щитова. Вестник Томского государственного университета. – 2012. –№ 355. – С. 27–30
166. Эдельман Д.И. Этимологический словарь иранских языков. Том 5 [Текст] / Д.И. Эдельман – М.: Наука, 2015.С.204.
167. Элчиев, Ж. Азыркы кыргыз тили. Семантика [Текст] / Ж. Элчиев, Бишкек: Имак Офсет, 2015. – 304 б.
168. Эргешова, С. Б. Паремиялардагы антонимдик концепттердин менталдык мазмуну. [Текст] / С. Б. Эргешова. – Ош: Эркин-Тоо: ААК, 2012. – 152 б.
169. Brittan, A., 'Masculinities and masculinism', in S.M. Whitehead & F.J. Barrett (eds.), Text] / A. Brittan, – Cambridge, 2001, pp. 51-55.
170. Catford, J. A. Linguistic Theory of Translation. [Text] / J. A. Catford // London, 1965.
171. Croft, W., Alan, D., Cognitive Linguistics. [Text] / W. Croft, D. Alan, The UK CUP. –2004. p.101.

172. Chamber's etymological dictionary of the English language [Text] / ed. by J. Donald. – London & Edinburg: W. & R. Chambers, 1874.
173. Halliday, M.A.K. Comparison and Translation. [Text] / In: M.A.K. Halliday, A.McInlosh, P.Stevens. // «The Linguistic Sciences and Language Teaching». London, 1964.
174. Heine, B., Cognitive foundations of grammar. [Text] / B. Heine, New York: Oxford University Press, 1997. –185p. Volume 35 Issue 3 - Jyh Wee Sew.
175. Jackendoff, R. Semantic Structures. [Text]/ R. Jackendoff. – Cambridge; London: The MIT Press, 1993. – 322 p.
176. Jakobson, R. On Linguistic Aspects of Translation. In: R. Brower (ed.). [Text] / R. Jakobson, // «On Translation». Cambridge (Mass.), 1959.
177. Longman exams dictionary. Longman corpus network. British national corpus. Pearson Education Limited, 2006. 1834 p.
178. Moolman, E., South African journal of education. [Text] / E. Moolman, –2013, pp. 339-343.
179. Morgan, D.H.G. Discovering Men. London: Routledge. –1992
180. Morrell, R., 'Fathers, fatherhood and masculinity in South Africa', [Text]/ L. Richter & R. Morrell (eds.), Baba: Men and fatherhood in South Africa, – Cape Town, HSRC Press. – 2006, pp. 13-25.
181. Oxford Dictionary, Oxford University Press. – 2000.
182. Oxford English Dictionary, 2nd edition, Oxford University Press. – 1989.
183. Redfield, R. Little Community: Comparative Studies of Cultures and civilizations. [Text] / R. Redfield. Chicago, IL.: University of Chicago Press, – 1955. 288p.
184. Ungerer, F., Schmid Hans-Jörg An introduction to cognitive linguistics Longman. [Text] / F. Ungerer, H. Schmid, – London, –1996. 306p.
185. Websters Dictionary of English Usage, 1989. p.994.
186. Zulpukarov K., Amiraliev S., Zhoroeva A. Reflexes of the Most Ancient Root *er “Male” in Eurasian Languages. Open Journal of Modern Linguistics, 2021, 11, 104-119. DOI:10.4236/ojml.2021.111009

Электрондук булактар

1. Culture of Kyrgyzstan - history, people, clothing, traditions, culture.com [Электрондук булак]. URL: <http://www.everyculture.com/JaMa/Kyrgyzstan>. (кайрылган датасы 02.07.2022).
2. Man | Encyclopedia MDPI. [E-resource]. URL: https://ru.qaz.wiki/wiki/Man#Etymology_and_terminology (accessed 21.12.2022).
3. Wasiyya or Inheritance – Wiki [E-resource]. URL: [http://www.islamreligion.com/articles/5217/Tafseer-al-Qurtubi, 5/164](http://www.islamreligion.com/articles/5217/Tafseer-al-Qurtubi-5-164) (accessed 15.11.2021).
4. The Meaning of the Glorious Qur'ân.: 4. an-Nisa': Women [E-resource]. URL <http://www.sacred-texts.com/isl/pick/004.htm> al-Nisa' (дата обращения 15.11.2021).

5. Beyond Concepts: Ontology as Reality Representation. Barry Smith. University at Buffalo, NY 14260, USA. [E-resource]. URL: <http://ontology.buffalo.edu/bfo/BeyondConcepts.pdf>.](accessed 15.11.2021).
6. [Etymonline - Online Etymology Dictionary](http://www.etymology-online.com/son) [E-resource]. URL: <http://www.etymology-online.com/son> (accessed 03.04.2021).
7. [American Heritage Dictionary of the English Language, 5th Edition](https://www.ahdictionary.com). [E-resource]. URL: <https://www.ahdictionary.com> (accessed 21.10.2022).
8. [Merriam-Webster on-line. www.m-w.com](https://www.merriam-webster.com) [E-resource]. URL: <https://www.merriam-webster.com> »(accessed 21.10.2022).
9. [www.bizdin.kg](https://new.bizdin.kg) электрондук китепканасы. Кыргыз макал-лакап, учкул сөздөрү. [Электрондук булак]. URL: <https://new.bizdin.kg> » media » books » makaldar (кайрылган датасы 12.05.2022).

ТИРКЕМЕЛЕР

1-тиркеме

Кыргыз тилиндеги “эркек” концептинин номинаттары тууралуу макал-лакаптар

Эр тууралуу

1. Эр – намыстын кулу.
2. Эр – тууган жеринде, ит – тойгон жеринде.
3. Эр – эгиз, эмгектүү – сегиз.
4. Эр азыгы – элден, бөрү азыгы – жолдон.
5. Эр айласы – бир, катын айласы – миң.
6. Эр ачкадан өлбөйт, ардан өлөт.
7. Эр болсоң көк бол, айткан сөзгө бек бол.
8. Эр жигит эл четинде, жоо бетинде.
9. Эр жигит бирде мырза, бирде кул.
10. Эр жигитке жетимиш түрдүү өнөр аз.
11. Эр кадырын эр билет, зер кадырын зергер билет.
12. Эрди-катын – бир үйдүн айы менен күнү.
14. Эрди-катын урушат, эси кеткен болушат.
15. Эрегишкен душманга жалгыз кирген - эр эмес.
16. Элге эр кымбат, эрге эл менен жер кымбат.
17. Эрден эрдин неси артык, калыс айткан кеби артык.
18. Ай күн менен жакшы, эр эл менен жакшы.
19. Ат айланып казыгын табат, эр айланып, элин табат.
20. Ат сыноосу бир болот, эр сыноосу миң болот.
21. Акмак өзүн эр ойлойт, аңгек өзүн жер ойлойт.
22. Алжаке эркекке жалжаке катын туш келет.
23. Эр айланып, элин табат.
24. Ат аягынан, эр тамагынан бузулат.
25. Эр башына күн түшсө, өтүгү менен суу кечет.
26. Ат мүдүрүлбөй, жер тааныбайт, эр мүдүрүлбөй, эл тааныбайт.
27. Аял жакшы – эр жакшы, увазир жакшы – хан жакшы
28. Жакшы эр элин өргө сүйрөйт, жаман эр элин көргө сүйрөйт.
29. Жаман атка жал бүтсө, жанына торсук байлатпайт, жаман эрге мал бүтсө, жанына коңшу кондурбайт.
30. Жакшы эр элин өргө сүйрөйт, жаман эр элин көргө сүйрөйт.
31. Жаман эркек тууганчыл, жаман катын төркүнчүл.
32. Куш жаңылса, торго түшөт, эр жаңылса, колго түшөт.
33. Элден безген – эр эмес, жоодон качкан – шер эмес.
34. Эл менен эрегиште, эр менен жоолашпа
35. Эл үмүтүн эр сактайт, эр атагын эл сактайт.
36. Эр болсоң көк бол, айткан сөзгө бек бол.
37. Эр жигит бирде мырза, бирде кул.

Бала тууралуу

1. Бала, баланын иши чала
2. Баланы жашынан, аялды башынан.
3. Эненин ойу-балада, баланын ойу-талаада.
4. Ата аска - зоо, эне боорундагы – булак, бала ортосундагы шам чырак.
5. Балан жакшы болсо, өргө чыгарат, балан жаман болсо, көргө тыгат.
6. Баласы жоктун, ырысы жок.
7. Балалуу үй - базар, баласыз үй - мазар.
8. Баланын ырайына жараша ат кой.
9. Балдар эмне дедирбейт, ачкалык эмне жедирбейт.

10. Баланы мээнет чырмаса, саргара түшүп таз болот.
11. Баланы таяк менен эмес, акыл менен тарбияла.
12. Бала калса мал табат, аял калса бай табат.
13. Бала көргөнүн кылат, көсөө түрткөнүн кылат.
14. Бала оюнга тойбойт, жалкоо уйкуга тойбойт.
15. Балан пайдалуу болсо, аштыгын айдалуу.
16. Баланын дээринде болбосо, атанын накыл сөзүндө, эненин мээринде эч нерсе жок.
17. Бешиктеги баланын бек болоорун ким билсин.
18. Жакшы бала эр-болот, жаман бала жер- болот.

Уул тууралуу

1. Уул жаманы –уйгак, кыз жаманы – камгак.
2. Уулу жоктун – мууну жок.
3. Уул жакшысы – урмат, келин жакшысы – келбет.
4. Уулуң өссө – урумга, кызың өссө – кырымга.
5. Уулду төрөйт, уятын кошо төрөбөйт, Кызды төрөйт, кыялын кошо төрөбөйт.
6. Уул жакшысы урмат, кыз жакшысы кымбат.
7. Жакшы атанын кашыктап чогултканын, жаман уул чөмүчтөп чачат.
8. Уул жакшысы урмат, келин жакшысы — келбет.
9. Уулду төрөйт, уятын кошо төрөбөйт.

Ата жөнүндө

21. Ата сыйлаган абийир табат, эне сыйлаган элге жагат.
22. Ата-эненди урматтасан, өз балаңдан сый көрөсүң.
23. Атадан алтоо болсо да, ар башта бар жалгыздык.
24. Атадан каргыш алган оңбойт.
25. Атадан таяк жеген балдар жакшы, энеден тил укпаган кыздар жакшы.
26. Атаң өлсө өлсүн, атанды көргөн өлбөсүн.
27. Атан төө мас болсо, тайлагы менен дос болот.
28. Атаңды өлтүргөнгө энеңди бер.
29. Атанын гана эмес, адамдын, эненин гана эмес, элиндин уулу бол.
30. Атанын салган жолу бар, эненин бычкан тону бар.
31. Атанын уулу болуш урмат, эл уулу болуш кымбат.
32. Атасын көрүп баласына тий, үйүн көрүп кызмат кыл.
34. Атан барда эл тааны, атын барда жер тааны.
35. Ата – балага сынчы.
36. Ата баласы болбосоң болбо, эл баласы бол.
37. Ата жакшы – уул жакшы, эне жакшы –кыз жакшы.
38. Ата көргөн – ок жонот; эне көргөн – тон бычат.
39. Атаң карыса кул кылба, энең карыса күң кылба.

Жигит жөнүндө

1. Жигитке 70 өнөр аздык кылат.
2. Жакшы жигит сыртта мырза, үйдө кул, жаман жигит үйдө мырза, сыртта кул.
3. Жакшы жигит элин өргө сүйрөйт, жаман жигит элин көргө сүйрөйт
4. Жакшы көргөн досунан мал аяган жигитпи, Эл четине жоо келсе жан аяган жигитпи?

5. Жаман жигит жан сактайт, жакшы жигит эл сактайт.
6. Жатып ичеер жигиттен, сарамжалдуу чал жакшы.
7. Жигит өлөр жерине күлүп барат.
8. Жигиттин өзүнө караба, сөзүнө кара.
9. Жигиттин сөзү өлгөнчө, өзү өлсүн.
10. Абийирдүү жигитке ажалдуу кийик жолугат .
11. Адепсиз жигит – жүгөнү жок аттай, Адеби жок аял – кабанаак иттей.
12. Эр жигиттин белгиси – сыртта – мырза, үйдө – кул.
13. Жакшы кызга – бир жигит, Жаман кызга – миң жигит.
14. Жаш жигит акылынан кетсе жайдак, Аксакал акылынан кетсе бойдок.
15. Көпкөн жигит көп сүйлөйт, чечен жигит эп сүйлөйт.
16. Эр жигит элин сагынат, өрдөк, каз көлүн сагынат.
17. Жигитти сөзүнөн тааныйт.
18. Адеби жок жигит жүгөнү жок атка окшош.
19. Адептүү жигит азаптан алыс болот.
20. Жигиттин куну – жүз жылкы, ары – миң жылкы.
21. Жигиттин өзүнө караба, сөзүнө кара.
22. Жигит бир сырдуу, көп кырдуу.
23. Жигит үйдө туулат, жоодо өлөт.

Ага-ини тууралуу

1. Ага – тууган кимде жок, сыйлашпаса жатча жок.
2. Ага – тууган ынтымактуу болсо ат көп, абысындар ынтымактуу болсо аш көп.
3. Агасы минген атты – иниси минет, атасы салган кушту – баласы салат.
4. Агасын агалай албаган, душманын сагалайт.
5. Агасын көрүп ини өсөт, эжесин көрүп сиңди өсөт.
6. Агасын чапса балаңыз, атасын урам дегени.
7. Иниси бардын – ырысы бар
8. Агайындын азары болсо да безери болбойт.
9. Ака-уке деген көңүлгө жакшы.
10. Агайынды жаман деп тууганды кайдан табасың, аргымакты жаман деп бууданды кайдан табасың?
11. Агайын таттуу болсо, ат көп, абысын таттуу болсо, аш көп.

Баатыр жөнүндө макалдар

1. Акыл тоону бузса, баатыр жоону бузат.
2. Ала көөдөк болбосо, анын эмнеси баатыр.
3. Алпты жеңген баатыр эмес, ачууну жеңген баатыр.
4. Алп – чабышта, чечен сөздө сындалат.
5. Баатырдын тизе бүккөнү – өлгөнү.
6. Алтын жерден, баатыр элден.
7. Баатыр – бир октук. Бай – бир жуттук.
8. Баатыр – баатырды көзүнөн тааныйт, чечен чеченди сөзүнөн тааныйт.
9. Баатыр – орток, кут – жалгыз.
10. Баатыр өлсө бир өлөт, коркок өлсө миң өлөт.

11. Баатыр болуп бай болсоң – бүрдөп турган терексин, баатыр болуп жок болсон–үрүп чыккан серексин.
12. Баатыр жоо барында сыйлуу, бий доо барында сыйлуу.
13. Баатыр өлсө да куралын таштабайт.
14. Баатыр намыс үчүн туулуп, намыс үчүн өлөт.
15. Баатыр туулса – эл ырысы, жамгыр жааса– жер ырысы.
16. Баатыр элден чыгат, байлык жерден чыгат.
17. Баатырдык билекте эмес, жүрөктө.
18. Баатырдын өмүрү кыска, даңкы узун.
19. Баатырсынган жигитти жоо келгенде көрөбүз.
20. Үйдө баатыр, жоодо жок.

2- тиркеме

Англис тилиндеги “man” концептинин лексемалары тууралуу макалдар

1. A good husband makes a good wife.
2. A good man is hard to find.
3. A man is as old as he feels, and a woman as old as she looks.
4. Behind every successful man is a woman.
5. Boys will be boys.
6. The way to a man's heart is through his stomach.
7. A wise son makes a glad father, but a foolish son is a sorrow to his mother.
8. A man chases a woman until she catches him.
9. Man is the head and woman is the crown upon it.
10. A man's eyes are for seeing, a woman's for being seen.
11. A man of straw is worth a woman of gold.
12. The man deliberates, the woman decides.
13. A man without a woman is a tree without leaves and branches.
14. Man is the head of the family, woman the neck that turns the head.
15. The man loves with his head, the woman thinks with her heart.
16. The beauty of a woman does not make a man richer.
17. A man is known by the company he keeps.
18. Like father, like son.
19. Try not to become a man of success, but rather try to become a man of value.
20. The wit of one man, the wisdom of many.
21. The bird is known by his note, the man by his words.
22. The man in boots does not know the man in shoes.
23. In the land of the blind, the one-eyed man is king.
24. Man learns little from success, but much from failure.
25. Men make houses, women make homes.
26. Don't drown the man who taught you to swim.
27. The man of courage never lost it.
28. Cowards die many times, but a brave man only dies once.
29. A husband is found, a son is born, but the brother is lost.
30. A wise son makes a glad father, but a foolish son is a sorrow to his mother.
31. Children are a poor man's riches.
32. My son is my son till he gets a wife.

33. Man is the head of the family; woman is the neck that turns the head.
34. In a good family the husband is deaf and the wife blind.
35. When the head of the family dies, that family breaks up.
36. A miserly father makes a prodigal son.
37. Becoming a dad is one thing – being a dad is many things.
38. The older I get, the smarter my father seems to get.
39. A father's love is forever imprinted on his child's heart.
40. A man knows when he is growing old because he begins to look like his father.
41. To be the father of a nation is a great honor, but to be the father of a family is a greater joy.
42. One father can feed seven children, but seven children cannot feed one father.
43. One father is more than a hundred schoolmasters.

[Source: <https://proverbicals.com/fathers-proverbs>]

3-тиркеме

Эр жигиттин оң жана терс сапаттары

Оң сапаттары	Терс сапаттары
Айкөл	Көкүрөгү сокур, кекчил, кара мүртөз
Ыймандуу, чынчыл	Ыйманы жок, жүзү кара, динсиз, жалганчы
Эр жүрөк	Коркок, суу жүрөк
Тайманбас	Жалтак, өтүмсүз, жер көз, тартынчаак
Айбаттуу	Кошоматчы, бүжүрөгөн, бечара
Эрктүү эрки күчтүү	Эрки бош, бирөөнүн көзүн карап, сөзүн сүйлөгөн
Бир сырдуу	Тантык, маанисиз сүйлөгөн
Сүрдүү	Көзгө толумсуз, шөмтүрөгөн (диал.), болумсуз
Акыл эс менен иш кылган	Шашма, алактаган, ойлонбогон
Берешен, колу ачык	Ач көз, зыкым, майдачыл, оозун куу чөп менен аарчыган
Сылык, адептүү	Орой, ачуулу, копол, одоно мамиле кылган, мерез
Кечириимдүү	Кекчил, ичи арам, арам ойлуу, ичи заар
Чечкиндүү	Чечкинсиз, көнүлү бош, тайсалдаган, сөзүнө турбаган
Өткөн күндөрүнө талдоо жүргүзгөн	Жашоого сергек көз караш менен карабаган, кайдыгер
Баамчыл, зирек, сезимтал	Ала көөдөн, артын ойлонбогон
Тоскоолдуктарга каршы барган	Алдыга умтулбаган, эптеп, күн өтсө болду деген
Бир калыпта жүрүү, оор басырыктуу	Женил, өзүн колго алалбаган, өзгөрүлмө
Токтоо, сабырдуу	Кызуу кандуу, шашма, сабырсыз, ачуусу иш жасап, өкүнгөн
Кең пейилдүү	Пейили тар ичи тар, нараазы
Максатты койгон, ага умтулган жана жеткен	Максатсыз, күнүмдүк тириликке байланган
Мекенчил	Саткын, кайдыгер, манкурт, коркок, чыккынчы
Көсөм, кемеңгер	Эртенин ойлонбогон, мансапкор
Намыстуу	Намысы жок

Сарамжалдуу	Ысырапкор
Ачык-айрым	Таарынчаак, ичим тап, түнт, асан-кайгы
Сый- урматтуу	Мактанчаак
Эмгекчил, мээнеткеч	Жалкоо, ыкшоо
Жоопкерчиликтүү, айыбын сезе билген	Өзүнүн айыбы үчүн бирөөнү күнөөлөгөн
Жетишкендикти баалаган	Жетишкендикти сындаган
Жакшылыкты билген	Жакшылыкты билбеген наадан
Туруктуу	Туруксуз, күн карама
Адилет, калыс, акыйкат;	Адилетсиз, зордукчу, ак жерден күнөөлөгөн
Камдуу	Бейгам, эч нерсе менен иши жок
Эпчил	Эби жок, бирөөнүн эсебинен күн көргөн
Кызганчаак	Маныроо

4-тиркеме

1. Эркектин оң сапаттарын туюндурган фразеологизмдер

Фразеологизмдер	Лексикалык мааниси	Оозеки, жазуу кепте колдонулушу
Ак көңүл	Көңүлүндө кири жок, арамдыгы жок киши	<i>Ак көңүл киши карыбайт.</i>
Алдына ат салдырбаган	Мыкты, тың, чыгаан, башкаларга салыштырмалуу бышык.	<i>Комуз чертүү боюнча Жеңиш алдына ат салдырбайт.</i>
Аркы-беркини түшүнгөн	Ар нерсени билген, көптү көргөн, тажырыйбасы бар.	<i>Мээрим эс тартып, аркы-беркини түшүнүп калды.</i>
Аскар тоо	Таяныч, жөлөк, тирек.	<i>Ата - аскар тоо, эне - боорундагы булак, бала - экөөнүн ортосундагы шам чырак. (Макал)</i>
Атанын баласы	Атаны сөзгө калтырбай турган, колунан иш келген, намыска жараган, өнөрлүү, өтүмдүү жигит.	<i>Бали, атанын баласы экенсиң!</i>
Атка жеңил, тайга чак	1. Жеңил-желпи, эптүү, элпек, тил алчаак;	<i>Араңардан атка жеңил, тайга чагыңар айылга барып келе койгула.</i>
Ат токур	Эркек бала	<i>Ким төрөлдү? Ат токурбу, же кырк жылкыбы?</i>
Бал тилдүү	Адамды өзүнө тарта, кызык - тыра жылмалап айтылган, ынандырып көйүткөн, өтө чебер, жылма, сылык сөз.	<i>Бал тилге салса, жылаан да ийининен чыгат эмести.</i>
Баш териси оң	Жүргөн-турганы, жасаган иштери, кишиге жасаган мамилеси, ж.б. түзүк, жакшы, начар эмес	<i>Анын баш териси оң, түзүк эле киши көрүнөт.</i>

Башы бышкан	Бир нерсеге абдан такшалган, дасыккан, жакшы-жаманды башынан көп өткөрүп бышыккан	<i>Алина турмуштун өйдө- төмөнүнө башы бышып, оор басырык тартып өзгөрдү.</i>
Бир сөздүү	Калп айтпаган, сөзүндө турган, ишенимдүү	<i>Келечектеги жолдошумдун чынчыл, ишенимдүү, бир сөздүү болушун каалайм.</i>
Бир сырдуу	Оңой менен чечилбеген, өзүнчө бир мүнөзү бар.	<i>Нурлан - бир сырдуу, карапайым, эмгекчил адам.</i>
Биттин ичегисине кан куйган	Өтө бышык, абдан тың, эң эле эпчил	<i>Ал киши жаш кезинде биттин ичегисине кан куйгандардан эле, азыр карылыкка моюн сунуп калган тура.</i>
Бычакка сап болгондой	Бир нерсеге, мерчемдүү ишке жарай турган, колунан бир нерсе келе турган, ар нерсеге жөндөмдүү, тың, чыйрак	<i>Кыргыздын бычакка сап болоор жигиттери көп, алар эч качан намысты алдырышпайт</i>
Жез таңдай	Сөзгө чебер, чечен, акындыгы жетик	<i>Кыргыздын жез таңдай ырчылары ондоп саналат.</i>
Жемин жедирбеген	Бирөөгө алдатып ийбөө, жеңилип калбай өз укугун, өз намысын талашып тең- тайлашкандай кудурети болуу.	<i>Өзү андан бир топ жаш кичүү болсо да, жемин жедирбегенге аракет кылды.</i>
Жигиттин гүлү	Мыктысы, өтө чыгааны	<i>Жигиттин гүлү сен болсоң, Жибектин гүлү мен болсом.</i>
Жолборс жүрөк	Эч нерседен коркпогон, тайманбас, баатыр, эр жүрөк	<i>Манас - кабылан, шер, жолборс жүрөк баатыр.</i>
Жөө күлүк	Жөө жарыштарга катышкан, кыйын чуркаган адам	<i>Жакында жөө күлүктөрдүн марафону болот, баш байгеси жорго экен.</i>
Журт атасы	Эл бийлиген аксакал, билерман адам	<i>Журт атасы калыс болсо, элинин бактысы ошол.</i>
Жүүнү тирүү	Тың, бышык, чыйрак, тетик.	<i>«Эрмегимдин жүнү тирүү, ушундан бирдеме чыгат» деп, атасы өзүнчө кыялга батат.</i>
Жүрөгү курч	Өтүмдүү, эч нерседен тайманбаган, тартынбаган, эч кайра тартпаган.	<i>Жаш кезде жүрөк курч болобу, анда эмне болот экен деп, жүрөкзаада болчу эмес экенмин.</i>
Жүрөгү таза	Көңүлүнө кири жок, ак пейил, эч арамчылык ойлобогон.	<i>Жүрөгү таза адам экен, бир саат сүйлөшүп абдан ыраазы болдум.</i>
Жүрөгүндө кара жок	Ичинде арамдыгы жок, ак ниет, пейили таза.	<i>Кыргыздардан да жүрөгүндө кири жок эр жүрөк атуулдар элди</i>

		<i>душмандан коргоо үчүн көңүлүндө кири жок фронтко аттанышкан.</i>
Жүрөгүндө оту бар	Өткүр, курч, эч тартынбаган, өтүмдүү	<i>Жүрөгүндө оту бар жигит, ойлонуп турбастан, баланын артынан сууга секирди.</i>
Ит жандуу	Чыдамкай, ар кандай кыйынчылыкка туруштук бере алган	<i>Ал жакта ит жандуулар гана чыдабаса, шарты абдан эле начар.</i>
Ичине кир сактабаган	Ичи жакшы, жамандык, арамдык ойлобогон, кекчил эмес.	<i>Мага анын ичине кир сактабаган мүнөзү абдан жагат.</i>
Иш билги	Жөндөмдүү, жөндүү, түшүнүктүү.	<i>Эламан тез эле өзүнүн иш билгилги менен көзгө көрүнүп, сөзгө алына баштады.</i>
Камчы салдырбаган	Айттырбай билген, тың чыгуу, чыйрак	<i>Ишке тез эле аралашып кетти, камчы салдырган жок.</i>
Кара кылды как жарган	Бардыгына бирдей калыстык кылган, эч кимге жан тартпаган.	<i>Кара кылды как жарган, Кан Бакай сөзүн баштады. (Манас)</i>
Кең пейил	Март, берешен, боорукер	<i>Кыргыз эли меймандос, сылык, кең пейил элдерден.</i>
Кичи пейил	Мүнөзү жөнөкөй, карапайым, сылык, элпек	<i>Чынара кичи пейилдигин көрсөтүп, дароо тура калды.</i>
Кой оозунан чөп албаган	Кишиге өйдө карабаган, абдан жоош, момун, куулук-шумдугу жок	<i>Атам - кой оозунан чөпалбаган момун адам.</i>
Колу жеңил	1.Колуна алган иши бат бүтөт, же тез бүтөт	<i>Дамир байкемдин колун жеңил, жарым сааттын ичинде койду союп, устукандап жиберди.</i>
Колунан көөрү төгүлгөн	Колунан бардыгы келген мыкты устат	<i>Биздин атабыз колунан көөрү төгүлгөн уста болгон экен.</i>
Көкүрөгү тунук	Акыл-эстүү, сезимдүү, зээндүү	<i>Акындык кесипти аркала-гысы келгендердин көкүрөгү тунук, жүрөгү таза болушу абзел.</i>
Кумурсканын улутунганын билген	Анын билбегени жок, баары жоктун баарын билет, өтө айлалуу	<i>Биз, достор, Даниярды «Кумурсканын улутунганын да билесиң ээ?» - деп тамашалай беребиз.</i>
Ниети ак	Ою тунук, кишиге жамандыгы жок, арамдык ойлобогон	<i>- Сага болгон ниетим ак, жаман ойлосоң, кудай урсун!</i>
Оозунда сөзү бар	Анча-мынча чечендиги бар, дурустап сүйлөй билген, кеп-кеңешин айта алган	<i>Кыргызда байыртадан эле тилинде сөөлү, оозунда сөзү бар чечендер бийликтегилерди сындап келишкен.</i>

Оор басырык	Токтоо, көтөрүмдүү, эч кебелбеген, салмактуу	<i>Азамат - тырышчаак, мүнөзү оор, тартиптүү, оор басырык-туу окуучу.</i>
Чукугандай сөз тапкан	Сөздү орундуу сүйлөгөн, чечендик жайы бар деген мааниде.	<i>Караңгыда көз тапкан, Чукугандай сөз тапкан. (Манас)</i>
Чымыны бар	Кандайдыр бир нерсеге жөндөмү бар, шыгы бар, таланты бар	<i>Анын жаш кезинен эле чымыны бар экени байкалган, газет-журналдарга да жаз-гандары жарыяланып калчу.</i>
Ыйманы ысык 42	Жылдыздуу, сүйкүмдүү, сүйгүнчүктүү	<i>Үй ээсинин ыйманы ысык көрүнөт, бизди жайдары тосуп алды.</i>

2. Эркектин терс сапаттарын туюндурган фразеологизмдер

Ак кол	Оор ишке кол тийгизбеген, кара жумуш кылып көнбөгөн, андай иштен кача турган жалкоо, жан бакты.	<i>Азыркы заманда ак кол, ак чүчтөргө орун жок, андайлар турмуштун бороондоруна туруштук бере алышпайт.</i>
Ала көөдөн	Маактанчаак, курулай күүлөнгөн, жеңил мүнөз	<i>Ал жигит дагы баягы ала көөдөндүгүн карматып, эл алдында уят болду.</i>
Алкы бузук	1.Алдым-жуттум, ач көз, жегич-ичкич, нысабы жок; 2.Соргок, тамакты көп ичкен	<i>Бийликке алкы бузук саясатчылар келсе, элдин турмушу оңолмок беле.</i>
Алчы-таасын жеген	Ар нерсеге өтө эпчилдик кылган, абдан тапан, өтө куу, ашкан митаам.	<i>Алчы - таасын жеген неме көрүнөт, дароо эле бизге жаккан жок.</i>
Арааны ачык	Алкы бузук, алдым-жуттум, ач көз	<i>Хандын арааны ачылып, кедейлердин алына карабай калды, аларды кетүү өтө кыйнап жиберди. (Жомоктон)</i>
Арам ойлуу	Ниети бузук, кытмыр, кыянатчыл	<i>Арам ойлуу адам келсе, тебетте төрүңдү. (Ырдан)</i>
Ары жок	1.Уятсыз, намыссыз; 2.Колунан келбесе да жулуна берген, көйрөң	<i>Ары жок - күлкүчү, Санаасы жок уйкучу. (Макал)</i>
Ачуусу мурдунун учунда	Ачуусу чукул, бат ачууланма, болор - болбоско териге түшмө	<i>Ачуусу мурдунун учунда беле, «каңк» эттире бир коюп калды.</i>
Ачык ооз	Укканын ичине сактап тура албаган, бош ооз	<i>Тышы коозго көз артпа, Ачык оозго сөз айтпа. (Макал)</i>
Баш териси бузук	Кара ниет, жаман ойлуу, көңүлү түз эмес, начар	<i>Анын башынан эле баш териси бузук экени байкалган.</i>
Башы жок	Акыл-эси жок, начар, бир	<i>Башы жок эмеби, ошону</i>

	нерсенин жөнүн түшүнө албаган	<i>айттырбай эле билсе болмок да.</i>
Бети калың	Уялганды билбеген, уялбаган, эч нерседен тоготпогон, кенебеген	<i>Жедеп көнүп алганбы, ал бул жолу да бетинин калыңдыгына салып, унчукпай кутулду.</i>
Бир бороондуу алы жок	Өтө алсыз, чабал, бир нерсеге туруштук бере албаган	<i>Өтө эле мажүрөө өңдөнөт, бир бороондук да алы жок экен.</i>
Биринин тебетейин бирине кийгизген	Биринин ордуна экинчисин коюу, өтө амалкөйлүк менен иш бүтүрүү, будамалоо.	<i>Анын оокаты биринин тебетейин бирине кийгизүү менен өтүп жатат.</i>
Битин сыгып канын жалаган	Абдан зыкым, өтө сараң, колунан эч нерсе чыкпаган, битир, ач көз	<i>Илгери-илгери бир заманда жеткен ач көз, битин сыгып канын жалаган зыкым бай жашаптыр. (Жомоктон)</i>
Боору таш	Ырайымсыз, эч кимге жан ачыбаган, кара мүртөз	<i>Арабызда өз ата-энесин карылар үйүнө тааптап, өз баласын бакпай баса берген боору тап адамдар да жашап жатат.</i>
Бөтөлкөдөн башы чыкпаган	Өтө көп ичүү, ичкиликке берилип кетүү	<i>Ал ошонун кесепетинен бөтөлкөдөн башы чыкпай, өмүрүн арманда өткөрүп калган.</i>
Жатып ичер	Бирөөнүн эсебинен жашап, бекер оокатка көнгөн, жалкоо, арам тамак	<i>Өгөй атасынын жатып ичер, жан бактылыгы жүрөгүн мыжып ийди.</i>
Жел өпкө	Ала көөдөн, көйрөң, куру мактанчаак, жеңил мүнөз.	<i>Жамандын бир адаты бар, ал - жел өпкөлүк деп ойлойм.</i>
Жер карама	Өтүмү жок, мылжың	<i>Жер карама адатыңды калтырсаң боло, элден эч нерсең кем эмес, эмне мынча басынасың, ыя?</i>
Жоон моюн	Бироону тоготпогон, менменсинип кенебеген, тил албаган.	<i>Мага теңтушумдун жоон моюндугу жакпай кетет</i>
Жүрөгү жок	1.Коркок, өтүмү жок, кайратсыз; 2.Ырайымсыз, таш боор	<i>Сапар адатынча жүрөгү жоктугунан качып кетти.</i>
Жүүнү бош	Болбураган, жоош, чыйрак эмес, колунан эч нерсе келбеген.	<i>Суук кабарды угузуп алышып, Максаттын жүүнү боштугуна кейишти, аяшты.</i>
Жылан өлтүрөйүн десе, таш алып бербеген	Эч кимге жакшылык кылбаган, колунан эч жакшылык келбеген, карасанатай, кара өзгөй.	<i>Жылан өлтүрөйүн десе, таш алып бербеген боору тап адамдар жерде кантип басып жүрүшөт?</i>
Жылкы кыял	Чунаңдап мүнөзү тез өзгөрүлүп турган, чырт дей	<i>Жылкы кыял мүнөзүмдөн качан арылам, көп учурда мага залакасы</i>

	түшмө.	<i>тийип калат.</i>
Жылт этме	Карматпаган, колго тийбеген, куу, шум.	<i>Таланттын колу туткак, жылт этме.</i>
Ит арка	Ынтымагы жок, ыркы жок, бирдиктүү эмес.	<i>Бири-бирин жактырбагын ит арка немелер, азыр арасынан кыл өтпөгөн ынтымактуу.</i>
Ичи ала	Арам ойлуу, пейли бузук, ою түз эмес.	<i>Ал булардын арасында ичи ала шумдар болбогой эле деп шекшинет. (Ашымбаев)</i>
Ичи арам	Кара ниет, арамдыгы бар, тымызын жамандык ойлогон.	<i>Өзүн акылдуу эсептеп, чиренгендердин ичи арам, калп боло тургандыгын да көрдүм. (Абдукаимов)</i>
Ичи кара	Ниети жаман, башкаларга жакшылык кылгысы келбеген, бирөөнү көрө албаган.	<i>Ичи кара душманды, Даана билет биздин топ. (Барпы)</i>
Ичи тар	Башкалардын ийгилигин, көрө албаган, бирөөлөргө жакшылык кыла албаган	<i>Адатынча аялы жөнүндө жаман ой ойлоп, ичи тардык кылды. (Сыдыгалиев)</i>
Кан ичкич	Киши өлтүргүч, канкор, ырайымсыз, мыкаачы, зулум.	<i>Кыларын кылып коюп кан ичкичтер, жылмайып четте гана аман калды. (Турусбеков)</i>
Кара жүздүү	Уяты жок	<i>Мына ушул калп, алдамчылык, кара жүздүүлүктү Жолболдуев жашырып - жаппай, уялып да койбой, Качыкеге ачык айтты. (Абдукаимов)</i>
Карамүртөз	Кыялы терс, таш боор, кыянатчыл, адамга жакшылык кылбаган.	<i>Киши кара мүртөз, киши ак көңүл-дааналана берет. (Осмоналиев).</i>
Кара ниет	Ниети бузук, карасанатай, оң санабаган.	<i>Адам бактысын байлаган кара ниет тажаалдар чыккан. (Жантөшев)</i>
Карөзгөй	Чыр - чатак, кыянатчыл, карасанатай, уят –сыйыты жок.	<i>Маркум атасы жакшы киши эле, уулу кайрымы жок, кара өзгөй чыкты. (Жусупов)</i>
Кем акыл	Акылсыз, түшүнүгү начар, акылы тайкы	<i>Ал буларды ойлобогон кем акыл, ала көөдөн. (Саатов)</i>
Кеп жебес	Кептин жөн-жайын түшүнбөгөн, түшүнгүсү да келбей кежирлик кылган.	<i>Кеп жебес кежир немее экен. (БСМ)</i>
Кер аяк	Каяшачыл, кыйык, тил албас.	<i>-Кер аяк, сөздү ушунчаңда токтот! (Жантөшев)</i>
Кесип алса, кан чыкпаган	Зыкым, сараң, колунан эч нерсе чыкпаган, катуу баш	<i>Бул жамандан кесип алса, этинен кан чыкпайт көрүнөт? (Сыдыкбеков)</i>
Коён жүрөк	Өтө эле коркок, жүрөгү жок,	<i>-Кокуй, ой, коён жүрөк десе, коркпо!</i>

	өтүмү жок.	(Жусупов)
Кошоматка кой сойгон	Бирөөнүн алды-үстүнө түшүп жасакерленген, жагынууга аракеттенген	Хан Дыйканбай үйүндө Жүргөнүңдү ырдадың, Кошоматка кой союп, Күлгөнүңдү ырдадың. (Токтогул)
Көзүн май баскан	Мансабына, байлыгына башкаларды теңсинбей көөп калуу.	Көзүн май басып, акчанын деми менен көкөлөп жүрө берди. (БСМ)
Көк бет	Оюндагысын бербеген, айтканынан кайтпаган, долу, абдан өжөр	Калпа өзү өтүнүп отурса, мынча көк бет болуп дулдуюшу жарабас. (Бейшеналиев)
Көр жеме	1.Майда жеме, жемекөйлүк; 2.Ыгы жок жемелей берген, өтө майдачыл, жемекор	1.Чыдай албайм сенин көр жемеңе. (Бейшеналиев) 2.Көр жеме кайнатам көрсөтпөгөнү калган жок. (БСМ)
Кулкуну бузук	Жегич, ичкич, алдым-жуттум	«Кулкуну бузук кузгун, ушу сага ишенген мендейлер курусун!» деп кемпир молдонун бетин апчып, алар да тура качып кутулду. (БСМ).
Куурай башын сындырбаган	Эч нерсеге колу тийбеген, эч иш кылбай жүрө берген, бекерчиликке көнүп, жеңил жан баккан	Кумаркан ушул күнгө чейин куурай башын сындырган жок. (Байтемиров)
Күч күйөө	Кыздын ата-энеси менен бирге жашаган, өзүнчө үй-жайы жок күйөө бала	Күч күйөө жатканын калыңга тогойт. (Макал)
Кылычынан кан тамган	Өтө каардуу, ырайымсыз, мыкаачы, зулум	Кылычынан кан тамган, Жаныбек аттуу хан болгон экен. (Жомоктон)
Кыял күтүп калган	Мурдагыдай болбой мүнөзү өзгөрүлүү, көбүү, менменсинүү, дердейүү	Кыял күтүп, салам айтсаң алик албай калган кези экен.
Кыялы чатак	Урушчаак, кежир	Баары жакшы, түгөнгөн кишинин кыялы чатак, оюна келгенин бербейт. (Өмүрбаев)
Мурдун балта кеспеген	Кенебөө, тоготпогон, камаарап койбогон, капарына албаган	Мурдубузду балта кеспейт, кайгы-капа менен жумушубуз жок. (Убукеев)
Ооз көптүрмө	Курулай менменсинип, көтөрүлүп, мактанып сүйлөө, оозу менен опуруп-жапыра берүү	Ооз көптүрүп ойду ээрчиткен кур кыял, Ойлочу дос, кайдан келсин көңүлгө? (Маликов)
Оозун куу чөп менен аарчыган	Колунда бар болсо да, «жоктон» башканы айтпаган	-Качан болсо, оозуңду куу чөп менен аарчып жүрөсүң. (Байтемиров).
Өпкөсү жок	Жеңил мүнөз, көйрөң,	-Айылда принцче кийинсең, балдар

	курулай күүлөнүп, жээлиге берме, мактаанчак.	<i>сени өпкөсү жок дебейби?! (Жусупов)</i>
Сиркеси суу көтөрбөгөн	Чыртылдап урушуп, эч нерсени сүйбөө, сөз көтөрө албай силкилдөө, силкинип жактырбаган абалда болуу	<i>Сиркеси суу көтөрбөгөн, ачуулуу кожоюн сөздү уккусу келбеди. (Сасыкбаев)</i>
Таш боор	Ырайымсыз, эч кимге жаны ачыбаган, ыракымы жок, кара мүртөз.	<i>Тыныбектен өткөн таш боор, мээримсиз кара мүртөз болгону үчүн атасынан көңүлү сууду. (Каимов)</i>
Терс аяк	Оң айтса, тескери алган, каяшачыл, тил албаган кежир.	<i>Терс аяк уулуң сүйлөшкүсү да келбей койбодубу? (Абдукаримов)</i>
Териси тар	Ачуусу чукул, урушчаак, сөз көтөрүмү жок, кыялы чатак.	<i>Териси тар киши экен. Териси тар немеге айта албадым. (БСМ)</i>
Тили узун	Уккан-көргөнүн айта берген, сүйлөөк, ушакчы	<i>Анашов, мен сени жакшы көрөм, жакшы кишисиң. Бирок, тилиң узун... (Үмөталиев)</i>
Тоң моюн	Тил албаган, айтканга көнбөгөн, кежир	<i>Тоң моюндарын мага айтыңыз. (Жантөшев)</i>
Чычканга кебек алдырбаган	Абдан зыкым, аябай сараң, өтө сак, аяр	<i>Чычканга кебек алдыр-баган немелерди качанга чейин имерчиктейбиз? (Үмөталиев)</i>
Шодокондун бүркүтүндөй	Жутунуп, жулкунуп турган нысапсыз	<i>Жутунуп, жулкунуп турган нысапсыз Шодокондун бүркүтүндөй эле жутундум. (Кыдырмышев)</i>
Эки жүздүү	Өң карама, бир сөздө турбаган, өңдү көрсө жүз тайды, тайсалдама, кошоматчы.	<i>Ач көздүк менен эки жүздүү-лүк эми уругун чача албайт, биз аны күнүгө аластап турабыз. (Ашымбаев)</i>

5-тиркеме

“Эркек/ман” концептин ар тараптуу сыпаттоочу фразеологизмдер

Фразеологизм	Мааниси	Котормосу
great lion	powerful	кубаттуу, күчтүү
a man about town	noble man	асыл адам, дворянин
the king of the castle	leader, chef	жол башчы
a man for all	helpful person	мээримдүү
skirt chaser	a man “chasing” women	катынпоз
a boy in buttons	a boy working in hotel	портер
a Jack of all trades	a man of various occupations	колуна көп иш келген адам
a confidence man	swindler, dishonest	алдамчы
a hen-pecked husband	a man who is managed by his wife	аялынын айтканынан

	(negatively)	чыкпаган эркек
a man of letters	a man-writer (neutrally)	жазуучу
square John	an honest, decent man (positively)	ак жүрөк адам
a man of his word	a man who keeps his promise (positively)	сөзүнө туруктуу
a back-room boy	scientific researcher of secret laboratory	жашыруун илимий иш менен алектенген адам
the old man of the sea	annoying, sticking man	тажатма эркек
bald as a coot	totally bald	таз
blue-eyed boy	women's beloved man	аялдын сүйүктүүсү
mamma's darling	a beloved son, under mother's care	апасынын эркеси
a heart of oak	brave, courageous man	эр жүрөк
a tough nut	firm, resolute	кайраттуу, катуу
Jack among the maids	ladies' man	аялдар арасында популярдуу эркек
a broken man	robber	каракчы
a sharp man, a man of wisdom, a clever Dick	a clever person	акылдуу адам
a silly Billy, a Simple Simon	foolish	акылы кем, кемпай
tiger father	very strict with the children	мүнөзү катуу ата
Big Brother	government spying	мамлекеттик көзөмөл